

Ботлирхон
Акграли

Фасоҳати

Мулкани

Саҳибқирони

821.572.133

A43

2016/157

10408

Андрей Б.

Расходы на
ремонт мебели
и оборудования
офиса

18000р.

19.01.18

2016/157-

10408

*Дегонимни улусқа марғуб эт,
Езгонимни кўнгулга маҳбуб эт,
Тилга лафзини ногузир айла,
Жонга назмини дилтазир айла,
Халққа зеби торак айла они,
Ўқигонга муборак айла они,
Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт!*

Жудила олам... сенинг зухуротинг экан,
Не тонг, бедор ахли фасоҳат меҳринг ўтидан?!
Б.А.Н.

Ботқурxon
Акъраул

Фасоҳат
Мулканини
соҳибқурони

Тошкент
«O'zbekiston»
2016

УЎК 82.09(045)

КБК 83.3(Ўз)

А 43

Нашрга тайёрловчилар:

Мирзо Кенжабек,

Гули Акрамова.

Тақризчи:

филология фанлари доктори, профессор

(марҳум) **Алибек Рустамов**

Акрам, Ботирхон

А 43 Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. — Тошкент:

«O'ZBEKISTON», 2016 — 368 б.

ISBN 978-9943-28-541-5

Ушбу китоб марҳум аллома, мумтоз адабиёт донишманди Ботирхон Акрамнинг «Фасоҳат мулкининг соҳибқирони» ва «Навоий шохбайтлари» асарларидан таркиб топди. Китобда улур мутафаккир шоир, «сўз гавҳари»нинг валийуллоҳ нафасли суҳанвори ва хазинадори бўлмиш Мир Алишер Навоийнинг шохбайтлари, уларнинг рангин сувратида акс этган, пурдард сийратига сингдирилган фалсафий, руҳий, маънавий нуктадонликлар, бадий, мусиқий, тасвирий лавҳа-манзаралар — мўъжизу солим тимсоллар камоли муҳаббат ва рағбат билан шарҳланади.

Китоб ҳазрат Навоий шеърятининг барча ихлосманд муҳабблари ҳукмига ҳавола этилади.

УЎК 82.09(045)

КБК 83.3(Ўз)

Alisher Navoiy

2016/157 nashridagi

10408 O'zbekiston MK

ISBN 978-9943-28-541-5

© Ботирхон Акрамов, 2016

©«O'ZBEKISTON», 2016

Навоий

Бу китоб жафокаш аллома, улуф
миллатпарвар зот Хамид Сулаймон
хотирасига бағишланади.

Муаллиф

ДЕБОЧА

Фасоҳат – шеърӣ нутқ гўзаллиги, унинг хос, инжа қонун-қоидалари. Шоир – сўз мулкининг заршунос хозини, улуф ҳаками ва подшоси. Шеърятнинг илҳомчи фариштаси – «мулҳийи роз етқурган нидо» – пинҳоний руҳий садодан бизга аён бўладики, Мир Алишер Навоӣ «фасоҳат мулкининг соҳибқирони»дир. Бундай қутлуғу шариф ҳамда ғоят масъулиятли таъриф-фахрия илк бор шоирнинг ўзи тартиб берган «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида қайд этилган. Айни замонда ўша муқаддимада Навоӣ ўзини шеър чаманининг «маломат булбули» деб атайди, бу дардли киноя – пурмаъно мажозий нисбатда буюк шоир қисматининг азал ва абадиёт, ижтимоӣ ҳаёт ва ижодиёт зиддиятлари билан нечоғлик чулғаб олинганлиги ўзининг фавқулодда ёрқин, мухтасар ифодасини топган.

Мазкур рисоланинг мундарижаси ҳам ўзгача, оригинал. Ундан кузатилган эзгу муддао – мурод ҳазрат Навоӣ байтларининг ҳали тадқиқ қалами урилмаган сарийб фазилату аломатларини тадқиқ этиш – баҳоли имкон шарҳлаб беришдир. Яъни: Навоӣнинг том маънода бебаҳо инсоний ва илоҳий лирикаси – рубобий шеърятти. Туркий тилдаги сўз даҳосининг ноёб шоҳбайтлари мазмуни, талқини. Соҳир санъаткорнинг бир-биридан жозиб тимсоли-

образлари. Уларнинг бир-биридан нафису мўъжиз маъно қирралари, сирли-ғаройиб бадий-мантикий, муסיкий-тасвирий жилолари. Махсус терма байтларнинг мавзу-ғоялар миқёси, рангинлиги, фалсафий моҳияти, рухий теранликлари, санъат, бадиият сирлари. Навоий рубобий-лирик қаҳрамонининг комил ва солим дунёси – инсоний суврати, илоҳий-самовий сийрати. Улуғ мураббий, беназир ижодкор шахси, унинг нури-сафобахш жилоланиши – тажаллийси. Шоҳбайтларда инсон, унинг тақдири, дунёвий-мажозий ва ҳақиқий-илоҳий ишқ муаммолари. Қадимий рухий илдизларга, маънавий анъаналарга, сўз санъатининг сарчашмаси – битмас-туганмас бадий манбаларга ижодий муносабат намунаси. Шоҳбайтларда реал ҳақиқат (замон ва «аҳли замон» ифодаси) ва буюк хаёлот нисбати. Халқона-миллий ва умумбашарий қадриятларнинг «Алишерий» (Бобур) уйғунлиги. Ниҳоят, улуғ шоир санъатхонаси: «сўз лавҳи»га чизилган нафису нуктадон образ-гимсоллар, руҳият манзаралари – «сўз гуҳари»нинг фақат Навоий қалами инкишоф этишга қодир шоирона, мусаввирона, мутрибона, файласуфона қирралари... Чунончи, Навоийнинг буюк жафокаш ва фидоий қаҳрамони – ошиқ ҳасратлари қўйидаги, зоҳиран қараганда, оддий-тавсифий рубоийда бутунлиги, аниқ ва ёрқинлиги билан ўз ифодасини топган:

Кўнгул гулу сарв майли қилмас, нетайин,
Сарву гул ила даме очилмас, нетайин,
Хар шўх кўрунса кўзга илмас нетайин,
Бир шўхким ул тилар – топилмас, нетайин?!

Ўша хаёлдаги гўзалликнинг мужассам тимсоли – «бир шўх» лоларуҳни, кенг маънода, ахлоқда малакый..., башар суврати билан келган, атворда фа-

ришта..., инсон ҳайъатида зухур қилгон, камолотда якто – идеал ёру ҳабиб зотни Навоий бир умр излаб ўтди, «кўнглим тилар – топилмас, нетайин?» – дея бамисоли фалак буржларида ҳам шарору акс садо бергудек ўтли оху фиғонлар чекди; фожеъ қисмати ҳақида: «...Ўз қотиқ ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай» дейишгача бориб етди... Айни замонда бу валий зот ўзидан эл-улусга етган дарё-дарё молдий, руҳий, маънавий наф – хайрият, саховат, маърифат неъматларини қатрача кўрди ва аксинча, баъзи инсоф-тавфиқли одамлардан қайтган заррача яхшиликни дарё баробарида қадрлади. Аслида улуғ пири муршиди Абдурахмон Жомийга бағишланган бу шоҳбайтни («Ўзидан элга дарё – қатра осо, Вале элдин ўзига қатра – дарё») Навоий сиймоси, ўзлиги, сажиясининг ёрқин тимсоли деса бўлади.

Заҳириддин Бобур Хиротда бўлган кунларида Навоий мақбарасини, улуғ шоир бунёд этган «Ихлосия», «Халосия», «Унсия» каби хонақоҳларни, бошқа азиз эҳром ва қадамжоларни не асру хаёл, не азобли руҳий ҳолат билан тавоф қилар экан, буюк жаҳонгашта умрнинг тансиқ ва қутлуғ хотироти учун ўзининг хаттоту саҳҳофларига шундай амр қилади: Навоий куллиётидан шахсан Бобурнинг ўзи назардан ўтказган терма байтларни махсус зарварақларга кўчирсинлар... Тазкиранавислар бундай сайланма шеърий сатрларни шоҳбайтлар деб атайдилар. Бизда ҳам ана шу табаррук анъанага ихлос ва эҳтиром рамзи сифатида сўз даҳосининг асосан рубобий – лирик девонларидан, қисман эпик дostonларидан кузатилган мақсадга мувофиқ ва матлуб шоҳбайтларни олиб, баҳоли имкон шарҳлаб беришга руҳий эҳтиёж туғилгандир. Илло, Навоий шоҳбайтлари – бир эмас, бир неча бор қайта таҳқиқ

ва таҳлил қилган билан маъно-моҳияти ниҳоя бил-
майдиган самовий чексизу теран руҳий, фалсафий,
маънавий, бадий қирраларга эга бўлган мўъжиз
миниатюр оламдир. Ҳазрат Навоийнинг сўз тартиби
ва тарҳидан рағбат олиб, терма байтлар шарҳини
махсус мақолатларга ажратишга журъат этдик.

❧ БИРИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

РУҲУЛ-ҚУДС «РАВОН АЙЛАГАН» ҚАЛАМ

Нукта сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.

Мусулмон шарқининг соҳир сўз санъаткорлари – зуллисонайн (форсий ва туркий) шеърият даҳолари сафида фахрли мақомни эгаллаган Алишер Навоий шоир истеъдоди ва масъулиятини «Тенгри эҳсони» сифатида қанчалар эъозлаган бўлса, шеър яратиш дардини, шавқу рағбатини шунчалар эркин кечиради, бу буюк, илоҳий иноят – мукофот учун комил шукронаю фахрия айтади. Шоҳбайт:

Агар хоса маъни, гар ийҳом эрур,
Онинг – кунда юз байти ҳалвом эрур...

Бу мисралар замирига яширинган нозик сир «хоса маъни», «ийҳом» сўзларида мужассамланган нуктадонликдир. Навоий қаламининг мўъжизакор қудратидан, «кунда юз байт» шеър битилса не ажаб?! Зеро, бу ҳол ҳалвопаз устанинг ўз меҳнатидан, йўқ, аниқроғи, ўз санъатидан завқ-шавқ олишига муқояса қилиниши бежиз эмас. Хусусан, улуг шоир камёб ва мураккаб шеърий санъатлар воцитасида ишланадиган шоҳбайтларни кўзда тутаётгани эътиборлидир. Ҳар ҳолда, Навоий чуқур руҳий қониқиш хисси, фақат буюкларга хос қонуний фахрия туйғуси билан нақл этган, ҳар бир истеъдодли

шоир ҳам «кунда» уддалай олиши қийин бўлган «хоса маъни», «ийҳом» усуллари ўзи нима эканини дурустроқ билмай туриб, даҳо сўз санъаткорининг шеър, фасоҳат дунёси ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилиш мушкул. Шунинг учун дастлаб ўша ноёб санъат усулларида шаклланган терма байт намуналарига разм солиб, уларнинг маъзини чақиб кўрайлик-чи. Шоҳбайт:

Бош қўяй дедим аёғи туфроғига, деди: қўй.

Бўса истаб лаъли рангин сўрсам эрди, деди: ол.

Бу байтда бир-бири-ла маъно-баҳо талашади-ган икки ўзгача лавҳа-образ мавжуд, улар «қўй», «ол» сўзларининг тажнисли (омонимли), жами тўрт қиррадаги, фақат шеърят санъатига хос нозикхаёллик – нуктадонликдан иборат. Уларни алоҳида-алоҳида шарҳлаб бермагунча «ийҳом»нинг моҳиятини, демак, байтнинг бутун нафосати, жозоба сирини таҳқиқ этиш имконсиз. Биринчи мисранинг ўзаро муқобил маъноси: (1) Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ муҳаббат қисматининг зиддиятлари – лазизу умидвор хаёлларга ва ҳажр озорлари, маҳрумликларига рози бўлиб, барча синовларга дош бериб, маҳбубанинг оёқларимас, балки гарди – «туфроғига» бош қўяр даражага бориб етса (бу хоксору ҳақир насибани ошиқлик бахти деб билса) ҳам, у шўху бепарво мудом писанд қилмайди, ошиқ илтижоларини бедардларча рад этади. Демак, маҳбубнинг ё ўзга бировга кўнгли бор, ё – ушшоқ аҳволига лоқайдлик, меҳру вафо шевасидан узоқлик бу мағрур, бераҳм лоларуҳнинг касби – одати; (2) йўқ, ошиқнинг толеига – маҳбуби бағритош гўзаллар тоифасидан эмас, у ишқ ўти – сўзони нима эканини ўз шайдосидан кам билмайди ва ҳажр синовлари

давомида шундай руҳий қаноат ҳосил қилганки, ошиқ ишқ дардини қисмат хоҳиши, илоҳий эътиқод деб билишини, поклиги, фидойилиги билан вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолишини намоён қилди. Бас, унинг муҳаббатига муносиб жавоб қилса, ҳижрон захмларига висол ризолиги – илтифоти билан малҳам бўлса арзийди... Ниҳоят, иккинчи мисранинг зиддиятли маънолари: (1) ҳажрнинг тўзимсиз ранжу қийноқларини, муҳаббат савдоси туфайли келадиган барча маломатларни кечиришга қудрату сабот берган, энг мушкул кунларда дилдаги умид чироғини сўндирмаган мўъжиз туйғу – васл ҳаёли унинг ғойиб ва фаройиб муқофоти – илк жонсўз, мастона бўса... истагига фидойи ошиқ ноил бўлса-да, уни очик изҳор этишга Навоий – тасаввуридаги комил йигитларга хос ҳаё кучиданми ё бошқа андиша биланми, журъат этолмай, девонавор паришонлик, аниқроғи, орифона тағофилга солиш билан: «Лаълингнинг ранги қандай?» – дея гўё галат савол беради. Маҳбуба, табиийки, бундай саросима ичидаги савол маъносини атайин билмаганга олади ва ошиқ журъатсизлигидан кулиб (эхтимол, уни севмагани учун) бедардларча, ғамзали жавоб қилади: «...Э, наҳотки шуни билмасанг, гўзаллар лабининг ранги қирмизи бўлади-ку?»; (2) Ҳа, сен чин дард аҳлига хос хислатларинг – фазлу камолнинг билан муҳаббатдек бебаҳо давлат, мислсиз бахтнинг муборак закоти – масиҳона бўса илтифотига мушарраф бўлмоқ учун ушшоқ аҳли тақдир насибаси деб билган йўлнинг барча синов манзилларини ўтдинг. Сенинг комил инсон, чин ошиқлигинг шундаки, ўзинг восил бўлган пок ва қутлуғ истакни айтишга истиҳола қиласан, зеро, муҳаббат пинҳонийлиги, парда-ибоси билан қадрли (илло: «Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»; «Танда

жон янглиғ сени жон ичра пинҳон айласам...»).

Сенинг рамзий саволингдан менда висол иштиёқи пурзиёд бўлди: муҳаббат ҳаққи-ҳурмати сен тилаган ўша кўнгул ва жон тухфасини нисор этишга мен розидирман... Шу тариқа, ийҳом санъати билан оролантирилган мазкур шоҳбайтда истанг – зоҳирий-ошкор, истанг – ботиний-пинҳоний маъно қирралари – бир-биридан нафис нуктадонликлар шеъриятга хос сўз фасоҳати намуналари сифатида тақдим этилади. Зотан, ийҳом санъатининг жозиба сири – унинг тансиғу камёблигида.

Навбатдаги мисол – Навоий юқорида уста ҳалвопаз санъатига тамсил қилган яна бир нозик ва ноёб шеърий усул – «хоса маъни» шарҳи-баёнида. Шоҳбайт:

Қадинг хажрида юз девор уза қўйдум чу заъфимдин,
Чекилди бир алиф ҳар қатра ашкимдин нишон анда.

Кўнгилдаги хос-махрам туйғулар – соғинчу армон, аламу илинж, умиду илтижо, тувёну сабр, шикасталиғу фидойилик каби турфа руҳий ҳолатларни мужассам қилган бу терма байтда Навоий қалами қудратини, шеъриятга хос сўз фасоҳатининг намунасини кўриб беихтиёр ҳайратланамиз. Неча ойлар; эҳтимол, неча йиллардан буён ҳажр кўйининг манзилларида, кимсасиз сўқмоғу пучмоқларида дарбадар кезган, эҳтимолки, Мажнун сифат биёбонларда овораи жаҳон бўлиб, тинка-мадори қуриган бечора ошиқ, ниҳоят, бемажолликдан маҳбуба кўчаси деворига «юз қўйиб», кўз ёшлари тўкила-тўкила силжиб-сурилиб боради (унинг «заъф»лигига қарамай, бир нуктада тўхтаб қолишига дарднок аҳволи имкон бермайди); шу изтироб ичида деворда кўз ёшларининг «ҳар қатра» сидан маҳбубанинг

адл қомати – суврати чизилгандай бир неча «нишон» пайдо бўлади. Бу ғаройиб манзарани шоир ташбеҳи мусалсал (силсилали ташбеҳ) усулида «чекилди бир алиф» деб таърифлайди. Бундай нисбат муқоясанинг фавқулодда латиф ва нозиклигидан ҳам кўра, бизни ошиқнинг мислсиз саботу иродаси замиридаги фожеъ маъно – трагик лавҳа кўпроқ ҳаяжонга солади, хаёлга толдиради; наинки ошиқ учун бу ёруғ жаҳонда маҳбуба қоматининг ҳижрон ёшлари воситасида чекилган акси – паришон суврат-чизикдан бошқа нажот қолмаган бўлсал?. «Хоса маъни» санъатининг фақат Навоий килки– қалами яратишга қодир бундай тансиқ намуналари улуг шоирнинг санъат мактабига бўлган руҳий-эстетик эҳтиёж нима эканлигини яхшироқ англаб олишимизга, ҳар қалай, ёрдам бергусидир.

Навоий, аввало, соҳир сўз санъаткори сифатида, қолаверса, шеърият, бадиият илмининг устод назариётчиси мақомида туриб «сўз гуҳари», «сўз лавҳи», «сўз буржи», «сўз баҳри», «назм дури», «назми дилпазир», «килки сунъ», «килки нуктапош», «нукта», «нуктадонлик», «таъби мавзун», «таъби баланд», «хуштаъб», «таъби поку хотири соф», «зеҳни солим», «тарҳи тоза ва беандоза», «фасоҳат мулки», «арш лавҳи», «гуҳари маъни» каби «саноеъ нафиса» – сўз санъати қонунларига оид махсус ибора ва таъбирларни бевосита, гоҳи (аксарият ҳолларда) билвосита ошиқона ё орифона байтлар қатида беради ва айрича таъкидлаб ўтадики, бу бежиз эмас. Байт:

Сарвни нетсун Навоий бор эканда қоматинг,
Бўлса мавзун, бокмагай таъб аҳли номавзун сари.

Зохиран, айниқса, ушшоқ аҳли учун биринчи мисранинг маъноси муҳимроқ туюлиши мумкин, бунда мувозана (параллелизм) санъати тарзидаги иккинчи мисра анъанавий муқояса хизматини ўтаб келади. Лекин моҳиятда биз кузатган мақсад нуқтаи назаридан иккинчи мисра замиридаги фикр эътиборли ва ибратомиздир. Негаки, унда умуман зукко, нозиктаъб, заршунос кишилар, хусусан, санъат, шеърят муҳиблари наздида, эҳтимол, кўпчиликка сабоқ бўларли, маълум даражада маърифат берувчи икки муқобил тушунча ифодаланган: нима мавзуну нима номавзун (сўзма-сўз олганда: вазнга мос, ўз меъёри, мезонига эга; кенг маънода: комил, уйғун, мутаносиб, бутун, нафис ва аксинча) эканлини «таъб аҳли»гина яхши ажратиши, тўғри ва холис баҳолаши мумкин. Акс ҳолда, бу нафақат дидсизлик, бепарқлик, хиссиз-дардсизлик каби нохуш ҳолларга, балки лоқайдлик, ношукурлик, андишасизлик, жоҳиллик каби хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Юқоридаги мисралар мазмунига, руҳига яқин ва ҳамоҳанг бўлган Навоийнинг мураббий шоир, устод мунаққид – том маънодаги сўз санъати ҳомийси эканлигини тасдиқловчи бошқа бир мисолга разм солайлик. Байт:

Ойни ёруғ, чархни демак баланд,
Таъби баланд элга эмас дилписанд.

Аввало, бу сатрлар шоир кузатган мақсад нуқтаи назаридан муайян мантиқий фикр – силлогизм усулида (янги кечинма-образдан холи) шаклланганини, лекин шеър санъатининг бирламчи талаби – бадий-образлилик, ўзига хослик, рангинлик, бетакрорлик каби асосий қонунлари ҳақидаги ҳақиқатдан огоҳ

этувчи ҳикматомиз, сабоқ бўларли мулоҳаза тарзида илгари сурилаётганини унутмаслик керак. Бунда Навоий танлаган ташбеҳ-нисбатлар қанчалик оддий бўлса, шунчалик аниқ, фаол нафислик бахш этади: «ой – ёруғ», «чарх – баланд» қабилдаги, оламга ўзгача нигоҳ ташлашдан холи, «образли тафаккур» иктидоридан маҳрум ҳунарманд назмгўйларнинг шеъриятдан узоқ, фақат ритмга солинган, қофияланган тавсифномалари умуман бадиий маданият манфаатларига, шеърият ривожига зарар етказувчи офат эканлиги Навоийни қанчалик ташвишга солган бўлса, бу – то ҳануз ўз аҳамиятини йўқотмаган муаммолардан. Фақат иккинчи мисрада ифодаланган ҳаққоний ибратли фикр – «табъи баланд эл» – ҳақиқий шеър муҳибларининг холис ҳукмигина Навоийни умидвор қилганидек, бизга ҳам таскин бериши мумкин...

Соҳир санъаткорнинг ижодхона жараёнларига хоҳ бевосита, хоҳ билвосита алоқадор маҳсус сўзлигида «нукта», «нуктапош», «маъни», «ҳақиқат», «суврат», «сийрат», «зоҳир», «ботин» каби ташбеҳлар шоир шахсан таҳқиқ қилган бадиият қонунлари, ўзи яратган, тартиб берган образлар, уларнинг хос аломатлари ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Шохбайт:

Нукта – сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.

Даставвал, байтдаги «нукта», «ҳақиқат» ташбеҳларининг бадиий-мантикий ўрни, ўзаро нисбати ҳақида. «Нукта» асли «маъни»нинг ўзгача нозик пинҳоний «қирраси бўлиб, «нуктадон», «нуктапош» сифатлари нозикфаҳм, орифхаёл, ҳакиймона идрок каби муштарак маъноларда қўлланади. «Ҳақиқат»

ташбехини турлича талқин қилиш мумкин: (1) тўғрилиқ, ростлиқ, ҳаққонийлик маъносида; (2) ҳақ йўлида кезувчи сойир (тасаввуф фалсафаси) нинг сўнги манзилни – Тангри илоҳийга етишиш босқичини ўтиши тарзида. Мазкур байтнинг мазмуни, балким, кейинги талқинга етарли асос бермас; ҳар ҳолда «нукта» мўъжизаси юз бериши учун «ҳақиқат» асос қилиб олиниши эътиборни тортади (у ҳатто осонликча эримайдиган «тошни эритиш» кудрати тимсолига айланади!). Шу тарзда Навоий кузатган мақсад аён бўлади – «ҳақиқат» сўзи фавқулудда аниқ ва теран рамзий маъно касб этади («чошни» – баҳра демакдир); ҳаётда, адабиёт, хусусан, шеърятда сўзнинг кучи, маъно салмоғи, бадий қиммати – фасоҳати унинг турли қиёфадаги ёлғонга қарши ҳақиқатнинг қай даражада кучли, бутун, ёрқин инъикос этиши билан белгиланади. Шу жиҳатдан Навоий сўзларининг маънавий-ахлоқий ва эстетик қиммати ҳамиша сақланиб қолишига шубҳа қилмаса бўлади.

Агар юқоридаги шоҳбайтда ҳақ сўзнинг мўъжизакор кучи «сув-тош» нисбатлари орқали таҳқиқ этилса, бошқа бир шеърда, аксинча, қалам рамзи ҳақиқат сабоғи учун номағруб маъно касб этади – ёлғон сўзни, ёлғон сўзлагувчини омонсиз фош қилиш воқитасига айланади. Байт:

То қалам урди қарога, ёзмади бир ҳарф рост,
Ким Худо қилғай онинг юзин қаро, илгин қалам.

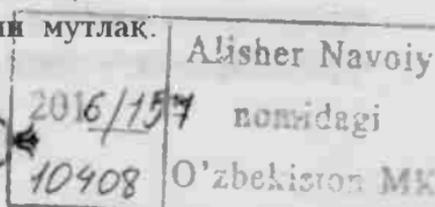
Тоқим ёлғоннинг касофати – мудҳиш оқибату асоратларини ҳеч бир меъёр-мезонга сиғдириб бўлмас экан, бу офат қачондир шафқатсиз жазога маҳкум этилмоғи керак. Бироқ, надоматлар бўлсинки, хоҳ узоқ, хоҳ яқин, ҳатто кечаги тарихнинг

аччик ҳақиқати – сабоғидан аён: қачон ва қаерда носоғлом, нопок муҳит, адолатсиз даврон, нобоп ва норасо тартибот зўравон бўлса, ўша заминда ёлғон шумғиядай болалайди (асл деҳқон шумғия тарқалган пайкалдан яхшилик кутмайди, уни дархол шудгорлайди, офатни илдизи билан офтобда куйдиради, кечикиб бўлса-да, тозаланган ерга уруғ, ё кўчат экади)... Навоий бизга номаълум, лекин аламноқ бир сабаб билан «қалам», «ёзмоқ», «харф» ташбеҳлари орқали сўзга ўтган ёлғон балосини агар Худонинг Ўзи дафъ қилмаса, бунга бандасининг қурби етмас, дея ортиқ қуюниб ёзиши бежиз эмас. «Қалам қаро уриб» (яъни қора сиёҳда) битилган саҳифа қайсидир қаллоб қаламкаш (мантиқан ёлғон котиб, шоир ё мунши) юзига, қаламнинг қаттиқ ва букилмас хусусияти ҳаракатсиз – шол бўлган, демак, ёзишдан бир умр маҳрум қўлга нисбат берилади: бундан мазмунан ҳаққонийлиги билан ибратомиз, бадий жихатдан бетакрор лирик лавҳа шаклланади. Муҳими, буюк ҳақиқатпарвар шоирнинг шунчалар аёвсиз ҳукми замирида қаламнинг қутлуғ ишига илоҳий маъно берадиган, бадий сўзни эъзозловчи сеҳрли куч – ҳар доим «рост ёзиш» ғояси зухур этади («қалам» ва «қаро» ташбеҳларининг маъно кирралари тажнис санъатининг камёб намунасидир).

Навоийнинг шеърят, бадиият қонунларига дохил фикрларининг комил ва солимлиги шундаки, уларни ҳатто турли даврлар, адабий оқим ва йўналишлар, мактаб ва услублар учун, ҳар қалай, тўғри, мақбул, асосли меъёр сифатида қабул қилса арзийди. Байт:

Мадх услуби эди беравнақ.

Бал чиқиб эрди ародин мутлак.

Бу сатрлар руҳида аввал ҳам шеърятда «мадҳ услуби» баравж даврлар бўлгани, фақат улуг, валий шоирлар, шеърятни тақдир иши деб билган, тамаъдан, шуҳратдан узоқ ҳақиқий истеъдодларнинг салобати, таъсири натижасида (уларнинг ҳомийлари – аксари ўзлари шеър ёзган маърифатли ҳукмдорларнинг хизматини ҳам унутмаслик керак) бундай ўзлиги, қиёфаси бўлмагани учун ҳам истиқболсиз услуб вақти келиб «орадан чиқиши» ажабланарли эмасди (масалан, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида турли тоифа замондош шоирлар ижодига берилган баҳодан Навоийнинг «мадҳ услуби»га муносабатини билиб олиш мумкин). «Бобурнома» муаллифи – улуг шоир, закий, ғоят талабчан мунаққид Бобур ҳам истеъдодсиз, маддоҳ шоирлар устидан ҳакамона одил ҳукм чиқаради: уларнинг шеър «ёзганидан ёзмагани яхшироқ». Навоий ва Бобурдан аввал ҳам, улардан кейин ҳам «мадҳ услуби» – баландпарвоз тавсифий шеърлар «беравнақ» бўлишдан кўра кўпроқ равнақ топган, адабий урф тусини олган замонлар бўлдики, бунга тарихда мисоллар кўп (Чўлпоннинг, бир ёклама ёндашилганидан қатъи назар, классик шеърятимиз услуби ҳақида: «Бир хил, бир хил, бир хил!...» дея куйиб-ёниб сўзлашида маълум асос йўқ эмас). Буюк сўз санъаткори аввал «Ҳилолия» қасидасида бадий ижоднинг мўъжизакор, сирли-сехрли яратиш дақиқаларини Аторуд сайёрасининг инсон-ижодкорга буюк эҳсони деб атайди. Кейинроқ, «Ҳайрат ул-аброр» достонида Аторудни боз тилга олади. Соҳир шоир шеърый ижоднинг фақат даҳолар кечириши мумкин бўлган фавқулодда шавқу рағбатли, эркин-ғаройиб жараёнларида «сўз баҳри»нинг жавоҳирларидан, «сўз мулки»нинг мислсиз ва чексиз имкониятларидан қанчалар ҳайратланса, ижодий ишга шунчалик масъ-

улият ҳисси билан ёндашади. Мана, Навоий сўз-нинг бадиий кучини қандай тасаввур этади: «Чарх томиға нардобон (1) ясамоқ... Қилибон анкабут (ўргимчак) иини каманд, Айламак аждаҳо анинг била банд». Навоийнинг шеърий хаёл фазосини тасаввур қилиб кўринг: умуман (миллий ижодга, хусусан, шеъриятга қўл урмоқ баайни самовот томига монанд нарвон тайёрлашу қуёш шамига муносиб шамдон ясамоқ билан баробар! Бугина эмас. Гўёки ўргимчак тўридан сиртмоқ ҳозирлаб, афсоналардаги даҳшатли махлуқ – аждаҳони банди этиш деган сўз!.. Бу – инсоннинг неча асрлар давомида жамғарган илмий заковати журъат қилолмайдиган хаёлларга қалб идроки орқали, эмоционал – ижодий жасорат топиш салоҳияти, реал имконга сигмас ходисалардан фавқулудда, мўъжизакор имконият кашф этиш санъати... Навоийнинг ижодий хаёлот дунёсига хос бадиий нисбатлар ҳақиқатда ҳайратбахш, сирли-жозибадор. Мана яна бир байт: «Заррада меҳрни ниҳон айлай, Баҳрға қатрани макон айлай». Тўғри, заррада – қуёш, томчи – қатрада олам, денгиз акс этишидек мўъжизали жараёнларни кўп бора эшитганимиз учун, бундан ортиқ ҳайратга тушмаслигимиз мумкин. Лекин Навоий мана шу азалий фаройиботдан ижодий фойдаланади, янги лавҳа-образ яратади. Бу гал ўша мўъжиз ходисани ўз шеъриятига татбиқ қилади, ижодхонасига олиб қиради: шоир ижодий зарурат, бадиий мантиқ эҳтиёжи туфайли оламнинг биз тасаввур қилган энг улкан жисми – Қуёшни энг кичик унсур – зарра қатига, уммонни эса қатра ичига жойлай олишдек соҳир санъаткор иқтидорини касб этиши мумкин. Хусусан, шеърий санъат тасарруф этган бундай фаройиб бадиий имкониятлар, фақат шеърий мушоҳада доирасида тасаввур қилса бўладиган нуқтадон маъно ва ифодалар,

уларнинг теранликларига оид яна бир-икки «хос» мисол келтирамиз: Чунончи, шеърият олами Навоий қалами чизган мўъжизакор лавҳалардан ҳайратга тушиб, шундай сирли нидо қилгандай бўлади:

Сўзунг бир авж уза чекти аламни,
Ки сурдунг арш лавҳиға қаламни,
Агарчи ахтаредур ҳар сўзунг пок —
Ки эврулур онинг бошига афлок...

Навоийдек соҳир сўз санъаткори учун ҳатто адабий истеъмолдаги меъёр-мезонлар, анъанавий. усуллар, воситалар кифоя қилмаса ҳеч ажаб эмас. Зеро, даҳо шоирларнинг ижодий хаёли энг юксак «авж» даражаларда, самовий минтақалардагина ўзининг муносиб, бутун ва ёрқин образли ифодасини топиши мумкин. Бунинг учун Навоий фақат Ал-Фарғоний ва Улуғбек каби улуғ мунажжимлар тасарруф этган илмий объектлар ва тушунчаларга («арш», «ахтар», «афлок», «эврулмоқ»), Амир Темур каби соҳибқирон фотиҳларнинг саркардалик режаларига («алам чекмоқ» — байроқ тикмоқ, «сурмоқ» — хужумга ўтмоқ) мурожаат этади. Навоий тафаккурининг мўъжизакор кучи туфайли шеърий восита сифатида хизмат қилган ҳодисалар шоир ижодхонаси ҳақидаги ҳайратомиз микёс касб этган лавҳа-образларга айланади. Навоий анъанавий фахрия усулидан фойдалаииб, Аторуд тилидан қалами қудратига шундай қиммат беради: сўзинг шеърият мулкида ўз байроғини шундай юксаклик нуқтасига ўрнатибдики, сенга фақат арши аъло — фазовий кенгликлар лавҳасида (1) қалам суриш мартабаси мушарраф бўлибди. Шу боисдан ҳам ҳар бир пок сўзинг самовотнинг битта дури — юлдузига тенг, шундан фалакнинг иши — ташвиши ҳам ўша

ҳар бир мўъжиз инжу – юлдуз бошидан айланиб-эврилишдан иборатдир!.. Улуғ санъаткор сўзнинг бадий-образли имкониятларига қанчалик баланд қиммат, ҳаёлий миқёс беради!

Навоий шеърятдаги сўзнинг турли маъно, мантиқ ва бадий ифода қирраларига бирдан-бир аниқ, муносиб, мутаносиб нисбат – ташбеҳ излайди; моддий ва руҳий оламнинг моҳият ва сабабияти, сири-синоати, ғаройибот ва мўъжизаларини мумкин қадар жонли, рангин, бутун ва ёрқин гавдалантириш мақсадида, хусусан, Шарқда қадимдан анъана бўлган табиат ва самовот рамзий-мажозий воситаларининг номаълум қирраларини кашф этади. Чунончи; қуйидаги сатрларда денгиз садафи, унинг бағридаги гавҳар донаси, моддий дунёнинг тўрт унсури, етти осмон, юлдузлар, уларнинг минтақа – «бурж»лари шеърӣй нисбат – тимсолга айланади:

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Тўрт садаф гавҳарининг дуржи – ул,
Етти фалак ахтарининг буржи – ул...

Дунёда қимматбаҳо тошлар ва маъданларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Уларга оддий фуқародан тортиб султонгача лойиқ даражада баланд баҳо қўядилар (бусиз азиз, севимли кишининг меҳрини, илтифотини қозониш қийинлиги сир эмас). Лекин жавоҳиротнинг ҳақиқий баҳосини халқ беради (биргина мисол: «Олтин олма, олқиш ол»). Халқ – иймон-этиқодли, ҳалол-пок, маънавий баркамол, меҳр-саховатли одамнинг қадрини, умр баҳосини ҳазина-дафинадан ортиқ деб билади. Сўз санъати, шеърят ана шу халқона мезон билан ҳар қандай моддий бойликни маънавий-руҳий қадрият тарзида баҳолайди. Юқоридаги икки мисрада ана шу чин

инсоний нуқтаи назарга муносиб шеърӣ сайқал берилади – «сўз гуҳари» шунчалар юксак «шараф» аршида турадики, энг тоза дур ҳам унга «садаф бўла олмайди» (гавҳар денгиз чиганоғи бағрида шаклланиб, етилгани ҳолда, ўша чиганоқ – садаф қадрланмайди). Учинчи мисранинг маъно кўлами кенг ва теран: қадимги Шарқдан Юнонга, ундан яна Араб ва Ажамга ўтган «тўрт унсур» фалсафаси орқали Навоӣ тасарруфидаги «сўз гуҳари» борлиқдаги мавжудотларнинг зоти-моҳиятини, турфа аломатларини, ҳаракат-ҳолатларини ўз бағрида – «дуржи»да жамулжам этган мўъжиз бир қудрат манбаига айланади. Тўртинчи мисранинг нуқтадонлик қирралари бундан-да ортиқ бўлса борки, кам эмас: бадий сўзнинг кучи етти само юлдузларидан (уларнинг ҳисоби қанча!)... ҳар бири, йўқ, энг ёруғ порлоқлари учун ҳатто таянч нуқта – марказий минтақа – «бурж» вазифасини ўташга, яъни юлдузларнинг ҳаракат сирларини билиш, кашф этишга ҳам қодирдир!.. Улуғ шоиримизнинг хаёлот фазосига, ундаги сўзнинг мақоми ва баҳосига тасанно демай бўладими?!

Навоӣ каби сўз даҳолари – ўзлари яратган шоҳ асарларнинг ҳақиқий баҳоси, қаламининг қудрати нималарга қодирлиги, шубҳасиз, уларнинг ўзига яхшироқ аёндир. Дарҳақиқат, Навоӣ инкишоф этган шеърят олами, унинг нурли «бурж»лари – юксак чўққилари, Навоӣ хаёллари, образларининг фазоси, маъно теранликлари, бадий нозикликлари бу қадим дунёнинг анча-мунча улуғ шоирига мушарраф бўлмаган. Бу давронинг муболағаси йўқ, аксинча, далил-асослари етарли. Шоҳбайт:

Навоӣ, сеҳр эмас, гўё Каломуллоҳ асосидур,

Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда.

Муршид-устози Жомий каби Қуръони каримнинг тафсирини яратишга жазм қилган Навоий ўз асарларининг мислсиз жозиба сири қандайдир ғойиб аломатлардан узоқ эканини яхши билган, шунинг учун «килки нуктапоши» – қаламининг қудратидан ортиқ ажабланмайди ҳам. Фақат бундай руҳий қониқиш ҳисси, ҳақфахрия туйғуси муносиб ва мўътабар далил билан асосланиши керак. Сўз кадрини, шеърини санъат масъулиятини чуқур идрок этган Навоий «мўъжизлар зоҳир бўлган» қалам учун ёлғиз муқаддас китоб «Каломуллоҳ» асосли нисбат, ишончли қиёс – шаҳодат бўлиши мумкин деб ҳисоблайди... Бугина эмас. Шоирнинг бошқа пурмаъно мисралари сингари бу шоҳбайт ҳам ўз руҳида янада теранроқ нуктадонликни зухур этган бўлса не ажаб: Навоий қалами яратган мўъжизаларнинг боиси – сабабияти шундаки, ўз даврида дини ислом устунларидан бири даражасига кўтарилган (расмий равишда «Низомиддин» унвонига сазовор бўлган) улуғ шоир ва ориф ўз асарлари учун Қуръон сўзларини ҳам руҳий-фалсафий, ҳам бадиий-мантиқий «асос» қилиб олган. Модомики, шундай талқин ҳам жоиз экан, мазкур терма байтни ийҳом санъати билан музайян этилган деб ҳисоблаш мумкин...

Ва ниҳоят, шеърятга, қалам қудратига хос истилоҳлар ошиқона оҳанг касб этган яна бир шоҳбайт:

Чун Навоий назмининг ҳар ҳарфидур шарҳи ғаминг,
Деса бўлурким, эрур ҳар байти бир байтул-ҳазан.

Не ажабки, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ тақдири азал – муҳаббат қисматининг хоҳиши билан шоирга айланган. Илло, ошиқлик бу валийсий-

рат покдомон зот наздида нафақат ишқ васлининг барча фароғату мукофотларидан, дунёвий неъмату қадриятлардан, балки руҳий, ҳатто илоҳий эътиқоду эътимодлардан ўзини мутлақо фориф тутмоқлик демакдир («Ошиқ ўлғон кечти манго номдин, Миллату иймону дини исломдин»). Бас, ҳақиқий муҳаббат (Навоий шахсан ҳаёт маслағи деб билган «ишқи ҳақиқат»)ни, унинг асли фожеъ моҳиятини англаб етган кишигина шоирга айланиши, унинг ҳар бир ўтли-ҳароратли сўзи олий қадр, эъзоз топиши керак («Дегонимни улусқа марғуб эт, ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт»). Навоий қалами яратган илоҳий назмининг сирли-сехрли қудрати ҳам шундаки, у асли комил ва солим инсонлар (шу жумладан, фидойи ошиқлар)нинг ғофилу бедард кимсалар ҳеч қачон фаҳмлай олмайдиган дард-ҳасратларини, руҳни пок-лантирувчи ёруғ ғам-ғуссаларини шарҳлаб беришга даъват этилган. Зотан, «хар ҳарфидур шархи ғаминг», «эрур ҳар байти байтул-ҳазан» (байтул-ҳазан – ғам гўшаси, дард уйи демакдир) каби теран дарднок-рамзий ибораларнинг руҳи – моҳиятини Навоийнинг – мисоли йўқ сабру саботли ҳаёти, хос эътиқоду хос ўзлиги, беназир шеърий даҳоси билан муштарак маънода тушунмоқ керак...

❧ ИККИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

ИЛОҲИЙГА МУНОЖОТУ ТАЗАРРУЛАР

Халқ меҳрига яна, ё Раб, мени зор айлама,
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтор айлама.

Бу қутлуғ мавзуда ҳазрат Навоийнинг табар-рук шахсияти – ўзлигининг моҳиятини кашф этиш мумкин: кўп қадим, айни пайтда ўтқинчи – фо-

ний дунёнинг иймон-эътиқодли кишини ҳам афсун қилувчи истаклари, ҳаваслари, комронликлари замирида, не ҳасратки, гумроҳликлар, гофилликлар, адашишлар яширинганини (балким улуғ салафлар – пири устодлар мададида) дил-дилдан пайқаш, ўзида осий-гуноҳкорлик ҳолатини кечириш, илоҳий қудратдан инояту ҳидоятлар сўраб ёлвориш... Ўзини, ўзлигини чуқур идрок этишдек бундай руҳий қийноқлар (эхтимол, руҳий оромлар) жараёнида Навоийнинг чин сиймоси – азалий яратилиш тарзи – тоза хилқати, дарднок ва армонли кўнгли ва шубҳасиз, илоҳий қудрат билан хос мулоқотда бўлган руҳияти ўша изтироблар – ёлворишлар жараёнида янада покланса не ажаб!

Навоийнинг лирик қаҳрамони (бу мавзуда уни шоирнинг ўзи деб билсак хато қилмаймиз), ўзининг инсоний ва ижодкорлик тақдири ҳаққи, Тангри олдида бош эгиб, Унинг ягона ҳакам сифатида чиқарадиган ҳукмига сомиъ туриб, қилган қанча улуғ, босавоб ишлари қолиб, фақат гуноҳга битилиши мумкин бўлган «хато»лари, «юз қаролиғ»лари учун тазарруга сўз тополмайди, ёлвориб марҳамат сўрайди. Байт:

Ё Раб! Ўз ҳолимға хайронман баче,
Осию масту паришонман, баче...

Инсоф, диёнат амри билан яшаган, эли олдида юзи ёруғ, Ҳақ олдида иймони тинч, тўғри, ҳалол, заҳматкаш, жафокашлар «ўз ҳолига» боқиб, ўзгалар ташвиши, дарди, кулфати учун оромидан кечиши, агар инсоний бурчини адо этолмай қолса, ўзини «осий» деб билишига шубҳаланмаса бўлади. Лекин, афсуслар бўлсинким, жамиятнинг кўпчилигини ташкил қилган турли тоифа, турли касбда-

ги худбин манфаатлар қули бўлган, «халк ғами», «эл коми» йўлида бир одим ташлашдан чўчийдиган маҳдуд, лоқайд кимсалар, шунингдек, зоҳиран қараганда безарар, лекин хоҳ хеш, хоҳ дарвеш (ўз ё бегона) бўлсин, одамларга на яхшилик, на ёмонлик қилмайдиган, инсоний меҳр-шафқат, мурувват ҳисларидан узоқ, ҳиссиз, бедард – «бедард одам» тоифасидаги худнисандлар, уларнинг бошқа хайрихоҳлари ҳеч қачон «ўз ҳолига» боқиб ўтирмайдилар, кимнинг олдида бўлмасин, ўзларини «осий» деб ҳисоблашдан орланадилар... Фақат иймон-эътиқодли кишилар, хусусан, Навоийдек улуғ зотлар «осий», «гуноҳкор», «мужрим», «гуноҳ» сўзларида инсоннинг бошқа одамлар, эли, улуси, ҳатто башарият, унинг келажаги олдида, моҳият эътибори билан она Замин, ундаги барча баҳралар, нсъматлар – табиат ва руҳий мадад, нажот манбаи, эътиқод таянчи бўлган самовот – илоҳий қудрат – ҳамма, ҳаммаси олдида ўзини қарздору бурчдор, жавобгар деб билади. Навоийнинг қаҳрамони-буюк шоир, ориф, ҳакам, доно валий зот фақат комилу фозил кишиларга хос шикасталик билан «осий»лигига иқроп бўлиш (бу асли ожизлик эмас, кучлилик аломати!), ёлғиз Аллоҳ ҳузурида тавбатазарру қилиш орқали ўзлигини, руҳини поклашда давом этади. Байт:

Юз ҳаво бошима солиб нафси шум,
 Ҳайли шайтон айлабон ҳар ён ҳужум...

Во дариг! Навоийдек фариштасифат инсонга аллақандай шайтонлар тўдаси ҳар тарафдан ҳамла қилишга журъат этса... Нафс шумлик қилиб, валийсийрат шоир, мутафаккир бошини «юз ҳаво» билан айлантиришни кўзласа. Агар «нафси шум», «ҳайли

шайтон» ибораларини Навоийнинг таржимаи ҳолига тамсил қилиб кўрсак, ўртада жиддий мантикий зиддият сезилмайдими? Йўқ, албатта. Аксинча, бунда ҳаётий, ҳаққоний мантиқ кучи намоён бўлади. Навоийнинг қаҳрамони аввало инсон, табиат фарзанди, қолаверса, Тангрининг пок эътиқодли бандаси сифатида инсонга бегона бўлмаган нафснинг турфа ҳою ҳаваслари («юз ҳаво») билан, шунингдек, шайтоний ҳирсу эҳтиросларнинг турли йўллар, воситалардан фойдаланиб кўрсатган хуружлари («айлабон ҳар ён ҳужум») билан беомон олишади ва доим улардан ғолиб чиқади, бу ғалаба шоир ва ориф инсон сиймосига руҳий поклик, куч, сабот аломатларини бағишлайди. Демак, ўз нафси ва шайтони билан кураш инсоннинг шаънини улуглайди. Агар у баъзан беихтиёр ҳаёл оғушига берилган кезларида, ўша ҳаёлда ҳам одоб сарҳадидан ўтмайди, ҳамиша шайтон йўлини тўсади, унинг иродасини синдиради («Ғаҳи беҳудудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифротти чоғинда»; «Малак таслими шайтон кибридектур, буки ақл ўзин Қилиб маъмури амр истар аморат нафс аммора»). Модомики, Навоий нафс ва шайтон ғавғоларидан озурда, ранжур бир ҳолда Аллоҳга арз-дод қилар экан (унинг ўзини маишат ва ишратдан тийиш, сабр-қаноат, бардош борасида мислсиз иродали эканини яхши билганимиз ҳолда), бу шоирнинг дунёқараши, инсоний, маънавий позицияси, ижодий-эстетик нуқтаи назари ҳаёт мантиқи ва ҳақиқати билан чуқур руҳий алоқада эканидан ёрқин далолатдир. Аксинча, шоир ўзининг севимли қаҳрамонларидан бири Шириннинг ҳавоси баланд сўзларида («Менга не ёру не ошиқлик ҳавасдур, Агар мен одам ўлсам ушбу басдур»): «Менга на нафс шумлиги, на шайтон ҳужуми писанд эмас»

қабалида мушоҳада юритганда (ҳолбуки, бундай ишончга Навоийнинг ҳаёт маслағи, иродаси, сажияси асос беради), ҳаёт ва шеърят қонуниятларига анчагина шикаст, озор етган бўлур эди... Ана энди ортиқ шубҳа, иштибоҳга бормасдан Навоийнинг нафис муболаға, чиройли киноя жавҳари билан йўғрилган гуноҳкорона-мунгли мисраларини кўчириб шарҳлашда давом этсак бўлади. Байт:

Юз қаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
Ким кўзумга қилди оламини қаро.

Беихтиёр: «Наҳотки!» деб юборамиз. Чунки Навоий қаҳрамони – шоир, орифнинг бунчалар «юз қаролиғ» даражасида жаҳолатга берилиши мумкинлигини сира-сира тасаввурга сиғдира олмаймиз. Бироқ, у Худога нола қилиб: бу ваҳшатсаро ҳол: «кўзумга қилди оламини қаро» деган сўзларига иложсиз ишонгимиз келади, яна иккиланамиз, иштибоҳ ичида қийналамиз; наинки Худога қилинган нолалар ҳам самимий, рост бўлмаса, деймиз ўз-ўзимизга. Ё бу «барчанинг дарди» каби («Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард») гўё «барчанинг гуноҳи»ни бир ўзига олиш усули эмасмикин? Навоийнинг фидойи, хоксор сиймоси бундай безовта хаёлга ҳам асос беради. Лекин яна: «Нега энди?.. Бундай буюк гуноҳкорлик хаёлига асир бўлишнинг сабаби нимада?» каби қийноқли саволлар туғилади. Уларга жавоб қидириш ва топиш одамлар тақдиридай, айниқса, шоир қисмати, хусусан, улуғ инсонпарвар, хурфигр, ҳақиқатпараст шоир қисматидай уқубатли ва мушкулдир. Хуллас, «жаҳл аро...юз қаролик» гуноҳи учун кечирилган, «оламини қаро қилган» азобли ўйлар, рухий изтироблар факат илоҳий қудрат карами ва шафқати

билан «дармон» топиши мумкин бўлган муборак бир дардга айланади. Байт:

Дардима дармон иноят айлагил,
Тавбаи комил ҳидоят айлагил...

Чин сабабияти ҳамон оғир ўйга толдирувчи, гўё «нафс», «шайтон», «жаҳолат» касридан келадиган, балким кечириб бўлмас гуноҳкорлик дардига фақат Тангрининг Ўзидан иноят – марҳамат сўраб муножот қилиш, Навоий эътиқодича, ҳар бир мусулмон фарзандини бирдан-бир тўғри йўлга бошлайди. Бу ҳақ йўл «тавбаи комил» – тазарру йўлидир. Бунинг маъноси шуки, ҳақиқатни англаш, ҳақни танишдек узоқ уқубатли йўлнинг тавба манзили қилинган гуноҳлар азоби – «дарди»дан енгиллик сезиш, Тангри шафқати ва мағфиратига (кечиришига) умидворлик манзили ҳамдир. Шундай қилиб, Навоийнинг Тангри ҳаққига қилган шунчалар мунгли – ларзакор нола-муножотлари замирида Бани Одам – башар авлодининг, хоҳ кичик, хоҳ катта, ҳадсиз-ҳисобсиз бўлсин, билиб ё билмай қилган хатолик – гуноҳларига астойдил иқроф бўлиши сўнгсиз аттангу пушаймон, дард-изтироб ичида тазарру қилиши – «тавбаи комил»ни адо этиши, айниқса, мусулмон фарзандининг муқаддас бурчи, яратувчи – «Тенгри эҳсони» олдидаги қарзидир. Аксинча, менда гуноҳ йўқ, дейиш айни гумроҳлик ва шаккокликдир. Навоий шундай иймон-эътиқод билан, энг улуғ, энг комил зотларни ҳам мустасно тутиб бўлмайдиган «осий»ликлар – озми-кўпми қилган хатоларини, гуноҳларини маълум удумга, анъанага кирган (муайян заминдан холи бўлмаган) нафс, шайтоний тамойил, жаҳолат каби уч офат андо-засида, шунингдек, шеърятнинг рамзий-мажозий,

истиора-муболағали қонунлари асосида умумлаштириб, бадий рангин воситаларда ифодалайди.

Навоий ана шундай муборак, қутлуғ бир мужримлик, самимий осийлик ҳолати, чин инсоний тавба-тазарру туйғуси билан, энди бошқача ниятда – илоҳий рағбат, буюк шеърый дард, ёруғ азобу бедорликлар самари бўлган баҳоси йўқ асарлари учун ҳам Тангридан иноят ва ҳидоят сўрайди. Байт:

Ё Раб, чекибон кўп рақам, журму гуноҳ
Номамни қаро қилдим-у, умримни табоҳ...

«Чекибон кўп рақам...» Шоирнинг ҳар бир сўзи, ибораси замирида, ҳеч муболағасиз, унинг буюк инсоний ва ижодий тақдири ётади, сўнгсиз дард-ҳасратлари зухур этади. «Рақам чекмоқ» – шеър битмакни том маънода тақдир буйруғи – «Тенгри эҳсони» деб билган Навоий қанчалик «кўп» ёзмасин («...онинг кунда юз байти ҳолвам эрур»), бирор мисра, байт илҳомсиз, дардсиз, «маъноси суст, адо нодуруст» чиқишига йўл қўймади, ёлғон сўзни эса юзи қаролик деб билди («То қалам урди қароға, ёзмади бир ҳарф рост, Ким Худо қилғай онинг юзин қаро, илгин қалам»). «Чеккан рақами» – ёзган сўзларига нафақат «етти иқлим эли харидор» бўлиши, балки ўша сўзлар ўз байроғи («алам»)ни фазо аршига ҳам тикишини орзу қилди («Сўзунг бир авж уза чекти аламни, Ки сурдунг арш лавҳиға қаламни»), бунга ишонди. Ижоди билан шундай улуғ, мўътабар мартабага эришганига қарамай, ўз ишини хатолардан, ҳатто, айб-гуноҳлар («журму гуноҳ»)дан холи эмас деб билиш, ёзган шоҳ асарлари учун ҳам илоҳий қудрат ҳақамидан гуноҳкорона шафқат, марҳамат сўраш (эҳтимол, шавқ-илҳом мастлигида айрим исёнкорона, шаккок сўзларни ай-

тиб юборгандир ё бошқа бир саҳв-хатолик ўтгандир, беайб Парвардигор...) – фақат улуғ ижодкорларга хос аломат. «Номамни қаро қилдим умримни табоҳ». Улуғ шоир барча ёзганларини гўё «Тенгри эҳсони», инояти учун жавоб мактуб – «нома» деб атайди. Балким бу номани «қаро қилгани» – сиёҳ билан битгани, шу иш билан Тангри инъом этган «умрни табоҳ» – беҳуда сарфлаб, хароб қилгани учун Яратувчи – сарвари коинот олдида ўзини осий (шеър ёзиш эвазига ҳам фақат тоат-ибодат қилмагани, ортиқ риёзат чекмагани учун), гуноҳкор ҳисоблар... Навоий «тавбаи комил» учун ана шундай маънавий, руҳий, мантикий замин ҳозирлайди. Байт:

Раҳмат суйидан ювмасанг ул номани, ох,
Маҳшар куни неткамен мене, номасиёҳ?!

Улуғ мутафаккир шоирнинг нафақат мусулмон фарзанди сифатида комил эътиқодини, айни чоғда ислом динининг, устози Жомий каби йирик арбоби – арконларидан бири сифатида унинг мусаффолиги ва ривожини йўлида фаол ишлаганини эътиборга олганда, «раҳмат суйи», «маҳшар куни» каби қутлуғ каломлар билан музайян этилган мисралар орқали, уларнинг теран маъно-моҳияти орқали ўзининг инсоний ва ижодий тақдирига, номаи аъмолига дохил – ҳам аччиқ, мунгли-фожеъ ўйларини, ҳам баланд руҳдаги, чуқур ишонч, умид, ғурур ҳисларини умумлаштириб бераётгандай бўлади. Улар бизга ҳам (эндиликда кўпчилигимизга) чин иймон сўзлари, қалбни, онгни, тафаккурни (демак, дунёқарашни ҳам), руҳни, маънавий, ижодий нуқтаи назарни, таъбни, дидни – сурурли ва аламли туйғуларимизни, хаёлот ва хотиротимизни поклантирувчи бир валий, миллий огоҳлантирувчи сўзлари – чин табаррук ҳадислар бўлиб қолса, шояд!..

Баъзан Тангрига – асл ягона Илоҳга ёлбориш ишқий кечинмалар – ошиқ муножоти тарзида ифодаланади. Шоҳбайт:

Ё Раб! Ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама,
Ё кўзумни андин ўзга юзга ҳайрон айлама.

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ бир бандаи ожиз сифатида ишқ қисматининг унга насиб этган улуғ марҳамати – «ул юз»га нисбатан бир нафас бўлсин, бепарво, илтифотсиз қолишни ношукурлик аломати, кечирилмас гуноҳ деб билади, шу боис Тангридан ўтиниб сўрайди: маҳбубнинг нигоҳимдан нари кетмаслиги – фақат Сенинг иноятингга боғлиқ. Лекин бу кифоя эмас. Мен бир ожиз банданг, яна ҳидоятингга муҳтожман – ўзинг уни тўғри йўлга бошла; зинҳор «андин ўзга юзга ҳайрон айлама». Навоийнинг улуғ санъаткорлиги шундаки, ўз қаҳрамонининг Тангри илоҳий билан ғойибона мулоқоти дақиқаларида ҳам ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади: инсоний туйғулар – муҳаббат кечинмалари қанчалик гўзал, бокира бўлмасин, ошиқнинг садоқати нечоғлиқ самимий, устувор бўлмасин, уни ногаҳоний бир хатолик, ихтиёрсиз «осий»ликдан мутлоқ озод тутиб бўлмайди. Илло, инсон – шайтон баногоҳ йўлдан оздириб: «ўзга юзга ҳайрон» қилиб қўймаслиги учун ҳам Тангри мададига, Унинг раҳнамолик ҳидоятига муҳтож.

Бошқа бир ғазалда Аллоҳга муножот оҳанги ўзгаради (шоир, «яхши-ямон» муқобил ташбеҳларидан фойдаланиб, тазод усулида пурмаъно, рангин лирик лавҳа яратади). Байт:

Агарчи айламасанг яхши, яхши кўргизгил,
Мени анга, нечаким бор эсам ямон, ё Раб!..

Одамларнинг ўзаро муносабати нечоғлиқ мураккаб, бу жараёнда «яхши» – «ёмон» сўзларининг нисбати қанчалик беқарор, алдамчи; улар, табиий, зиддиятли бўлгани ҳолда, ўзаро бемалол «ўрин алмашиши», баъзан кутилмаган рамзий маъно касб этиб, ўз моҳиятини ўзгартириши ажабланарли ҳол эмас. Лекин ошиқ-маъшуқалар муносабати бошқа. Айниқса, шеъриятда. Чунончи, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ўзини «ямон»деб, осий, мужрим қилиб кўрсатишида чуқур киноя бўлгани каби, «яхши» ташбеҳи ҳам қачон ўзининг том маъносида келганини илғаб олиш осон бўлмайди. Шундай қилиб, ошиқ энг мушкул дамларда Тангри илоҳийдан мадад сўрайди: «Ё Раб, нечаким бор эсам ямон, яхши кўргазгил!» Бу кўнгил муножотида ошиқлик қисмати билан боғланган қанча зиддиятли маънолар мужассамланган: наинки «ямон» деган оғир маломат ошиқ шаънига муносиб бўлса, маҳбуба унга инонса! Ёки унинг гуноҳи «икки дунёдин кечиб ёр истагани», девонавор, мажнунсифат ҳолга келганими? Бундай адолатсизлик домидан халос, «аҳду эҳсонига хос» этиш – ёлғиз Тангрининг иши. Навоий қаҳрамони муножотида ана шундай илоҳий эҳтиёж инъикос этади.

Навоий бошқа бир ғазалида яна шоир, ориф, мутафаккир қиёфасида намоён бўлиб, ўзининг бениҳоя озурда аҳволидан нола қилиб, ёлғиз Сарвари одамдан нажот кутади, иноят сўрайди. Байт:

Халқ меҳрига яна, ё Раб, мени зор айлама,
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтор айлама.

Шуни эътироф этиш керакки, хусусан, улғу шоирларда бир байт иккинчи бир байтдан нимаси биландир устун турмоғи керак. Бу – шеър санъ-

ати ва илҳоми, шеър рағбати ва шавқининг ўзига хос қонунияти, ниҳоят, шоирнинг турлича кайфияти – руҳий ҳолати тақозоси. Бу даъвони юқоридаги шоҳбайт билан далиллаш мумкин. Чунончи, биринчи мисрадаги: «Халқ меҳрига яна зор айлама» шеърӣ жумласи қатига жойланган чуқур зиддиятли, кинояли маънолар – ранж-алам, ўкинч, армон, иштибоҳ туйғулари билан йўғрилган руҳий илтижода Навоӣ дунёси, унинг ҳаётни узоқ кузатиб – олган аччиқ сабоқлари ғоятда ҳаққонӣ, аниқ, мухтасар ифодаланган. Биргина «яна» сўзида қанча озору дилзадалиги яширинган! Хусусан, иккинчи мисрадаги: «меҳри йўқларга гирифтор айлама» жумласидан улуг жафокаш шоир кузатган пурдард маъноларни таҳқиқ этиш учун Навоӣ ҳаёти, шахсияти, эътиқодига оид турли манбаларни ва шубҳасиз, унинг асосӣ бадиӣ мероси – лирик куллиёти ва «Хамса»ни мумкин қадар чуқур, асосли ўрганиш тақозо этилади. Лекин шоир мисралари Навоӣ дунёси контекстидан шартли тарзда узиб олинган ҳолида ҳам ижтимоӣ ҳақиқат сабоғининг мухтасар ифодаси, маънавий-ахлоқӣ тарбия бобида ибратли, таъсирли бадиӣ сўз тимсоли сифатида қадрлидир. Муҳими, шоҳбайт руҳига жойланган комил ишонч – эътимод, Тангрига илтижо – муножот замиридаги чуқур иймон-эътиқод туйғулари. «Халқ меҳрига зор» шоир, ориф – унга «яна зор»лик азоби ортиқ – жаҳаннам қийноғидан ёмон. Ягона умид, нажот – қудрати илоҳийнинг тўғри йўли – ҳидоятида. Навоӣ шундай иймон-эътиқод билан «тавбаи комил»ни бажо келтиргани учун ҳам «замон аҳли»нинг барча инсофсизлик, вафосизликларига бардош берган, «нафс», «шайтон», «жаҳл» хуружларидан ғолиб чиққан бўлса, не ажаб?..

Ниҳоят, яна бир ғазалда Навоий ўзининг шоир, ориф, мутафаккир, ҳакам, қаландар тимсолларидаги умумлашма лирик қаҳрамонини замон, замон аҳли ғавволари, олам ва ижод хаёллари билан чарчаб-толиқиб, ҳолдан тойган бемажол хаста қиёфасида гавдалантиради. Шоҳбайтнинг мазмуни қаҳрамоннинг руҳий ҳолати билан ҳамоҳанг:

Ё Раб, бу хаста улча таманно қилибдурур,
Чун бори аён Санга, несин айлай баён Санга.

Низомиддин Мир Алишер Навоий ислом таълимотининг қомусчиларидан бири сифатида дилдидан ишонадики, ҳар бир мўмин-мусулмоннинг барча савобу гуноҳ ишлари, яхши-ёмон ўй-ниятлари, жумладан, эзгу истак-орзулари – номаи аъмоли унинг қисмат дафтарига битилган бўлади. Бас, шоирнинг инсоний ва ижодий тақдирига айланган, кенг маънода, у мансуб бўлган эл-юртнинг миллий-маданий ифтихори, сўнгра, Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, дунёнинг қайси минтақасида то «турк жони» ва лисони бор – ўша ерда энг юксак руҳий-маънавий кадрият рамзи, энг комил ва солим бадиият, санъат намунаси бўлиб қоладиган асарлари, уларга сингдирилган башарий орзулар, хаёллар («улча таманно») – буларнинг қай бирини «баён айлаш» зарурати бор? Зотан, «бори аён»дир оламга ва унинг Сарвари – Тангрига. Шунинг учун ҳам буюк заҳматқаш Навоий кексалик «хаста»лигини енгиб, сўнгни муборак нафасигача тақдир «равон айлаган» қаламни қўлидан қўймади.

ТАБИАТ ВА САМОВОТ ТИМСОЛЛАРИ

Куйди куёш ўтига зулмат туни.

Учти ҳаво узра нужум учқуни.

Навоийнинг шеърий куллиётида табиий хилқатнинг «ақл боши айланар» синоату ажойиботлари бири биридан рангин, жозиб рамз-мажозларга айланганини кузатиб, бундан шавқу ҳайрат туйғуларини кечирамиз. Азалиётнинг турфа ҳодисалари, уларнинг турфа аломатларидан сайлаб олиниб, тасвирий, мусиқий жило берилган, энг муҳими, инсоний меҳр, дард, харорат бағишланган, ҳаётий ва бадий мантиқ мезонларига солинган, шеърий санъатлар билан оролантирилган сўз-ташбех, сўз-тимсоллар... Улар байт контекстидан шартли равишда «узиб» – ажратиб олинган тақдирда – алоҳида шеърий парчалар, бадий қатралар ҳолида ҳам ажаб бир завқ уйғота олади. Мана баъзи намуналар: спехр боғи, даҳр гулзори, чарх шабистони, ахтар гули, ахтар боши, фалак айвони, чарх авроқи, арш лавҳи, чаман саҳифаси, анжум кўзи, кўз боғи, кўз лавҳи, ғунча гумбази, кўнгил ғунчаси, гунбази даввор, коргаҳ вазъи, савдо сели, найсон суйи, хазон сипоҳи, нужум учқуни, талаб дашти, ғайрат водийси, фано ўти, фақр водийси, субҳ яқоסי, жамол субҳи, табъ саҳоби, кўнгул вайронаси, фалак ғамхонаси, қайғу тоғи ва ҳоказо... Бундай ғаройиб, фавқулудда нафис образли бирикмаларда гоҳ ҳар икки сўз табиат ё самовот ҳодисалари заминида (чунончи, «ахтар гули», «нужум учқуни» каби) тартиб берилса, аксарият ҳолларда уларнинг биттаси «табиий унсур» си-

фатида (масалан, «чаман саҳифаси», «арш лавҳи» сингари) келиши мумкин. Зотан, ҳар икки ҳолатда ҳам ўша сўз бирикмаси нафақат кузатилган ғояни ўзгача бетакрор шаклда ифодалаш вазифасини ўтайди, айти пайтда муайян образ-лавҳага табиий рангинлик ва тароват, самовий юксаклик ва кенглик, фалсафий теранлик ва чексизлик, мантиқий бутунлик ва мутаносиблик бағишлайди. Шоҳбайт:

Яхши эрди сафҳаи афлок дардим ёзғали,
Баҳри ашким мавжидин борин нам эттинг оқибат.

Бу шоҳбайтда кутилмаган тарзда улуғ шоир «санъатхонаси» (Шайхзода) билан унинг лирик қаҳрамони – ошиқ ҳасратлари ажиб бир уйғунлик касб этганига шоҳид бўламиз: муҳаббат дарди шу даражага бориб етганки, унинг шарҳи – ифодаси учун ердаги мавжуд воситалар кифоя қилмаслиги аниқ; ошиқ аҳволи руҳиясини «ёзғали» фақат самовотнинг мовий кенгликлари саҳифалар вазифасини ўташи мумкин! Навоий даҳосига хос бўлган фазовий хаёл миқёси шеър санъатининг ғоят нозик меъёр ва мантиқига қандай «сиғдирилган» экан? Ҳолбуки, кўҳна Шарқнинг санъаткор саҳҳофлари яратган ипак қоғоз – зарварақ саҳифаларини само кенгликларига нисбат бериш билан шоирнинг мушқули осон бўлмайди (қолаверса, «ёзғали» ташбеҳи икки маънода: кўнгилни бўшатмоқ, саҳифага битмоқ тарзида қўлланадики, бунда тажнис санъати мавжуд). Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж туғилади: не ажабки, йўқ, не надоматлар бўлсинки, Навоий тасавуридаги буюк жафокаш, ҳасратнишин ошиқ ўз «дардини ёзғали» чексиз афлоқдан ҳам нажот тополмади. Сабаби, ошиқ кўз ёшлари селобидан ҳосил бўлган баҳрнинг мавжлари шу даражага

етдики, уларнинг тўлқинлари зарраларидан самонинг нам бўлмаган саҳифаси қолмади... Во ажаб! Сехрли ифрот санъати воситасида шоирона хаёл парвози («ҳаво авжи») шунчалар юксакликка кўтарилар экан. Самарасиз, ноҳуш «оқибат»дан қатъи назар, фазовий варақлар («сафҳаи афлок»)нинг илоҳий қаламга матлуб эканлиги «яхши эрди» каби лутф билан ифодаланиши ўзи қанчалик нафис!

Баъзан шоир «килки» оламга мусаввирона нигоҳ ташлаб рангин, жозиб лавҳа чизиши мумкин. Шохбайт:

Куйди қуёш ўтига зулмат тунни,
Учти ҳаво узра нужум учқуни.

Шеърятда анъанага айланган субҳ-тонг мавзуига дохил бирор ташбеҳ иштирокисиз, билвосита («қуёш», «нужум» тимсоллари орқали) тонготар чоғининг ажаб рангин, бетакрор лавҳа-образи яратилади: то қуёш уфқдан кўтарилиб, олам мунаввар бўлгунича самовот мулкида (тун билан субҳидам оралиғида) шундай илоҳий гулҳан ёндики, унинг алангасидан тун зулмати қуйиб кетди, ўша илоҳий ўт қуёш шаклига кириб уфқни аста ёрита бошлаганда, унинг «нурига тоқат қилолмай» (Чўлпон) тун билан бирга гўё бошқа фалакларга «учган нужум» – юлдузларнинг ҳавога сачраган учқунларга тамсил этилиши қанчалар нафис! Табиат фаройиботларидан бири – кечанинг кундузга айланиб бориш жараёни дохиёна нигоҳ билан мушоҳада этилган бу нуктадон назарнинг фазовий миқёси-чи?.. Сохир сўз санъаткори тартиб берган бадиий силсила шодаси мантиқан қанчалик аниқ ва асосли, айни чоғда сирли-фаройиб: қуёшнинг зулматга нисбати (тазод), «қуйди» ташбеҳининг тунга, «қуёш

ўти»нинг учқунга, «учқун»нинг нужум, учмоқ, ҳаво тимсолларига, юлдузларнинг кўздан йўқолиб бо- раётган тунга, кўтарилиб келаётган қуёшга нисбати (ташбеҳи мусалсал – занжирли истиоралар) булар Навоийнинг сўз даҳосидан юксак намуналардир.

Баъзан «тун била тонг» маҳбубанинг зулфи ва юзи таърифи учун табиий фон бўлиб хизмат қилади. Байт:

Не тунда айш насими, не тонгда меҳр, магар –
Ки бўлди зулфу юзинг поймоли тун била тонг.

Байт мазмунини ўзгача шаклда ифодалаш тар- зи – Навоий қаламига хос оҳангидан сезилиб ту- радики, юз берган ҳодиса, аниқроғи, кечинманинг ўзи эмас, балки унинг оқибат-натижаси ҳақидаги тасаввур сатрларга кўчирилади: «тахайюл мулки- нинг султони» – шоир хаёлан маҳбубанинг юзидан пардани кўтарган, зулфини ёзиб, тароқлаб, унинг шабадасидан атрофга мушқу анбар бўйини таратган афсунли бир ҳолатда кўради ва бу зулфу юз тав- сифига муносиб сўз тополмасдан, анъанавий тун ва тонг ташбеҳларидан фойдаланмоқчи бўлади. Лекин, на чораки, маҳбуба малоҳатининг сеҳр-жозибасидан на тун тунга ўхшайди – унда оромижон еллар эс- майди – «айш насими»дан асар йўқ, на тонг тонгга ўхшайди – қуёш кўринмайди. Ҳолбуки, табиатда тун насими роҳатидан, субҳидамдаги манзарадан ортик нафосат борми? Навоий хаёлидаги маҳбуба ўзининг инсоний ҳарорати, мислсиз латофати, маънавий- руҳий қадрияти – муҳаббат дарди, эҳтиёжи учун яратилгани билан табиатнинг «тун била тонг» каби фаройиб, лекин ҳиссиз гўзалликларидан устун тура- ди. Шу тариқа, бу гал «тун», «тонг» ташбеҳлари ўртасидаги анъанавий зидлик (тазод) йўқолиб, улар

«зулфу юз» билан рақобатга киришади, натижада инсоний гўзалликнинг табиат ҳодисалари заминиди чизилган бетакрор лирик образи яратилади.

Баъзан тун билан тонг («кеча-субҳ» тарзида) тимсоллари яна ўзгача қиёфа олади, аниқроғи, маҳбубанинг «хусни ва нози» тасвири ошиқ ҳасратлари билан алмашади. Шоҳбайт:

Фироқим кечаси бас муҳлик ўлмиш, гар саҳар бўлмас,
Нафас урмоққа гўё субҳни қўймас қаро шомим.

Бу гал аввалги байтдагидай табиат тимсоллари ажралиб турмайди, аксинча, ошиқ аҳволини акс эттирувчи дарднок – мунгли оҳанглар (албатта, табиий ранглар билан уйғунликда) кучайиб, бўртиб кўринади, яъни кеча – «фироқим кечаси», шом – «қаро шомим» шаклини олади. Шунинг учун бўлса керак, ошиқнинг руҳий изтироблари рамзига айланган кеча фавқулудда хатарли («муҳлик») ўтади, йўқ, у ўз моҳиятини йўқотиши – тонгга уланмаслиги мумкин. Кеча мажозининг мазмуни ва характери бунчалик кескин ўзгаришига бадий-мантикий асос борми? Шубҳасизки, Навоий кузатган мақсад ошиқнинг бахтсиз қисматини ёрқин ва рангин тимсоллар орқали мумкин қадар кучли, тансиқ шеърый санъат (чунончи, ифрот) усулида ифодалашдан иборат. Шунинг учун «фироқ кечаси»нинг нажотсизлиги «қаро шом» билан, фожеъ ҳол рамзи – шом эса гўё «нафас урмоққа» мажоли қолмаган субҳидам билан боғланади. Муболағанинг бу усулида реал ҳақиқат унсури йўқ эмас: ҳаётда давосиз дард азобини тортаётган хаста учун кеча худудсиз ҳалокатли – «муҳлик» ўтса, гўё «саҳар бўлмас» даражада умидсиз, нажотсиз туюлса не ажаб?..

Навоний ғазалиётида «субҳу шом» муқобил тим-соллари воситасида аксарият ҳазин руҳда яратилган лирик драматик лавҳа-образлар оз эмас. Байт:

Мену қаро кеча, йўқ нисбатим санга, эй субҳ,
Ки сен куларсену мен шамъвор йиғлармен.

Ошиқнинг аҳволи қанчалар ғам-андуҳли, кимсасиз «қаро кеча» билан ҳамрозликда кўрсатилади! Бундай бенаволик узлатгоҳида бечора ошиқ учун ягона илинж – таскин йўли ҳасратларини фақат кўз ёши билан изҳор этиш, йиғлаганда ҳам жисм-жони куйиб-ўртаниб, «шамъвор йиғлаш...» Ёш томчиларининг шамъ ўтида эриб оққан мум қатраларига ўхшашидан кўра, «қаро кеча» тутқунлигида эзгин-эзгин йиғлаётган ошиқнинг ўзини ўзи ёқиб адо бўлаётган шамга (майли, заиф-ожиз бўлса-да, тун зулматини лоақал бир ғариб хужрада поралаб унга ёруғлик бахш этгани-чи!..) нисбати фожиалироқ эмасми? Шундай мушкул ҳолатда гўё оламнинг сафобахшлик, бахтиёрлик тимсоли бўлиб «нафас урмоққа» бошлаган субҳидамга қарата: «Йўқ нисбатим санга, эй, субҳ!» дея ҳайқириш қанчалик дардли, ҳаққоний. Шу тарзда «кеча-субҳ», «сен куларсан – мен йиғлармен» муқобил таъбирлар орқали, тазод ва таносиб усулларида ларзакор лирик-трагик лавҳа яратилади.

Бошқа ғазалда ўша анъанавий-сайёр нисбатлар янгиланади, бадий тароват, ўзгача қиёфа касб этади. Шоҳбайт:

Жамолинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга
Фалак ғамхонаси емулгудектур фурқатинг шоми.

Шоир қаҳрамони – ошиқнинг дил-дилдан қилган муножоти – нолакор илтижоси бадийят қонунлари

(оламини ўзгача, ижодий мушоҳада қилиш, янги, тугилмаган образлар таҳқиқ этиш, анъанавий тимсолларнинг номаълум қирраларини кашф қилиш) нуқтаи назаридан қанчалик асосланган; аввало, субҳ – маҳбубанинг «жамоли субҳи»га, шом «фурқати шом»га айланиши табиат ҳодисаларининг бирига инсоний ҳарорат, жозиба, иккинчисига ҳасратангиз маъно беради, дунё эса «фалак ғамхонаси» қиёфасида ижтимоий дард билан йўғрилади. Бу – анъанавий ташбеҳ-нисбатларга ижодий ёндашиш намунаси, қолаверса, бу – «бахти уйқучи», «муроди ком ўлмаган» ошиқ мисолида эркисиз, ҳимоясиз, ўксик-армонли инсоннинг ягона умид ўчоғи, ғариблик «кулбаси» устида хатарли вазият юз берганини – фожиа даҳшатини кучли, ҳаётий образларда ифодалаш санъатидир (қисматига ёлғизлигу бенаволик насибаси битилган нотавон, ҳақирлар кулбаси устида «фалак ғамхонаси» хатари, ваҳми доимий ҳол эканини ким инкор қила олади?).

Айни чоғда, шеърий мантиқнинг ҳаётий замини байт жозибасини оширади: «фурқат шом»даги қўрқинч кайфият («бошимга фалак ғамхонаси емрулгудектур») кутилмаган тарзда «жамол субҳи» инояти билан ариса – тарқалса ажаб эмас. Кошки маҳбуба шафқати – илтифотига боғланган умид алдамчи бўлмаса! Аммо висол субҳи ҳажр шомига айланмоғи муқаррар экан (бу – азалий зиддиятлардан), «фалак ғамхонаси» ваҳмидан – ошиқ ўзини фориг тутиши мумкинми? О, унинг ғариблик кулбаси билан фалак ғамхонаси нечун бунчалик ҳамжинсу йўлдош тутинганлар?.. Бундай саволлар қанчалик оғир бўлмасин, уларнинг жавоби ўзида. Шундай қилиб, юқоридаги шоҳбайт моҳиятда бизни ўйга толдириши, мубоҳасага тортиши билан жозибалидир.

Навоийнинг девонлари ва дostonларида шундай байтлар борки, зоҳиран уларда табиий хилқат манзаралари чизилгандай туюлса-да, сўз-ташбеҳлар, рамз-мажозлар замирида табиатни «инсонийлаштириш» – дard ва қувончларга манзаравий нисбат бериш тамойили сезилиб туради. Шоҳбайт:

Меҳр гул янглиғ айлабон яқо чок,
Нилуфарзор аро кезар ғамнок.

Қаранг-а, табиат ҳодисаси инсон нигоҳида шунчалар нафис, жозиб сувратланиши мумкин экан! Соҳир сўз санъаткори қуёш («меҳр»)нинг фаройиб лирик образини табиатнинг гўзал манзараси – «нилуфарзор»га тамсил этиб чизади. Манзаранинг ўзгача хусусияти тақозоси билан қуёш аввал атиргул япроқларининг пора-пора тузилиши – «яқо чок» ҳолатига қиёс этилади (бу ташбеҳи том санъати билан музайян, асли дунёдан кўнгли совиган, жабрдийда бир ғариб қиёфасини рамзий ифодалаш усули), бундай муқояса қуёшнинг фақат «нилуфарзор аро» инъикос этиши билан ўзини оқлаши мумкин. Лекин байтнинг завқ-шавқ уйғотадиган ажаб аломати шундаки, гўё «гул янглиғ... яқо чок» ҳолат бадиий мантиқ эътибори билан сув чечаги – нилуфар табиатига мувофиқлаштирилади: унинг бошқа гулларга ўхшамайдиган ҳаёти, ўзгача шакл-шамойили, ранг-туси, сувдаги сояси, офтобда ажаб жилланиши, нимаси биландир... сув ёқасидаги мажнунтолнинг мотамсаро қиёфасини эслатувчи сувратини қуёш «ўзлаштиради» – нилуфарзорда «ғамнок кезади». Ажабо! Осмони фалакнинг муқаддас ва даҳлсиз, ҳаммасига қодир ҳолиқ қудрати қандай қилиб бу ҳолга тушди?... Навоийнинг табиатдаги турли нарса-ҳодисаларни, жараён ва манзаралар-

ни доҳиёна мушоҳада қилиш, қалб нигоҳи билан кўриш қобилияти шундаки, қуёшнинг «нилуфарзор аро кезиб», бу мўъжизакор гул рангларида ўзгача ранг, жило олган сувда нурлари «синиши», уларнинг турфа жилвалари, қирралари бир-бири билан кесишиб, тутшиб, ўзаро акс жило бериб, ажиб товланиб кўриниши – булар «ғамнок кезар» тарзида ифодаланиши табиий ҳолдек чизилади. Бу шеърий манзара орқали руҳий ҳолатни акс эттиришнинг ажаб камёб намунаси дир.

Навоий ғазалиётида бўстон, гулзор, гул, булбул, гул барги ва хор (тикон) ташбеҳлари воситасида яратилган лирик манзара, лирик лавҳа ё фалсафий-лирик образлар оз эмас. Шоҳбайт:

Эй Навоий, даҳр гулзорида ўтким, ҳар гули
Кўргузур юз хору – ҳар хорида озор ўзгача.

Бу байтда табиатдан олинган уч тамсил-нисбат («гулзор», «гул», «хор») моҳиятда жамият ҳаёти зиддиятларини – нафақат дардсиз ё вафосиз одамлар, балки раҳм-шафқатсиз, дилозор, риёкор, худписанд шахсларнинг қилмиш-қидирмишларини мухтасар мажозий-лирик лавҳада аён кўрсатишга хизмат қилади. Гулнинг тикони – «хор»нинг аччиқ-алами изоҳ талаб қилмайди, лекин гулзор ва гул кутилмаганда номарғуб мажозга айланишида ҳасрат, исён оҳанглари зухур этади: реал ҳаётда гўё кўркам, ораста чаманзорни эслатадиган обод, мухташам, зоҳиран пурвиқор, бежирим-саришта масканлар (хоҳ давлат мақомида, хоҳ шахсий тасарруфда бўлсин), айниқса, дили ўксик, меҳр-шафқатга зор, адолатталаб, ҳимоясиз, нотавон кишиларга аксарият ҳолларда (эҳтимол, аввалу охир) лоқайд, ҳатто ғайринсоний – шафқат-мурувватсиз, писандсиз муно-

сабатда бўлиши ҳаёт синовидан ўтган аччиқ ҳақиқат эмасми? Айни шундай, кўркли ташқи қиёфаси гулдай яшнаб турган, жозибадор, шакаргуфтор эркагу аёлларнинг аксарияти зоҳири – суврати алдамчи, тулкилиқо, ботини – сийрати қашшоқ, худпараст (юмшатиброқ айтганда – маҳдуд, юз-хотирга бормаи ҳукм қилганда – қабих) эканлиги аччиқ ҳақиқат эмасми? Демак, Навоийнинг қабарик шеърий усулида («ҳар гулида... юз хор, ҳар хорида ўзгача озор») моҳиятда муболаға йўқ деса бўлади.

Бошқа бир вазалда гул, тикон ташбеҳлари бутунлай ўзгача интим-лирик ҳолат тасвири (ижтимоий оҳанглардан холи), аниқроғи, шеърий мушоҳаданинг камёб тухфаси – Навоий тахайюлининг нозик бир жилваси сифатида келади. Байт:

Тикон нишониму гулдек кафиндадур, ёхуд
Етишгач, анда кўзум қолди ёпишиб, нинагим.

Аввало, маҳбуба кўлининг нафису хафиф кафти («кафи») агиргулнинг оқ-пушти япроғига қиёс қилиниши чинакам нозик мушоҳада маҳсули. Қолаверса, байтдан кузатилган асосий мақсад лирик қаҳрамон – ошиқни ҳайратли, ҳатто иштибоҳли ҳолатга солган лавҳанинг бир-биридан жозиб ва латиф икки қирраси (бунда тажоҳули ориф санъати зуҳур этади) ёр кўлининг кафтидаги назар илғарилғамас бир чизги гул тиконидан асорат-нишонами ёки васл боғида ошиқ ўз маъшуқаси кўлларига ҳасрату қувончдан ёшланган кўзларини суртганида «ёпишиб қолган» бир киприги («нинаги»)микан! Сўнгра, «кўзум етишгач» («ёр кўллари васлига!») ибораси қанчалик нафис бўлса, ошиқ кипригининг севимли киши кафтида «ёпишиб қолиши» шунчалик табиий, айни чоғда ғаройиб бир ҳолдир.

Яна бир ғазалда «боғ», «гул» мажозлари ўзгача рангда, аниқроғи, ажаб бир кинояли оҳангда келади. Байт:

Икки юзлук бўлмаким, бу боғнинг раъно гули
Ғар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур.

Навоийда, Бобурда, бошқа улуғ, машҳур шоирларда, шунингдек, назари йўқ адиб Абдулла Қодирийда («Меҳробдан чаён»нинг Раъно портретига оид сатрларида) ажаб бир шеърий қиммат берилган, ҳозирги дурагай навлари кўпайган анвои гуллар чаманида ўгайлатиб кўйилган, кўпчилик ёшлар аниқ тасаввур қилолмайдиган (деярли йўқолиб бораётган) танқис бир гул... Аслида ҳуснда, хушбўйликда тенги йўқ раъно гули (ёки гули раъно) маҳбуба рухсорига, айниқса, унинг ғамзаю ишвали дамларининг юзидаги ифодасига қиёс этилиши қанчалар нозик кузатиш, хуштаъблик меваси! «Икки юзлук бўлмаким» иборасидаги беозор, нафис киноя-чи? Йўқ, бу киноя эмас, ўзгача лутф – сўз жилвасику! Шеърий лутф дейиш ўзи кам. Бу шохбайтда ноёб санъатлардан ийҳом яширинмаганмикин? Зеро, «бу боғнинг раъно гули» образли бирикмаси ҳам, иккинчи мисра ҳам («Ғар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур») бир йўла икки маънода, икки ҳолат тасвирига айланади: гоҳ асл маънодаги боғнинг ва раъно гулининг товланиб, тусланиб кўриниши ифодаланса, гоҳ «бу боғ» маҳбубанинг ҳусну жамолини, «раъно гули» эса унинг гулгун рухсорини, юзидаги ўзгаришни акс эттириб келади; «икки юзлик», «бир юзи», «яна бир» бирикмаларидаги иккилик аломати (гул япроғининг товланиб кўриниши ва маҳбуба рухсорининг рангин хусусияти) тажнис санъатидан далолат беради.

Хаётий ва ижодий мантиқ тақозоси билан баъзан шоирнинг қаҳрамони ўз-ўзини «айбласа» ҳам ҳеч ажаб эмас. Шохбайт:

Фалак бежурм эрур, ғам келса бу маҳзун сориким, ҳузн
Топиб ўз жинсини келмакка бу маҳзун эрур боис...

Халқимизда ғам-қайғу келаман деса устма-уст келади, деган надоматли нақл бор. Эҳтимол, Навоий мана шу халқона ғамангиз сўзлар руҳига таяниб, ҳазин лирик лавҳа яратади. Бунда «маҳзун» сўзи такрорланиб келиши бежиз эмас: биринчи мисрада Навоий қаҳрамони (ғазал контекстида ориф ё қаландардан кўра ошиқ дунёсига кўпроқ тамоийил сезилади) – ошиқнинг маҳзунлигига тақдири илоҳий сабабчи эмас («фалак бежурм» – беайб) у табиатан шундай яралган (Мажнуннинг ишқий эътиқоди – абадий ҳажр дарди билан йўғрилган хос фалсафасини эсланг). Мантиқан бундай маҳзунлик қисмат насибаси бўлиши лозим эди, лекин Навоий ўзлигини шу қадар хоксор, балоларга балогардон, фидойи қиёфада тасаввур қилади. Бундай шикасталик, гуноҳкорлик фалсафаси (бу, шубҳасиз, буюк салафлар – Аттор, Румий каби мутасаввиф шоирлар кўрсатган таъсир) иккинчи мисрада чуқурлаштирилади – сабабияти бир қадар очиб берилади: ғам нималигини ғамсизлар, дард нималигини дардсизлар билмаганидек «ғам келса... ўз жинсини топиб» келади. Бас, бу аччиқ насибага ўша Мажнуншиор ошиқ – «маҳзун...боис» бўлса не ажаб! Лекин шоир сўзининг бундай гуноҳкорона – шикаста оҳангида яширин норозилик, «ўз жинси» билан «халқ ғами» дан узоқ, бедард, лоқайд кимсаларга нисбатан аччиқ киноя зухур этмайдими?..

Яна бир ғазалда гўё фалакдан устма-уст ёғилиб келган ғам-андухлар «асру мушкул» (ортик даражада укубатли) ҳолат тарзида ифодаланади. Байт:

Асру мушкулдирки, юз мушкул ғамимдин бирни чарх
Қилмайин ҳал, еткурур юз онча мушкул ҳар замон.

Ҳаётнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятлари сабабиятини озми-кўпми англаб етган, заҳматсиз, бедард-лоқайд умрни ҳақиқий умр ҳисобламаган, диёнатли ва қаноатли одамлар тажрибасидан шундай хулоса қилса бўладики, турмушдаги бир ташвиш, ҳатто мушкуллик ортидан бошқаси келиши ажаблаларли ҳол эмас. Лекин Навоий бундай ижтимоий дард мавзуини махсус бўрттириб, муболағали тарзда (иёроқ усулида) ёритиш билан, аввало, даврига, давр аҳлига, умуман ҳаётга, умр маъносига, инсон, шахс қисматига ўзининг холис, рўй-рост муносабатини билдирмоқчи бўлади. Мазкур байтда шоир ўзининг шахсий дард (бу табаррук зот шахсий дардни қандай тушунганини изоҳлаш зарурати йўқ), армонларини арз этаётгани ҳам ҳақиқат. Бироқ зиддиятни қарангки, Навоийдек махсус эъзо-зу ардоқдаги, айни чоғда ирода ва саботда тенги йўқ бир зот чархнинг «асру мушқули»дан шунчалар ёниб-ўртаниб нола қилар экан, ҳар қалай, ҳаёт ўз «мушкул»лари билан устувор, ҳатто, кадрли деган ҳақиқат чуқур сабабий моҳияти билан аён бўлмайди-ми? Шахсан менга бу валийсифат башоратли назар соҳиби – улуғ мутафаккир шоир инсониятнинг келгуси ҳаётига (жумладан, бизнинг устма-уст муаммолари билан мураккаб замонамизга) ташвишли нигоҳ ташлаб, азалий безовта мавзуда қалам сургандай, буюк жафокаш инсоннинг «юз мушкул ғами»дан бири аримай туриб «юз онча» (яъни туман – ўн

мингларча) мушкулликка дуч келишини дил-дилдан ҳис қилиб, масаланинг қанчалик жиддийлигини боз таъкидлаётгандай, одамларни рофиллик балосидан, меҳрсизлик, шафқатсизлик офатидан огоҳ бўлишга даъват этаётгандай туюлади...

Баъзан реал ҳаёт манзараси ҳақиқатнинг шафқатсиз сабоғи таассуротини ифодалайди. Шохбайт:

Ул кишиким тузлук эрур шон анга –
Душман эрур гардиши даврон анга.

Бу ҳаққоний сатрлар беихтиёр бошқа бир пурмаъно байтни эсга солади: «Ҳаққи биров хилқатини қилди пок, Севмаса нопок эл они – не бок?» Начора, «гардиши даврон»ки тўғри, ҳалол одамларга душманлик кўзи билан қарар экан, унинг иши – аъмоли «нопок эл» қилмишидан жиддий тафовут қилмайди (улуғ шоир «гардиш» сўзининг асл маъносини унга мантиқан яқин эгрилик тарзида талқин этаётгани бежиз эмас). Навоий шахсан бутун умри давомида тўғрилик («тузлук»)ни инсонлик шаънининг бирламчи сифати деб билиб, шу эътиқодга мувофиқ яшади. Надоматлар бўлсинки, бундай одамлар ҳаётда камдан-кам топилганидан покиза, табаррук зотларни тириклигида камоли эътибору мурувват билан ардоқлашни, аксари бевақт оламдан ўтганларида энг қутлуғ-муборак каломлар билан руҳларини ёдлашни (чунончи, «Фавойид ул-кибар» даги соқийнома, шунингдек, насрий хотираномалар) ўзининг оддий инсоний бурчи деб билди... Улуғ Навоий чексиз алам, ўкинч, армон билан мазкур байтга жойлаган ғоя, қани эди ўша замон ёки кейинги даврлардан кўра бугунги кунлар учун, руҳий-маънавий баҳраларга, айниқса, тўғрилик ва ҳақиқатга ҳар қачонгидан кўпроқ ташна бўлган биз-

нинг авлодлар учун иймон калимаси, инсоф ҳадиси, виждон ҳайқириғи бўлиб, шафқатсиз ҳақиқат сўзи бўлиб янграсал..

Қатор шоҳбайтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир ё исёнкор ринд (баъзан бош олиб кетишга тайёр қаландар) қиёфасида бевосита ё билвосита ўз шахсига дохил савдолар, ечими мушкул муаммолар гирдобида, умидсиз хаёллар, армонли хотиралар дунёсида намоён бўлади. Байт:

Деманг осойиш ҳадисинким бўлур афлокдин
Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон.

Шоир қаҳрамони – ориф чеккан азоблар, тотган озорлар шиддатини ташбеҳлар мазмунидан билса бўлади. Лекин муқаддас китоблардан олинган калималар ҳам лирик қаҳрамон – инсон билан афлок – тақдири илоҳий ўртасидаги бартараф этиб бўлмас тафовутга қараб кескин маъно қутбларига ажралади. Зеро, ҳар икки тимсол («ҳадис», «оят») ўзининг фалсафий салмоғи, фавқулудда таъсир кучи билан зиддиятни аёнроқ кўрсатишга даъват қилингани сезилиб туради: «осойиш ҳадиси» – энг яқин сирдошу дарддош, вафоли дўсту анис кишиларнинг қандай бўлмасин жабрдийда кўнглида умид чироғини ёқиш илинжида ҳатто муқаддас китоб сўзларига мурожаат этиши. Агар кўнгил захмига малҳам қор қилса, бундай маънавий шифо вазифасини ҳадис ўташи мумкин эди. Аммо.., чин дўсту ҳабибларнинг эзгу ниятлари, қутлуғ саъй-ҳаракатлари беҳуда эканини Навоийнинг ўзи (қаҳрамони тилидан) инкор этиб бўлмайдиган муқобил нисбат – «юз балият ояти»ни (яна «ҳар замон» ибораси орқали устуворлик, мунтазамлик даъво-таъкиди билан) қарши келтиради. Шу тариқа, зоҳиран муқаддас сўзлар

ўзаро тазод усулида боғланиб, инсон зотининг табиат, самовот олдидаги нисбатсиз ожиз ҳолини чизади. Бироқ, моҳиятда Навоийнинг (унинг лирик қахрамони дунёсида улуг шоир шахси нуфузли ўрин тутди) бемисол ирода қудрати ҳақида янги, бетакрор мунгли кўшиқ яратилади.

Бошқа ғазалларда яна инсон – фалак ўртасидаги қадимий мунозара ажралиб кўринади. Шоҳбайт:

Эй фалак, зулм эткали йўқтур менингдек бир кишинг.
Тут ғаниматки, бу дам турмуш менинг бирла ишинг.

Навоий ижодиётининг ҳассос билимдони, жафокаш шоир Шайхзода шифохонада битган охириги шеърларидан бирида: «Розиман бутун куррамиз учун бир карра мен тортсам барча дардларни», – каби ўлмас сатрларни Навоий ғазаллари таъсирида яратган бўлса ажаб эмас... Буюк мутафаккир, адолатпаноҳ ва саховатпешаликда якто шоирнинг «...йўқтур менингдек бир кишинг» сўзлари замирида чиндан ҳам шахсий ҳузур-ҳаловатлардан ўзини фориф тутган валийсийрат зот, покликда, сабру қаноатда тенги йўқ, жаннатий сифат инсон шахсияти, майли рамзий оҳангда зухур этмайдими? Агар «фалак»ни ҳам, «зулм»ни ҳам бу ташбеҳлар мафҳумига нисбатан кенг, кўламдор маънода англайдиган бўлсак (шеър санъати шундай талқинни тақозо этади), «бир киши» – Навоий бошига ёғилган, ёпирилиб келган ғаму андуҳлар лоақал ўша даврдаги Хуросон ва Туркистон аҳли «тортган барча дардларга» тенг эканига шубҳа қилиб бўладими?.. Иккинчи мисранинг: «тут ғаниматки» сўзлари руҳидаги маъно – умрнинг вафосизлиги ғояси, айниқса, Навоий англаган, қадрлаган «бу дам»лар мезони билан ёндашганда, янада терану ҳазин ўй-

чанлик касб этади. Шу тариқа, эл-улусига дарддош улуг инсон ва санъаткор шахсияти билан «турмуш менинг бирла ишинг» сўзлари ўртасидаги рухий муштараклик нисбатидан пурдард лирик-драматик образ шаклланади.

Ниҳоят, яна бир ғазалда «фалак» – «мен» муқобил нисбатлари моҳиятан ўзгармагани ҳолда ўзгача шеърӣ лавҳа чизилади. Байт:

Фалак бедодидин гарчи мене хокий ғубор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёликқа ғуборимни.

Фалак бедоди... Агар сўз замон, замон аҳли адолатсизликлари хусусида борганида эди, Навоӣ ўзининг юқори сиёсий мавқеидан қатъи назар, буни ошкор айтиш йўлини топар эди (шундай ижодий журъат маҳсули бўлган, ҳатто, шоҳлик салтанати моҳиятини кескин номарғуб баҳолаган шеърлари, байтлари етарли даражада: «Эрур шоҳ мажлиси ўт, кимки яқинроқ бўлса, куймак бийми кўпрак» ёки «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ» ва ҳоказо). Демак, дохий санъаткор то ҳануз – бизнинг мураккаб замонамизда ҳам қимматини йўқотмаган чуқур зиддиятли мавзуда баҳс очади: башар авлодининг турфа тоифаси учун ижтимоӣ, ирқӣ, миллий, диний ва бошқа тафовутлар белгиловчи омил эмас, аксинча, энг хатарли, ёвуз душман – иймонсизлик, виждонсизлик. Бошқа ҳамма бало – офатлар, иллатлар – ёмонликнинг турфа кўринишлари, уларнинг мудҳиш оқибатлари – иймонсизлик, виждонсизлик касоратидан. Эҳтимол, Навоӣ «фалак бедоди» деганда ўзининг шахсий-оилавий тақдирини, ушалмаган орзу-армонларини, ўзига яқин кишилар – «хўблар» ёки буюк салафлар қисматининг қаттоллигини,

умуман дунёнинг ноетуклигини, бахт куши – уни кадрлайдиган одамлардан узоқда парвоз қилиши каби кўпроқ «афлокдин» келган адолатсизликларни кўзда тутган («Осмондин ҳар неки келса, не қилгай чора эл?»). Айни пайтда «фалак бедоди» – «мен... хокий ғубор» муқобил тимсол-лавҳалари замиридан бақо ва фано фалсафаси англашилгани ҳолда, иккинчи мисра мазмунида қанчалик алам-ҳасрат бор: «Тилармен топмагайлар тўтиёликқа ғуборимни» (бу, шубҳасиз, бизга маълум ва номаълум сабабларни яширган чуқур ҳасрат ифодаси!..) Демак, «фалак бедоди» рамзий образининг бир маъно қирраси одамлар орасидаги ёмонлик (ижтимоий-табақавий тафовутлардан қатъи назар) кўринишлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шундай қилиб, буюк жафокаш шоир – сўз санъаткори давомли азобли хаёлларини ёки аччиқ ҳаётий таассуротларини шеърый илҳомнинг эркин, дахлсиз қонунлари билан мувофиқлаштиради, бунинг маҳсули сифатида ҳазин-ўйчан оҳангдаги ўзгача фалсафий-лирик образ яратилади.

❧ ТЎРТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ЗАРРАНИНГ МОҲИЯТИ...»

Назар айла бу коргаҳ вазъига...
Ки ортар тамошосида хайратим.

Навоийнинг лирик-рубобий девон ва дostonларида «ўн саккиз минг олам» – курраи замин («бахру бар»)дан коинотгача, қатрадан уммону заррадан қуёшгача, тонг юдузи Нохиду Сомончи йўли – Қаҳқашондан етти афлок буржларигача, табиатдаги тўрт аносиру инсондан илоҳиётгача – жамики мўъжизот, ажойибот ва ғаройиботлар, моддий

дунёнинг бирлиги, бутунлиги («вахдати вужуд») ва руҳониятнинг сирли-сехрли чексизлиги, бошқа турфа қонуниятлари, рангин, бетакрор аломатлари фалсафий-бадий таҳқиқ қилинади ёки билвосита ташбеҳ, тимсол, мажоз, рамз, истиора, киноя, муболаға усулларига, баъзан предметли тафсил воситаларига айланади. Биз ана шундай фалсафий-лирик мушоҳада намуналарини кузатамиз. Шоҳбайт:

Не бадий авзоъ эрурким, ақл боши айланур
Гар даме фикр айласам, бу гунбази давворга.

Кўҳна Шарқнинг шеърият даҳолари – ориф ва соҳир шоирлари олам («гунбази даввор»)нинг тузилиш-тартиботи, равишу суврат («авзоъ»)идан сийрати – моҳиятигача баҳоли имкон идрок этишга уриниб, тинчи-оромини йўқотиб, мушоҳада, мулоҳаза, мубоҳаса юритганлар; хоҳ дўсту анис, шоиру орифлар билан ҳамхона (ё ғойибона, бавосита) мулоқотда, хоҳ танҳоликда, ёлғиз ўзи, ўзлиги билан қолиб, ҳақни, ҳақиқатни кузатиш, таниш, яхшироқ билиш борасида бедор изланганлар, хаёл («тахайюл») дунёсига берилганлар. Лекин не-не нуқтадону зукколар, шеъру сўз фасоҳати мулкининг султонлари оламнинг моҳиятига, инсон руҳиятига етолмай оҳу фиғонлари фалакни тутган. Зеро, ҳар қандай донишманднинг фикрат қудрати, ижодий даҳоси оламнинг нафақат умумий тарзи, тузилиши («вазъи») ёки бирор хусусий-нисбий аломати, сир-синоатини кашф қилиши мумкинки, Навоий бундай фалсафий идрок нисбатини уммондан қатраю қуёш олдида зарра деб билади («Ўзумни солиб заррадек беқарор, этиб ул қуёш нурида зарравор», ҳатто, бундай нисбатлашга ҳам шубҳа билдиради, шаккоклик қилгандай тазарру айтади). Ана энди бевосита

шоҳбайт шарҳига ўтсак бўлади. Навоийнинг гаройиб ва теран мушоҳада тарзини кўринг: азалдан то абад мавжуд оламнинг тузилиш-тартиботи («авзоъи») шунчалар нозик, жозиба қонунияти шунчалар сирли-сехрли ва мўъжиздирки, у ҳақда фақат бир лаҳза мулоҳаза юритиш («гар даме фикр айласам») ақлни шонтиради, ҳайрону паришон қилади («ақл боши айланур»). Во ажаб! Бунда инсон ақлининг «бош»га нисбати – гўзал истиорадан ташқари зоҳиран кўздан яширин тажнис (санъати ҳам мавжуд, яъни «айланур» ва «даввор» (айланувчи) сўзларининг туб ва кўчма-рамзий маъноларидан ажойиб шеърий лутф – сўз фасоҳати яратилади.

Навоий хаёли ва тафаккурининг юқоридаги байт мазмуни билан руҳан муштарак бошқа фалсафий-лирик образларини шоирнинг йирик бир шеъри-таркиббандидан кузатиш мумкин. Байт:

Назар айла бу коргаҳ вазъига —
Ки, ортар тамошосида хайратим...

Шоир қаҳрамонининг валийларга хос ҳидоятли «назари» тушган дунё – «коргаҳ» (эҳтимол, бу байтда сирли-сехрли ойдин кеча ёки ой чиқмаган, юлдузлар гўё заминга яқинлашгандай бўлиб чарақлаб кўринган ялдо тунидаги самовот) томошаси Навоийнинг хаёл дунёсида қандай хайратбахш манзаралар кашф этган экан?! Хусусан, байтдаги икки нуқта алоҳида эътиборга муносиб ва матлуб; биринчидан, файласуф шоирнинг фақат «коргаҳ вазъи» – оламнинг суврати ва ҳайъати – зоҳирий ҳолатига «назар ташлаш»дан олган таассуроти ифодаланади; иккинчидан, бу комилу солим тафаккур соҳибининг ҳақиймона мумтоз «тамошо»си туфайли лирик қаҳрамон (шоир, ориф) хайрати тобора кучайиб, пурзиёд бў-

либ боради... Бу нафақат даҳоларга, балки ҳар бир мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган одамга хос, зарра қадар бўлсин – оламнинг моҳиятини англаш истагидан далолатдир. Энди қаҳрамон ҳайрати кундузги олам билан бўлган мулоқот таассуроти тарзида инъикос этади. Байт:

Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин
Топа олмади сайъ ила фикратим...

Навоийнинг чуқур эътиқодига кўра, «корғаҳ» – дунё шундай яратилганки, унда лоақал «бир зарра моҳияти» – сабабиятини на «барчадин шариф» инсон даҳоси, на унинг тасавурида энг улкан фазовий жисм бўлмиш Қуёшнинг мўъжизотларга қодир қудрати ҳам очиб беришга қобил эмас (офтоб нури билан зарранинг фақат «авзоъи» – кўриниши, шакл-шамойили, тузилиш тарзи аниқланиши мумкин). Навоийдек алломаи замон, мутафаккир шоирнинг «сайъ ила фикрати топа олмаган» ҳақиқат – хоҳ энг мўъжаз вужуд – зарра, хоҳ катта жисмнинг моҳиятини қандай тушунмоқ керак? Оламнинг сабабият ва моҳиятики мусулмон пантеизми (моддий борлиқни илоҳийлаштириш – табиатда, жумладан, инсонда Тангрининг тажаллиси – жилोलаниши) фалсафаси асосида мутлоқ ҳақиқатга боғлаган, «Тенгри эҳсони» деб билган доҳий санъаткор ўша мушкул жумбоқ – «зарранинг моҳияти» баҳсида ихтиёр-беихтиёр иккиланади, иштибоҳга берилади, азобли ўйларга толади: Байт:

Не келмак аён бўлди, не кетмагим.
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим.

Не ажабки, ислом фалсафасининг нафақат зукко билимдони, айни чоғда ўзининг пири муршиди Жо-

мий мақомидаги арконларидан бўлган аллома учун на ёруғ дунёга «келмаги» ва ундан «кетмаги»нинг сабаб ва мақсади, на қисмат йўлининг боши ва охири – қайтиши («мабдаъи ва ражъати») аниқ бўлса? Буюк ҳурфикр шоирнинг «не...аён бўлди», «не...яқин бўлди» каби қийноқли савол-ҳукмида фақат донишманд зотларга хос яширин – руҳий исёнкорлик бор. Шубҳасиз, Навоий улуғ санъаткор сифатида ҳақни таниш, ҳақиқатни ахтариб топишдек уқубатли йўлда гоҳо иккиланиши, гоҳида исёнкор хаёлларни кечириши ажабланарли эмас (бундай зиддиятли кайфият мусулмон Шарқининг хоҳ дунёвий, хоҳ мутасаввиф ижодига хос хусусият). Бироқ Навоийнинг Жомий чуқур эҳтиром билан нақл қилган юксак мавқеи («Низом ул-миллати вад-дин Алишер») оламнинг моҳияти, одамзот қисмати сингари мушкул, «ақл боши айланур» жумбоқли муаммолар баҳсида ортиқ исёнкор хаёлларни ифодалашга имкон бермас эди. Шунинг учун бўлса керак, мазкур таркиббанднинг сўнги бандига мансуб яна бир байтда: «Не касби улум (ҳам илоҳий, ҳам дунёвий илмлар – Б. А.) этти ҳал мушкулим. Не тутти илик тақвию тоатим» дея иштибоҳ билан ҳасрат қилган буюк ҳақпараст шоир ҳаётининг сўнги йилларида яратган шеърларида энди руҳий ғалаёндан кўра Ҳақнинг бирлиги ва дахлсиз иродасига итоатни, гўё содир бўлган гуноҳлари учун тавба келтиришни тўғри – ҳидоят йўли деб ҳисоблайди: «Қайси макон аро Сени истайки кавнда (борлиқда), Сенсиз эмас маконию – йўқтурур макон Санга»; «Дардима дармон иноят айлагил, Тавбаи комил ҳидоят айлагил». Комил мусулмон ва улуғ мутафаккир шоирнинг бундай саною муножоти ўз замирида азалий хилқат – яратилишнинг бирлиги, бутунлиги каби ундаги ҳар «бир зарра моҳияти» олдида хаёлга толиш, ҳайрат ҳисларини кечириш

жараёнини зухур этади. Инсон руҳиятиниң бундай самовий (эхтимол, то ҳануз баъзиларга зиддиятли туюладиган) ҳолати Навоий сиймосига, унинг қахрамони дунёсига валиёна улугворлик, орифона теранлик бағишлайди.

Лекин бадий ижоднинг аллақандай сирли қудрати, мўъжиз табиати борки, бу – тинимсиз изланиш, кузатиш, ниманидир бадий таҳқиқ қилишга чуқур руҳий эҳтиёж, яратиш интиқлиги, тафаккур ва қалб оромсизлиги, фикрнинг сезилмас, ботиний ривож, етилиш жараёни... Бас, Навоий, даҳо санъаткор сифатида ўзининг «сайъ ила фикрати»га боз эрк-ихтиёр берганида ошкор ҳаққонийлиги билан жозиб мисралар туғилса не ажаб. Байт:

Не йўл экин буки, ҳар неча корвон борди —
Бирисидин не асар бўлди, не нишон пайдо.

Дарҳақиқат, инсоннинг умр йўли «не йўл экан»лиги не-не заковатли зотларни ҳайрону беҳол қилмаган! Навоий абадий мавзулардан ҳаёт-мамот муаммосига, албатта, йирик давлат ва дин арбоби сифатида ёндашмайди (маълумки, «Қуръон» ва «Ҳадис»да инсон учун комил ҳаёт, ҳақиқий дунё «дорул бақо» билан белгиланади), аксинча, шоир бу гал халқ орасидаги кўп аччиқ-чучук, иссиқ-совуқларни бошдан кечирган, бу дунёнинг бебақолиги, умрнинг бевафолигидан каландарона ва риндона ошкоралик билан баҳс қилувчи ҳурфикр бир тоифанинг нуқтаи назарига шеърӣ сайқал беради. Ҳатто, бадий нисбатлаш – муқояса усули ҳам халқ тажрибасидан, унинг рўй-рост дунёвий тафаккур тарзидан олинган: қадим Шарқнинг карвон йўлларида нафақат қароқчиларнинг ваҳшат босқинидан, балки самум шамоли, қумбўронлар, дарё, денгиз хатари, тоғу

тош – довлонлардаги довул, сел, кўчки ва бошқа офатлардан ҳалок бўлган карвон аҳлидан эртамикечми совуқ хабар ё бирор асорат – нишон келиши, тақдир ҳукмига бўйсунган мотамсаро хонадонлар рамзий аза очишлари мумкин. Ҳолбуки, Навоий мажозий маънода қўллаган (моҳиятда бирорта валий зот ечиб беролмайдиган даҳшатли, шафқатсиз ҳақиқат жумбоғи) «хар неча карвон»нинг бирортасидан (мантиқан инсон авлоди бино бўлгандан буён) бирор «асар» ё «нишон» келмади. Бунинг маъноси шуки, инсоннинг ҳаёт шамъи сўниши билан оёғи ердан узилади, ҳаёт йўли ҳам интиҳо топади, қисқаси, ўлим йўқлик демакдир. (Навоий бу фожеъ мавзунини бошқа шохбайтда шундай ёритади: «Дединг: «Фано недур?» Мухтасар дейинг: «Ўлмак», Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидур»). Демак, буюк мутафаккир шоир, аввало, хар бир комил мусулмон каби ўлимни дунёдан ном-нишонсиз кетиш маъносида эмас, балки вужуднинг йўқолиши тарзида талқин этади, қолаверса, Навоийнинг турли жанрдаги асарларида, жумладан ғазалиёт байтларида бу ҳазин-мунгли мавзуда чиндан ҳам «шарҳи... юз рисола бўлғуси», бири-биридан нафис лирик-трагик образлар, лавҳалар яратилди. Ҳар қалай, бу илоҳий қалам соҳиби ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига фақат ўз эътиқодига хос – холис, айни чоғда ижодий, умидбахш муносабатда бўлди: гоҳ юксак, самовий ҳаёл аршига кўтарилди, гоҳ реал воқеликнинг: «не йўл экан бу?» каби азалдан ечими мушкул муаммоларига орифона, риндона муносабат билдирди. Оқибат-натижа шундай бўлиб чиқдики, ҳаётнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятларидан қатъи назар, унинг буюк, сирли оҳанрабои – жозиба қудрати, шеъриятнинг ўлмас идеаллари билан чуқур руҳий уйғунлик, бутунлик касб этган ижод лаҳзалари доҳий санъаткор

дунёсида белгиловчи мақомга эга бўлди. Ана шундай завқ-шавқ, илоҳий илҳому рағбат самари бўлган айрим намуналарни кузатайлик. Шоҳ байтлар:

Йиқилса хужра – бўлсун қаср обод,
Қуруса сабза – бўлсун сарв озод.
Гул борди эса – чаман муаттар ўлсун,
Шамъ ўчти эса – қамар мунаввар ўлсун.

Шубҳасиз, бу байтлардаги ёрқин қиёсий-рамзий образлар руҳида жудоликлар алами қанчалик аччиқ бўлмасин, умидли, яхши кунлар олдинда, ҳаёт янада гўзал ва файзли, одамлар янада олижаноб, саховатли бўлғуси деган яхши ният, боумид кайфият зуҳур этади. Лекин ҳаёт зиддиятларини чуқур идрок қилган, бундан шахсан қаттиқ изтироб чеккан («Басе, аччиқ-чучук тотдим жаҳонда, Басе, иссиқ-совуқ кўрдим замонда») улуғ жафокаш шоирнинг умидбахш мисралари, фақат лирик-романтик ҳаёллар, нуктадон маънолару нафис ифодалар учун даъват этилмаган. Аксинча, табиатнинг азалий диалектикаси заминида шаклланган шеърин лавҳаларда умуман оламга, хусусан инсоннинг қалб саховати ва заковат кучига ҳаёт зиддиятлари – фалсафий меъёр нуқтаи назаридан ёндашиш тамойили сезилиб туради. Наҳотки, хужранинг йиқилиши, сабзанинг қуриши, гулнинг сўлиши («бориши»), шамънинг ўчиши тинч-осойишта, алам-озорларсиз, асорат-окибатларсиз кечса, кечирилса? Наинки, самимий истак, ширин орзу-ҳаёл, ғайрату ҳиммат туфайли зиддиятнинг иккинчи қутби: обод қаср, озод сарв, муаттар чаману мунаввар қамар бунёдга келса! Аввалги – биринчи қутб ҳодисалари, майли, жисман мўъжаз, хоксор, ғариб, кўркисиз бўлсин, ҳар қалай, ўз ўрни, қиёфаси, қадри-эъзози, руҳи-хотираси

кейинги – янгиларининг салобат-виқори, шукухи, шухрати соясида қолиб таҳқир этилмаслиги, унут бўлмаслигига ким кафолат беради? Вақт отлиғ буюк ҳакамнинг шафқатсиз ҳукми остида замон чархи айланиб, яна қаср ўрнида ҳужра бино бўлса, сарв йикилиб, у эгаллаган ерда сабзалар кўкарса, чаманзор гулхани сўниб, унинг кулидан кичик гул ниҳоли битса, қамар даврони ўтиб, яна шамъ милтиллаб ёнса не ажаб? Табиат ва жамият ҳаётида бундай айланиш, қайтишлар камёб, тансиқ ҳодиса эмас... Шубҳасиз, Навоийнинг кузатган мақсади эскини – ўтканни йўқотиш алаmidан янгининг – бунёдга келадиганнинг қувончи беқиёс даражада ортиқ эканини таъкидлаш билан ҳаётга шукрона айтиш, инсон даҳосига шеърий васф – қўшиқ битишдир.

Шоирнинг бошқа ғазалларида оламнинг тинимсиз ўзгариш, янгиланиш қонунлари заминида рангин фалсафий-лирик лавҳалар яратилади. Байт:

Қилса кул жисмимни ўртаб оташин ораз гули,
Ҳар овуч кул даҳр бўстонида бўлмай булбули.

Ошиқона муносабатларга хос ташбеҳлар (ошиқ «жисми», маҳбуба «оразин», гул, булбул, бўстон) кутилмаган тарзда муҳаббат қисматининг фалсафий моҳиятини ифодалаб келади; битта тимсолнинг бошқа сўз-рамз билан ҳам зоҳирий, ҳам руҳий – ботиний алоқасидан кўп қиррали ва ғаройиб лирик манзара яратилади: оразнинг гулга, гулнинг оташга, оразнинг ўт ва жисмга, куйдириб («ўртаб») кул қилишга, кулнинг булбулга, унинг бўстонга нисбатлари бирлиги завқ-шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Энг муҳими, «даҳр бўстони»нинг хазон билмаслиги – «ҳар овуч кул»нинг булбулга (1) айланиши. Бу ғаройиб шеърий лавҳа у билан руҳан муштарак

бошқа фалсафий-рамзий мисраларни ёдга туширади: «Тухм ерга кириб чечак бўлди, Курт жондин кечиб ипак бўлди». Яна бир ғазалда табиатнинг азалий зиддиятли унсурларидан – сув билан ўт тасвир объектига айланади. Байт:

Сув бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий.
Агар ҳаёт суйидурки – ўтқа офат эрур.

Аввало, «сув бирла ўт» нафақат табиий зиддият унсурлари, айни чоғда бир-бири билан ҳар томонлама боғланган ҳаёт манбаи тарзида талқин қилиниши эътиборни тортади. Буни қадимги Юноннинг бутун дунёга машхур файласуфларидан муслмон Уйғониши мутафаккирларига ўтган, илоҳиёт илми билан бирга дунёвий фанлар ривожига анчайин таъсир этган тўрт унсур («аносири арбаъа») таълимотининг Навоий шеъриятидаги қатра инъикоси деб баҳолаш мумкин (шоир уларни «тўрт садаф гавҳарининг дуржи» деб таърифлайди). Қолаверса, иккинчи мисра Навоийнинг сўз-тимсол туйғуси, маъно билан ҳақиқат бутунлиги туйғуси («нукта топса ҳақиқат ўтидан чошни...»)нинг комил ва мухта-сар ифодасидир: «Агар ҳаёт суйидурки – ўтқа офат эрур». Қанчалик журъатли, айни пайтда шафқатсиз ҳақиқат тимсоли! Бу пурмаъно фалсафий сатр «сув – ўт» унсурларига хос табиий зиддият мисолида ижтимоий ҳодисалар, уларнинг турфа аломатлари баҳсида ягона марғуб ва матлуб йўл ҳақиқат мезонидир, деган ғоя улурланади. Бу тазод шеърый санъатининг халқона ирсол ул-масал (Хизр номи билан боғлиқ ривоят) усули билан уйғунлиги намунасидир.

Ғазалларнинг бирида «сув», «ел» тимсоллари таносуб санъати воситасида ўзаро боғланиб, ўзгача фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Байт:

Қайси гул базминки сувга, йўкса елга бермади,
Бу чаманда то булут – сақо, сабо – фаррош эзур.

Агар «гул базми» ҳаёт, умр, муҳаббат савдо-си маъноларида талқин қилинган тақдирда нимаси биландир юқоридаги: «Не йўл экин бу...» байти-ни эслатадиган ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида янги лавҳа – шеърӣ манзара чизилгани аён бўлади. Навоӣ талқинича, табиатнинг мислсиз мўъжизаларидан бўлмиш пурфайз фасл – олам турфа гуллар ичида базм қурган кунлар ҳам ўткинчи, муваққат. Бас, умр дақиқаларини беҳуда, маъносиз, дардсиз ўтказиш ғофиллик ва гумроҳликдир. Шоир бу «азалий зиддият» қутбига ислоҳ киритади: осмондаги мироб («сақо») ёмғирли булут рамзига, сабо, шамол – фаррошга, улар бирлашиб чаман ғоратгарига айланади. Ташбеҳ ва тимсоллари табиат ҳодисаларидан олинса ҳам («гул базми», «сув», «ел», «чаман», «булут» «сабо», «сақо») манзара-образ моҳиятида ҳаётнинг ҳар қандай ҳазина билан баҳолаб бўлмайдиган насиба ва нашидасига шукрона айтиш, ғафлатни қувиб, ҳар бир фурсатни ганимат билиш ғояси зухур этади, аксинча, ўтган ишга ўкиниш ё нафсонӣ, шайтонӣ ҳаволарга берилишнинг касоратига ишора ҳам йўқ эмас.

Навоӣ «сув» ва «ўт» ташбеҳлари орқали ошиқона кечинмага ёрқин, бетакрор рамзий маъно бериш ниятида бўлса ҳам, сўз замиридаги «азалий зиддият» – фалсафӣ моҳият аён сезилиб туради. Байт:

Кўзда сув, кўнгул аро ўт, не кўрарсен охир?
Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?

Табиатнинг зиддиятли ҳодисаларидан, уларнинг турфа аломатлари – қирраларидан ижодӣ фойдаланиш, уларга шоирона ранг, оҳанг бериш халқ

тафаккури учун бегона эмас («бири – ўт, бири – сув», «ўт балоси, сув балоси», «ҳали ўтга, ҳали сувга уради», «ишқ ўти», «ҳаёт суви» ва ҳоказо). Навоий халқнинг ана шундай муқобил мажозларидан бирини ошиқнинг соғинч ёшларига («кўзда сув»), иккинчисини ишқ дардида пинҳоний куйиб-ўртанишларга («кўнгул аро ўт») тамсил қилиб олади ва бундан кузатилган мақсад – «кўз» билан «кўнгул»нинг ўзаро келиштириб, қовуштириб бўлмас ҳолати («сув» билан «ўт» зиддияти)га бадий-мантиқий замин ҳозирлашдир. Бундай безовта-хавотирли мулоҳазани иккинчи мисра мазмуни тасдиқлаши мумкин: «Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?» Шеърятда оҳанг-интонациянинг хизмати катта. Мазкур шоҳбайтда мусиқий унсур такрорий саволлар тарзида келиб, тажоҳули ориф санъати учун бадий эҳтиёж ифодасига айланади («...не кўрарсен охир?», «...не сўрарсен охир?») Хуллас, ҳар мисрадан кейин қўйилган сўроқлар лирик қаҳрамон – ошиқнинг аҳволи руҳияси қанчалик мушкуллигини кўрсатади (бундай сўроқларга унинг ўзи ҳам, эҳтимол, жавоб тополмас) ва муҳими, ўту сув фалсафаси инсоннинг руҳий олами билан боғланганда сеҳрли – жозиб маъно, ўзгача теранлик касб этишидан далолат беради.

Бошқа бир ғазалда инсон ҳаёти, тақдири, унинг ирода-саботигача азалиёт қонунлари билан мутлақо чеклаб қўйилганлиги ифодаланади. Байт:

Чархи доир баҳридин эл тутмасун соҳил умид,
Ким қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро.

Аввалги шоҳбайтлар шарҳидан бир қадар равшандирки, Навоийнинг шеърӣ тафаккур иктидори, оламини мушоҳада қилиш тарзи ижодий хаёлга

фавқулудда эрк, жаҳоний майдон, фазовий микёс беради. Шунинг учун чексиз-худудсиз ва азалдан то абад айланувчи дунё («чархи доир») билан унинг олдида зарра ё қатрачалик қадри йўқ инсон ўзаро муқояса қилинар экан, мантиқий аниқлик, бадиий бутунлик учун биринчи объект – азалий стихия нисбатан аниқ қиёфа олади – соҳил ва гирдоблари бўлган «бахр»га айланади. Лекин иккинчи объект – бутун бошли бир «эл» (мантиқан етти иқлим аҳли) ва «ҳар киши» нинг қисмати ўша ҳиссиз, лоқайд, лекин буюк стихия амрида: унинг тўфонли – пурмавж «соҳили»дан эл-улуснинг умидвор бўлиши беҳуда, «гирдоби»дан инсон авлоди нажот топмаган, тополмайди. Ижтимоий дард оҳангларидан мутлақо холи бўлган бу шоҳбайтда мутафаккир шоир ўзининг комил мусулмон эътиқодидан қатъи назар, азал ва абадият қонунлари олдида буюк эҳтиром сақлаган ҳурфикр валий ва файласуф сиймосида намоён бўлади.

Фазалларнинг бирида «субҳ – шом» муқобил тимсоллари орқали шоирнинг қаҳрамони – риндтабиат ориф (ё қаландар) инсон умрининг – маъно ва мақсадига дохил хаёллари қаламга олинади. Байт:

Субҳ невчун умрдин май бирла коми топмагай,
Кимсаким, умрига йўқтур эътимод – ўлғунча шом.

Ҳар бир соғлом фикрли, яхши ниятли киши ёруғ дунё ва инсон умри нима эканини бир қадар тушуна бошлаган кунларидан то тириклик йўлининг сўнгги манзилигача «ком топиш» – маълум мақсадга етиш орзу-истаги, умид-илинжи билан яшаса, нимагадир меҳр қўйиб, интилиб, уринса, эрталик кун – истиқбол бахтли, қувончли бўлишига «эътимод» – ишончи сўнмаса... Ҳаётда ана шун-

дай мақсад йўлида собит, устувор, тиниб-тинчимас, меҳнатсиз ўтган кунни кун ўрнида ҳисобламайдиган, ғайрату ҳиммати билан эл-улус раҳматига молик бўлган кишилар оз эмас. Бу босавоб мавзуда буюк «меҳнатнома» («Фарҳод ва Ширин») муаллифининг бири биридан афзун, пурмаъно байтлари бор («...Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?»; «Тенгри эҳсонига шод ўғлон қилур ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам»; «Бировким – жаҳондин керак ком анга, эмас яхши – бир ерда ором анга» ва ҳоказо). Лекин афсусу надоматлар бўлсинки, бу гал улуғ мутафаккир дунёнинг бебақолигидан, замон зиддиятларининг аёвсиз ҳамла-хуружларидан, замон аҳлининг бедодликлари, турфа риёю ёлғонлари жабридан руҳи қийналиб, маҳзунлик узлатини ортиқ кўрган бўлса не ажаб: наинки, инсон зоти («кимсаким») ҳаётнинг энг умидбахш ва сафобахш палласи – субҳидам нашъасидан ҳам (маълумки, Навоийда «май», «бода» сўзлари умр хушвақтлиги, ҳаёт нашидаси рамзи, барча неъматлар, эзгуликлар учун шукрона айтиш ифодаси) ком тополмаса – муродига етолмаса... унинг ҳаёт шомигача бундай умид-ишончсиз яшashi («йўқтур эътимод») қанчалар оғир! Хуллас, Навоий, бир томондан умр субҳининг сеҳри-жозибаси алдамчи – ўткинчи эканини рўй-рост айтиш учун уни «шом»га муқобил кўяди, айти пайтда инсонга «Тенгри эҳсон» бўлган умр қанчалик қисқа, омонат – фоний эканини таъкидлаш, уни ғофиллик офатидан сақлаш учун «май бирла ком топиш»га даъват қиладики, бу «азалий зиддият»ларга холисандилло, самимий, инсоний муносабат намунасиدير.

Қатор шоҳбайтларда ислом ва тасаввуф имкониётлари ҳақида мубоҳаса юритилади. Байт:

Нуктани – тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса, билгилки – қилмайдур билиб.

Шоҳбайт мазмунини англаб етиш учун, даставвал, «тавҳид» сўзининг маъносини аниқлаб олиш эҳтиёжи бор: бу – инсон руҳининг илоҳий қудрат билан бирлигига ишониш, унга эришиш демакдир, бунинг учун кўнгул мутлоқ равшан бўлмоғи, руҳ покланмоғи керак. Ислом ва тасаввуф фалсафасида инсоннинг илоҳи билан қўшилиши азалий хилқат – яратилишнинг абадият қонунлари билан ўлчанадиган чексизлигини англатади. Ана энди байт шарҳига ўтсак бўлади. Модомики «нукта», «нуктадон», «нуктапош» истилоҳлари ниҳоятда нозик, ботиний, сирли-теран маъноларни – оламнинг, жумладан, инсон руҳиятининг моҳиятини билиш мақсадини кузатади, деб фараз қилинадиган бўлса, ҳар қандай комил, солим заковат эгаси бу маънида саҳв кетиши муқаррар, илло: «Ким баён қилдим деса, билгилки – қилмайдур билиб». Не ажабки, бу қадим дунёнинг ўз иктидорига ишонган улуғ, донишманд сиймоларидан бири бу масалада иккиланади, иштибоҳга берилади. Зотан, оламнинг, жумладан, инсоннинг моҳиятига назар солиш ислом фалсафасида фақат «тавҳидни билган»га буюрадиган, яъни ҳуқуқ берадиган мўъжизали бир ҳолдир. Мана шу билиб бўлмас теран ҳақиқатни эътироф этиш, унинг илоҳий сирига тан бериш ва ҳатто уни бир қадар англашга уриниш, интилишнинг ўзи донолик аломатидир. Шоҳбайтнинг ифода қурилмаси ҳам ўзгача, жозиб: «билмоқ», «қилмоқ» феъллари ҳар гал янги мантиқий-бадиий қиррада уч (!) бор такрорланиб келади, бундан тазод ва тарди акс санъатларининг рангин намунаси ишланади.

Бошқа бир ғазалда оламнинг моҳиятига оид фалсафий муаммо юқоридаги мисралар билан муштарак

оҳангда ифодаланеди; ўша икки феъл – ташбеҳ («қилди», «билди») айни ўша санъатлар орқали қўлланади, бундан ўзига хос кинояомиз лирик-подемик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким,
Ҳар не билди – қилмади, ҳар неки қилди – билмади.

«Жоҳил» тимсоли номарғуб маънодаги нисбат сифатида келиб, «олим» рамзи эса оламнинг моҳиятига етиш имконсиз, деган кўҳна фалсафани бадий шарҳлаш учун хизмат қилади. Биринчи қарашда шоирона лутф – сўз ўйини, ифода жилваси («билди – қилмади», «қилди-билмади») – жозибаси бўлиб туюладиган иккинчи мисра замирида не-не зукко зотларни ўйга толдирган мушкулот-мураккаб илмий-фалсафий жумбоқ санъаткорона мухтасар шаклда зуҳур этган. Эҳтимол, «билмоқ», «қилмоқ» (ва уларнинг бўлишсиз – инкор шакли) тил ва тафаккурнинг ҳозирги меъёрларида жўнроқ туюладиган сўзлардир, яъни Навоий кузатган мақсад – чуқур зиддиятли руҳни очиб беролмас. Аслида, биринчи мисра мазмунидан англашилиб турадики («Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким»), «ҳар не билди – қилмади» нақлида зуҳур этган зиддиятли маънони ҳар бир комил аллома йиллар давомида англаб, ҳақиқат сабоғи дея билса бўлади (аксинча, «ҳар неки қилди-билмади» сўзлари замиридаги шафқатсиз ҳақиқат фалсафасини ҳам шундай англамоқ керак). Демак, Навоий тимсоллари, мажозларининг маъно қўлами кенг, қатлами теран бўлгани каби, зоҳиран бир-бирига зид келган сўзлар замирида нафақат «олим»га маълум бўлган ҳаёт диалектикаси – оламнинг сирли моҳияти муҷассамлангандир.

Ниҳоят, фалсафий мазмундаги шоҳбайтлар шарҳига Навоийнинг илҳом ва рағбат юлдузи жилва қилган сафоли бир саҳардаги хушнуд лаҳзалар инъоми – яна бир байтни тамсил қиламиз:

Чаман саҳифасида сабза демаким, гардун
Тараб сўзини яшил хат била савод этадур.

Навоий замону жаҳоннинг не-не суронли зиддиятларини, тўфонли ҳодисаларини бошидан кечирмаган, «халқ ғами», «эл коми», «улус ситами»ни шахсий дард-алам, армон деб билганидан, кундуз кунлари қанча алғов-далғовлар билан, кечалари таърифга сизмас изтиробли хаёллар, эҳтимол, сирли-махрам, озурда хотиралар билан ўтмаган, ахир унинг қисматига лойиқ аёл овунчи – кўнгул шамчироғи насиб этмаган... Ана шу буюк жафокаш, шикастадил табаррук зот гўё устидаги «ғам тоғи»ни ағдариб, табиатнинг баҳорий нашъасидан, умрнинг шукронаи неъматидан баҳравар бўлишдек эзгу истак билан шеърий рағбат, шавқ лаҳзаларини кечирса не ажаб? Улуғ файласуф шоир ўша умидбахш, руҳафзо дақиқаларнинг тансиқ ҳаяжони ва ҳайратини «тараб сўзи» ва «яшил хат» рамзларида мухтасар, рангин образ-лавҳада ифодалайди: гўё «гардун» самовий-илоҳий хаттот ва мусаввирга айланади-да, курраи Заминнинг чаманзорга монанд кенгликлари, катта-кичик, пасту баланд сайҳону майдонларидан ғаройиб саҳифалар ўрнида фойдаланади ва уларга қандай олижаноб, сафоли, қутлуғ ниятлар, умидларла «яшил хат» билан шодлик («тараб») сўзини ёзади! «Чаман» ташбеҳининг «саҳифа»га, «сабза»нинг «хат»га нисбати (яшил рангнинг шодлик тушунчасига муқояса этилиши қанчалик нуқтадон ва нафис!), умуман илк кўклам – наврўз-

да табиат уйғонишининг бағоят тароватли, маъсум ва митти-ҳарир аломатлари – майсалар, сабзалар, яшил хилқат – ҳаётнинг пойдор, устувор ва бардавомлиги рамзига айланиши – сўз санъати, шеър бадиияти нуқтаи назаридан ноёб ҳодисадир. Мазкур шоҳбайт анчайин камёб шеърый усуллардан – хоса маъни санъатининг ажойиб намунасиدير.

❧ БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ИНСОН – БАРЧАНИНГ САРВАРИ»

Бировким – жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши – бир ерда ором анга.

Навоий «Бани Одам» – инсон авлодига Тангри инояти билан берилган умрни бир мақсадга интилмаздан, ўз иқтидори ва имкониятлари доирасида камолот босқичини кўзламаздан, чала-нотамом кечиришдек алами аччиқ, армони сўзонли – дилўртар оқибатдан доимо огоҳ этди. Шу билан баробар, ҳар бир соғлом ақл, яхши ният эгасининг – ўз ҳаёти, шахсияти доирасига сиғмайдиган фавқулудда имкониятлари мавжудлигини алоҳида уқтирди, уни умр боғидан мумкин қадар сара мевалар ундиришга, мақсад йўлида собитқадам бўлишга, тинимсиз излаишга ва интилишга даъват қилди. Шоҳбайт:

Бировким – жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши – бир ерда ором анга.

Агар табиат диалектикасининг тинимсизлик, оромсизлик конунини «барчадин шариф ва латиф» хилқат – инсоннинг яратувчанлик даҳоси, заковат кудрати билан боғлаб, унинг хаёлот оламига, ижо-

дий имкониятларига татбиқан таҳлил қилиб кўрсак, Навоийга ором бермаган «жаҳондин керак ком» образининг маъносини, ҳар қалай, англаб олса бўлади. Улуғ шоир шахсан эзгу мурод – «ком»ни ўзининг тафаккур ва қалб дунёсига жо қилгани туфайли шеърӣ ижод ва маърифатни деярли баробар бошлаган болалик чоғларидан умрининг сўнгги шуурли дақиқаларигача (у охирги уч кунни хушсиз ўтказган), ҳатто ҳордиқ-оромга мўлжалланган соатларини ҳам оромсиз, «эл коми», «халқ ғами» билан ўтказди; муболағасиз айтиш мумкинки, бир ўзи қанча шоир, арбоб, ориф, мураббий, ҳакам умрини яшади...

Зотан, у илк бор тартиб берган «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида инсоннинг бунёдкорлик даҳоси, тафаккур заковати ва фидойи табиатига шундай қиёсий мезонлар билан ёндашган эди:

Ранж кўрмай киши топарму фароғ,
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?
Тухм ерга кириб – чечак бўлди,
Қурт жондан кечиб – ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқму,
Пилла қуртича химматинг йўқму?..

Зоҳиран оддий кўринган табиат ходисалари – «чароғ», «тухм» (уруғ), «чечак», «қурт», «ипак», не ажабки, азалиёт қонунлари тақозоси билан ўзлари англамай мўъжиза кўрсатадилар: «чароғ» бами-соли зулмат салтанатидан ёруғ гўша, маскан, майли, кичик бир анжуман яратмоқ учун ўз-ўзини ўртаб-қуйдиради; лола уруғи келгуси баҳорда ҳам чаманга оро бериш учун (одамларга қанчалик қувонч бағишлашини билсайди!) тупроқ остида яшашга рози бўлади; пилла қурти-чи? У ўзи хаёлига келтирмасдан янада олижаноб «мақсад» йўлида – одам-

зоднинг қанчадан-қанча моддий, маънавий, эстетик эҳтиёжларини қондириш учун «жонидан кечади – ипак бўлади». Шоир сайлаб олган ҳодисалар, қайта яратган ташбеҳ – нисбатлар табиатан мўъжизакорлиги – стихияли, беминнат бунёдкорлиги, хайрли фидойилиги билан ҳар бир эсли-хушли, яхши ниятли кишида шавқ, рағбат ҳисларини уйғотмайдими? Лекин Навоий кузатган мақсад бошқа – бу кўчирилган шеърий парчанинг, айниқса, охириги сатрларидан аён сезилиб туради: «Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?» Бу – биринчи навбатда, ижодий жасоратда назари йўқ шоирнинг ўзига қаратилган қутлуғ даъват сўзлари эди. Қолаверса, Навоий инсоннинг онгли меҳнати, аниқ, балким улуғ мақсадни кўзлаган фаолияти, яна аниқроғи, меҳнат фаолияти заминидаги мўъжизакор имкониятлари ҳақида камоли куйиниб сўзлайди. Модомики, «барчадан шариф» одам фарзанди жафо чекмай, тер тўкиб жонини койитмасдан, турли қийинчиликлар, қаршиликлар, монеликлар заҳматини сабот билан тортмасдан («ранж кўрмай») фароғатга эришолмас экан, лоақал инсон зотидан бўлмаган онгсиз-идроксиз мавжудот билан ўз кучқудратини қиёслаб кўрсин: наҳотки инсоннинг ақл ва қалб чироғи шамъчалик фидойилик намунасини кўрсатолмаса – «кўнгли ўртаниб ёна» билмаса?! Наҳотки башар авлоди «лола тухмича» ё «пилла қуртича» ғайрат-шижоат, ҳиммат – жасорат кўрсатишга қодир бўлмаса? Шоирнинг биргина «йўқму?» – деган сўроғи – руҳий ҳайқириғи моҳиятида инсонлик номи ва шаънига, номус ва диёнатига қаратилган анчайин маломатли – таънаомиз руҳдаги даъват ётади: «Ахир сен, илоҳий қудратнинг энг азиз ва мукаррам, улуғ ва қудратли, энг гўзал ва беназир эҳсонисан – инсон деган номинг бор, бас,

то тирик экансан, инсонлик номига муносиб ғайрат ва ҳиммат кўрсат!» Зотан, Навоийнинг инсон даҳосига бўлган иймон-эътиқоди, ўзининг рухий-маънавий эҳтиёжларига яраша иқтидор ва имкониётларига бўлган ишонч – эътимоди уни маълум даражада идеаллаштиришга, «ғайрат» ва «ҳиммат»ини беқиёс даражада баҳолашга мантиқий асос беради.

Навоий бошқа бир шоҳбайтида инсон меҳнатининг шарофат ва хосиятларини (шоирда «меҳнат» сўзи биз бугун талқин қилаётганимизга нисбатан кўп маънолидир) илоҳий қисматнинг хоҳиш-иродаси деб билади:

Тенгри эҳсонига шод ўлғон — қилур
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам.

Бу чиндан ҳам олижаноб ва олийҳиммат сифатларни ҳайратомиз мухтасар шаклда жамулжам этган нуктадон мисраларда, менинг наздимда, бир йўла тўрт нафар, бири биридан фузун ғоя – эзгу ният ифодаланган: (1) «Тенгри эҳсони» – ҳар бир инсоннинг ўзлигини, моҳиятини таниши, нечун дунёга келганини яхши англаб олиши; (2) бундай улур насиба – толедан «шод ўлмоқ», бунинг шукронаси учун ўзининг ҳақ-хуқуқлари билан баробар, одабийлик бурчларини чуқур идрок этиш; (3) «меҳнатидин» (мақсад йўлида тинимсиз ҳаракат, интилиш, жазм, кунт, машаққат, мардлик, ғайратшижоат, жасорат намунасини кўрсатишдан) даставвал «ўзни шод» қилиш – шахсан инсоний камолот касб этиш, дунёдан нотаом, армонли ўтмаслик ва ниҳоят, (4) «меҳнатидин элни ҳам» рози қилиш, унинг раҳматини олиш. Бу сўнги мурод-муддаонинг кадрият, аҳамият доираси аввалгиларидан ортиқ бўлса ортиқдир-ки, кам эмас. Халқимизда

одам фарзанди фақат ўзи учун яшамайди, деган доно ва хайрбод фикр турфа шаклдаги ҳикматли сўзларга кўчган. Бас, «халқ ғами», «эл коми» ҳақида ўйламаган, вақтики кўлидан келганча бирор юмуши – меҳнати, холисанлилло хизмати билан ё бошқа бир ҳаракати – яхшилиги, лоақал яхши сўзи («Ганж бериб бўлмас экин тутса кўз, улча қилур вақтида бир яхши сўз»), ҳаттоки яхши ўй-нияти билан («Сўз била ўлмаса эл пешаси, Яхши керак кўнглида андешаси»), айниқса, кўнгли ярим, дили ўксик одамларга озгина қувонч, юпанч, таскин беришга ярамаган бедарду лоқайд кимсани одам жинсига киритиб бўладими?.. Аксинча, Навоийнинг қаҳрамони инсон тириклиги – ўй-хаёли, ҳиссиёти, хотироти, ҳаракат – аъмоли («меҳнати») билан «Тенгри эҳсони» бўлмиш бошқа жонзотлардан фарқ қилар экан, демак, у ўзининг улуглиги ҳаққи-шукронаси учун ҳар бир фурсатни фанимат тутиши ва хусусан, «элни шод қилиш» ўй-хаёли билан яшашни, меҳнат қилишни инсоний бурч деб билмоғи керак. Навоий «Тенгри эҳсони»ни шундай идрок қилди, унга шукроналик туйғусини эътиқод даражасига кўтарди; ўзининг ғайрату ҳиммати, шафқат ва муруввати, саховат ва марҳамати – «меҳнати» билан одамларга нажот, умид, қувонч бахш этиш кишининг шахсий эҳтиёжларига зид келмаслигини, аксинча, унга икром, эъзозу кадр олиб келишини бошқалардан яхшироқ англаб етди («Нафъинг агар халққа бешак дурур, Билки бу нафъ ўзингга кўпрак дурур»). Шоирнинг улуг салафлари ҳам «Тенгри эҳсони»ни инсонга берилган шарафли, муқаддас сифат деб билганлари учун пок, комил, фидойи эътиқод – «меҳнат» билан дунёдан ўтган, барҳаёт ном қозонган эдилар (буни Навоий чуқур идрок этарди), унинг халафлари – издошла-

ри: Бобур, Фузулий, Хувайдо, Машраб, Нодира, Огаҳий, Хазиний, Фурқат мақомидаги ўнларча етук шоирлар ҳам шундай иймону эътимод билан яшадилар.

Токи инсон даҳоси ижод, санъат оламини, жумладан, шеърят мўъжизасини таҳқиқ этибди, у ўзини, ўзлигини танишга, қандай усул-воситаларда бўлмасин, моҳиятини, руҳиятини англаб етишга интилиб, курашиб яшайди; гоҳ зоҳиран аниқ – дунёвий сиймосини чизмоқчи бўлади, гоҳ ботинига, руҳига назар солади, хаёлан унга идеал, ҳатто, илоҳий маъно ва қиёфа беради. Бу инсоннинг ижодкорлик, изланувчанлик закосидан, бунёд этгани, эришгани билан кифояланмас, ўзидан қоникмаслик, оромсизлик табиатидан далолатдир. Моҳиятда «Тенгри эҳсони» бўлмиш бундай қобилият ва салоҳият – барча жонли мавжудот ичида фақат инсон зотига хос хусусият. Навоий қутлуғ мавзуга қайтиб, бир-биридан нафис ва теран лавҳа-образлар яратади. Шоҳбайт:

Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари –
Ки инсон эрур барчанинг сарвари.

Биринчи мисра орқали одамзоддан ўзга жамик жонзотнинг моддий борлиққа нисбатан мустасно ҳолатига аниқ ишора қилинади, баҳру бар, кенг маънода, арзу самонинг турфа неъматлари, сиру мўъжизотлари, азалнинг қадим замонлардан одамга тинчлик бермаган қонунлари, меъёрлари, турли зиддият ва муаммолари ҳайвонот дунёси учун маъносиз, фарқсиз... Шу тариқа, замирида мураккаб, давомли фалсафа, теран фикр-ғоя зухур этган иккинчи мисрага бадий-мантиқий замин ҳозирланади, натижада «инсон...барчанинг сарвари» каби ниҳоятда мухтасар, лекин ҳам дунёвий, ҳам фазовий-илоҳий

миқёсга эга бўлган умумлашма фалсафий лирик образ шаклланади. Навоийнинг валиёна ҳикматга тенг сўзлари, айниқса, XV аср муҳотида айтилгани ҳар жиҳатдан эътиборли. Бизга – XXI аср бўсағасида, эҳтимол, анчайин оддий туюла бошлаган, аслида улуғ шоир кузатган маъно-моҳият эътибори билан чинакам «сўз гуҳари» бўлган уч ташбех нафақат Навоийнинг шеърият даҳоси ҳақида, балки темурийлар даврида туркий тилдаги бадиий-фалсафий тафаккур парвози ҳақида ҳам ёрқин тасаввур беришга қодир. Инсон шаъни («нангу номи») ни шунчалар улуғлаган мазкур уч «сўз гуҳари» замирида Навойдан кейинги асрларнинг не-не довул-суронлари, алғов-далғовлари, ҳатто 1917 йилдан кейин она халқимиз, бошқа тақдирдош ҳамюртлар бошига тушган мислсиз кўргилик – ваҳшатлар шароитида ҳам руҳи завол билмас умумбашарий идеаллар бугун покланиб, барқарор қадриятга айланиб бораётгани, шубҳасиз, ҳар бир ихлосманд шеърхон – навоийхон дилини нурга, ғурур ҳисларига тўлдирадн: «Инсон – барчанинг сарвари!» Чиндан ҳам у ўзининг даҳлсиз аршига кўтарилиши, мукаррам ва қодир мавқеини тиклаши керак. Бу Навоийнинг ўлмас хаёллари, қутлуғ армонлари руҳига, давримиз ва замондошимизнинг руҳий, маънавий, ахлоқий, эстетик эҳтиёжларига матлуб ният, муносиб аъмолдир.

Навоий учун «абодий мавзу» – муҳаббат наволари бамисоли мўътабар анъанавий усул, ғаройиб шеърий мезон, баркамол санъат ва бадиият меъёри; асосий муддао, даставвал, инсоннинг руҳий оламига, «хусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир» суврати-ю сийрати – гўзал маънавиятига муносиб сўз айтиш, унинг бутун, комил ва солим образини яратишдир. Улуғ санъаткор наздида ошиқнинг

инсоний хислатлари сирасида поклик тимсоли ҳам руҳиятга, маънавиятга, ҳам заковат – фикратга хос, шунингдек, хуштаъблик, назокат ва нафосат туйғусининг сўзга кўчган аломатларидан биридир. Навоийнинг лирик девонлари ва достонлари учун муштарак ғоя – сафобахш хаёллар ифодаланган байтлар кўп. Шоҳбайт:

Ошиқ ани билки, эрур дарднок,
Ҳам тилу ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.

Беихтиёр равишда Фарҳоднинг портрет чизгилари мужассами бўлган кўпқиррали лирик образ ёдга тушади: «Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок, Тили поку сўзи поку ўзи пок». Аввало, бадий-мантиқий изчиллик тақозосига кўра, ушшоқ аҳли учун нафақат ҳаёт, умрга тенг, балки ундан зиёд – илоҳий маъно касб этувчи «дарднок» ташбеҳи, унинг байтда тутган ўрни ва «пок» тимсолига нисбати ҳақида. Биринчи қарашда дард, дардли ва пок, поклик тушунчалари ўртасида қандайдир узилиш, ўзаро номутаносиб ёки изоҳталаб бир ҳолат мавжуддай туюлиши мумкин. Аслида, байт замирида жойланган инсоний туйғулар оламига тийрак ва теранроқ разм солиб кўрсак, шоир ташбеҳлари муҳаббатдек нозик-сирли қисмат билан боғлиқ руҳий ҳолатлари, зиддиятлари билан жозиб ошиқ дунёси ҳақидаги тасаввуримизни бойитса не ажаб: фақат «дарднок» кўнгил алам-изтироблар ўтида покланиши мумкин; фақат ишқ дарди нималигини юракдан ҳис қилган, кечирган одам оламга тоза назар солиши мумкин; фақат шундай иймон-эътиқод билан сева билган кишининг тили унинг дилини – ўзлигини равон ифодалашга қодир бўлиши мумкин. Бас, кўнгил поклиги – муҳаббат туйғуларининг самимийлиги, ҳаққонийлиги, ҳар қан-

дай худбин – маҳдуд майллардан мусаффолиги, рух соғломлиги (Навоий таъбирича, солимлиги), қалб саховати ифодаси; ниҳоят, икки киши – фақат ошиқ ва унинг маҳбуби – ёри учун маҳрам, ўзгалар учун номаълум, сирли кечинмалар, ҳолатлар, хаёллар, хотираларнинг хос маскани демакдир («Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак...»).

Бугина эмас. Нафақат сўфиёна – қаландарона шеъриятда, балки ошиқона, орифона ғазалларда, рубоийларда (чунончи, Навоий ва Бобурда) ҳам кўнгул ёлғиз бир кишининг, яъни ошиқ, ориф ё қаландар ўзлигининг ҳамрозлик гўшаси, узлатгоҳига айланиши мумкин... Кўз поклиги – кўнгил билан руҳнинг ҳолатини аниқ, тиниқ ва теран ифодалаш рамзи; ошиқ нигоҳининг нафақат шайтон фириби, васвасасидан, балки ҳар қандай енгил, беқарор майл-истаклардан холи, нафосат ва садоқат туйғусининг хос, мўъжизакор уйғунлиги тимсоли («Ўзгалар хуснин тамошо айласа чиқсин кўзум...»); ниҳоят, соф нигоҳда дунёвий сувратнинг илоҳий сийрат – моҳият касб этиши – мажознинг ҳақиқатга айланиши, яъни Навоий каби валийсифат зотларнинг илоҳиёна муборак назари рамзини ифодалаш мумкин («Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз...»). Тил поклиги – аввало, инсон лисони – нутқининг эзгу, олижаноб ният, комил, нуктадон фикрлар, шоирона лутф – фасоҳатли сўз билан зийнатланган, ёлғон, риё ва қаллобликнинг турфа кўринишларидан холи бўлган, тўғри, мантиқли ва тамизли хусусиятларидан далолат беради; қолаверса, бу ошиқ суҳандонлиги – «арзи ва ниёзи»ни изҳор этиш воситаси, унинг ўтли-хароратли, дардли ва сурурли аломатларини ўзида мужассамлантирган муҳаббат тили, вафо шеvasи. Ниҳоят, тил поклиги улуғ шоирнинг девонларида, дostonларида, рисолаларида муқаддас сўз – «ка-

ломи шариф» даражасида талқин қилинади, гоҳ «кўнгил хадиси», гоҳи «Масих нафаси» тарзида таърифланади. Бу ошиқлар каломи орқали шеърият тилига юксак қиммат бериш намунасидир.

Яна бир ғазалда «пок кўз» биргина «пок юз» билан таносуб усулида келиб, поклик ғояси нафақат янги тасвир объекти – «юз» ташбеҳи орқали бадиий ривожлантирилади, балки бизга таниш «кўз» тим-солининг янги шеърий қирралари чизилади. Байт:

Чун керакдур пок кўз манзури бўлмоқ – пок юз.
То юзунг бор – ўзга юз кўрмак эмас имкон кўз!

Аввало, «пок кўз» инсоннинг инсонга, хусусан, яқин дўст-анис, маслакдош, ёр-маҳрам кишига мутлоқ самимият ва яхши ният кўзи билан, тоза қалб нигоҳию руҳ солимлиги (соғломлиги) билан назар солиши демакдир. Бас, олам ва одамни кўнгил беғуборлиги, маънавий поклик билан кўришга, англашга қодир кўз учун бирдан-бир матлуб ва «манзур» гўзаллик насибаси, унга муносиб тақдир ва баҳо ҳам фақат «пок юз» бўлмоғи керак. Табиатдаги турфа гўзалликлар, ғаройибот ва мўъжизотлар биринчи галда, тоза-шаффофлиги, турли ғуборлардан холи эканлиги билан қадрли, эъзозлидир. «Таъби поку хотири соф»ликда яктолардан бўлган улуғ шоир табиий хилқатдаги мусаффолик билан гўзалликнинг уйғунлиги ошиқона муносабатлар (аниқроғи, ўзининг илоҳий ишқ идеали) учун ҳам бирламчи эҳтиёж даражасида баҳоланиши ва эъзозланишини истайди. Шу гўзал ва олижаноб мантиқ заминида туриб, муҳаббат эътиқодининг шахсан ўзи такрор-такрор, бири-бирдан пурдард, рангин байтларда улуғлаган вафо, садоқат туйғусини шеърий таҳқиқ этади: «То юзунг бор – ўзга юз кўрмак

эмас имкон кўз». Шу тарзда, тарди акс санъати («кўз», «юз» ташбеҳларининг ўзаро ўрин алмашиб такрорланиши) орқали поклик ғояси кўпқиррали – полифоник лирик образга айланади.

Навоий сўз нуктадонликларига, сўз фасоҳати – нозик ифода жилоларига шунчалар юқори қиммат бериб, юксак талабчанлик билан ёндашгани ҳолда, баъзан бадиий мантиқ тақозосига кўра байтда айни бир сўзни икки, ҳатто, уч бор қўллайди. Шохбайт:

Ишқ ўти бирла кўнгул, сув бирла кўзни қилди пок,
Пок манзилларда меҳмон қилғали ул покни.

Маълумки, табиат ва жамият ҳаётида сув билан покланмайдиган нарса кам, айрим жинсдаги нарсалар ўтда тобланиб тозаланади. Улуғ шоир тозарининг ана шу икки усулига рамзий маъно беради (хусусан, ёз ойлари халқимиз меҳмон кутганда озода-ораста қиладиган махсус жой-манзилгоҳлар ҳам кўчма маънода келган). Зотан, сўз маҳбуба висоли – мулоқоти орзусида «кўрган» ҳозирликлари – кўнгил, кўз оламида кечирилган, ўз моҳияти билан чуқур, сирли, зиддиятли руҳий ҳолатлар – ширин дард, оғриқли қувонч, безовта умид, мўъжиз хаёл, иштибоҳли армон туйғулари тўғрисида. Хуллас: «ишқ ўти» – ҳажр келтирган руҳий изтиробларсиз кўнгил покланмайди, унинг кўз ёшлари тарзида акс этган ларзалари ҳам табиий, бусиз кўз кўнгилнинг ҳолатини аниқ, мусаффо акс эттиролмайди. Шу тариқа, ошиқнинг «кўнгли» ва «кўзи» маҳбуба хаёлан меҳмон бўладиган сирли-ғаройиб «манзиллар»га айланади; сўнги такрорий (учинчи) ташбеҳ – «ул пок» байтдан кузатилган асосий ният – маҳбубанинг бамисоли тугилмаган тимсоли – образидай таассурот қолдиради.

Фазалларнинг бирида «бир-бири» сўзлари уч бор такрорланиб келадик, бу беихтиёр шашмақом наволари ёки мусулмон Шарқи наққошлик санъатининг гириҳ усулларига хос оҳанг ва ранг-чизик жилоларини эсга солади. Байт:

Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош,
Ким кўяр бир-бириси бир-бирининг олдида бош.

Шеърятга хос сўз санъатининг махсус қонунларига биноан чизилган бу лирик лавҳанинг «ранг»лари бунчалар тоза, тиниқ ва беҳоллигидан ҳайратга тушмай бўладими? Соҳир шоир, аниқроғи, унинг мусаввир табиат қаҳрамони – ошиқ маҳбубининг қошларини шундай жонлантирадими, улар икки ишк шайдоси – йигит-қизга айланади: гўё ошиқ ҳажр қийноқларида тинка-мадори қуриб йиқилгану ўз маҳбубига восил бўлишдек умидбахш, мўъжизакор муждадан руҳланиб яна ўзига келган ва урина-сурина кутилмаган бахт – ёр дийдорини кўриш, муборак нафасини туйиш шукронаси учун яна бир неча лаҳза унинг истиқболи пойида ерга бошини қўйган, йўқ, улар бир-бирининг «боши устига», «кўзи устига» (халқона образлар) бош қўйганлар (Мажнун билан Лайлининг саҳродаги мулоқот – мунгли висол дақиқаларини кўз олдингизга келтиринг), яъни бошлари учрашганлар, боғланганлар, қошдек туташганлар. Икки вафодор ушшоқнинг классик шеърятимизда кам учрайдиган бундай мастона-фароғатли (эхтимол, соғинч, интизорлик ёшлари, ҳасратлари билан йўғрилган) висол онлари тасвири қанчалик жозибали, нафис, тиниқ ва ёрқин чизилган! «Бир-бири...» сўз-тимсолининг ҳар гал ўзгача ҳолатни ифодалаб келиши шоҳбайтга ажаб ўйноқи лутф, мусиқий равонлик, бадий рангинлик бағишлайди.

Ҳолбуки, ҳақиқий ошиқ-маъшуқаларнинг хаёлдаги висол лаҳзалари манзараси фақат «икки қош» тимсоли воситасида чизилади.

Бундай хайратбахш лирик манзара руҳида инсон фазлу камолининг ёрқин бир қирраси – меҳр-вафо шеvasи зухур этадики, бу билвосита – рамзий ифода усулидир. Энди бевосита, яъни ҳар бир сўз, ташбеҳнинг асл маъноси, хос хусусияти заминида яратилган умумлашма образ-лавҳалардан айрим намуналар устида мушоҳада юритамиз. Шоҳбайт:

Жоҳу мол аҳлида йўк меҳру вафо,
Бас, менга меҳру вафо – мол ила жох.

«Меҳру вафо» қутлуғ хаёл – комил инсоннинг мужассам ва мухтасар тимсоли – шеърӣ образини яратишда эътиқод («иймон»), ор-номус («нангу ном» – «Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин...»), поклик («Ҳақки биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они, не бок?») каби бир-биридан нуқтадон, эзгу тушунчалар – руҳий-маънавий кадриятлар сирасига киради. Не ажабки, бундай муборак калом «жоҳу мол» тимсоли билан муқобил қўйилади, яъни турли даражадаги амал, мансаб эгалари («жоҳ аҳли»), пул, молу дунё бандалари («мол аҳли») меҳру вафодан маҳрумдир, деган аёвсиз хукм чиқарилади. Бундай узил-кесил, лекин ҳаққонӣ, адолатли муҳокама юритишга журъат этган одамнинг ўзи «хилқати пок» бўлиши, меҳру вафо расмини номус ва иймон даражасида эъзозлаши – ҳам ҳаётӣ, ҳам руҳӣ эҳтиёж деб билиши, шундай эътиқод унинг аъмолига айланиши керак. Навоӣ бир умр шу комил ва солим (соғлом) эътимодни гўё инсонӣ юксаклик буржига байроқ қилиб тикани учун ҳам турфа хил вафосизлар дастидан

бамисоли кўкка ўрлагундай нола-ҳасратлар қилди («Замона аҳлига гар юз қуёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътимод этма»). Айниқса, иккинчи мисра мазмуни шоир дунёсини мумкин қадар аниқ, ёрқин, бутун ва мухтасар сўз – тафсилотлар орқали тасаввур этиш эътибори билан қимматли: «Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ». Не-не азобли ўйлар, зиддиятли, иштибоҳли андишалар ва шубҳасиз, муносиб сўз-тимсол ва оҳанг уйғунлигини яратиш жараёнида пурмаъно соддалик, равонлик касб этган бу фикр замиридан меҳру вафодек – жаҳон хазинасига, жаҳонгир султонлар тахту тожига бергувсиз мўъжизакор маънавий давлат, дахлсиз рухий салтанат маъноларини англаш мумкин. Аммо фақат Навоий руҳияти, маънавияти, ижодий даҳоси яратиши, таҳқиқ қилиши мумкин бўлган бундай рамзий-хаёлий давлату салтанат реал ҳаёт зиддиятларига не чоғлиқ дош бера олади? Ҳаётда Навоий каби инсоний меҳру вафони ўзининг ягона давлати, подшолиги («мол ила жоҳ») деб англайдиган одамлар борми? Агар бор бўлсалар, уларнинг «жоҳу мол аҳли» олдида кадр-қиммати қанчалик? Мазкур шоҳбайт нафақат ўзининг пурҳикмат мантиқ кучи, шафқатсиз ҳақиқат олдида бўйсунмас-қайсар, романтик руҳи билан, айна пайтда юқоридагидай юз-хотирсиз, очиқ-ошкор саволлари – ечими мушкул муаммолари билан беихтиёр ўйга толдиради, фикр-баҳс қўзғотади (унда тазод ва тарди акс санъатлари ажиб уйғунлик, бутунлик касб этган – «жоҳу мол» билан «меҳру вафо» муқобил тимсоллари ўрин алмашиб такрорланиши шунчалар ҳаққоний, айна чоғда изтиробли хаёлларга сабабчи бўлиши чиндан ҳам ҳайратбахш эмасми?).

Навоий афсус-надомат туйғулари ифодаси учун янада аччиқроқ, алами зиёдрок мазмундаги ташбеҳларга эҳтиёж сезгандай бўлади. Шоҳбайт:

Одаме – бўлса вафо андин йироқ,
Ит – вафо бобида андин яхшироқ.

Қанчалик аёвсиз, лекин одил ҳукм! Айни пайтда таажжуб бир ҳол: шоирнинг лирик қаҳрамони – ошиқ бошқа байтларда ўзини «ёр кўйи итлари» билан, ҳаттоки итлар «оёғига ёпишган туфроғ» билан тенг қилади, бу гал эса (фарқи ориф тимсолида), негандир, жонидан ўтиб кетган бир алам важҳидан омонсиз, ғазабнок қиёфа олади, демак, мазкур байт анъанавий усулда – зорланиш, илтижо, армон оҳангида эмас, балки реал бир воқеа заминида туғилган: Навоийдек нозиктаъб, покликда, меҳр-шафқатда, вафо бобида назари йўқ шоир, валий зотни яқинларидан кимдир қаттиқ ранжитган, эҳтимол, унинг шаънига номуносиб, ёлғон, маломатли ва ҳақоратомиз гал тарқатгандир ёки бирор маҳрам сирни фош қилгандир, шундай қаҳрли, аламнок ҳолат ичида ўша ношукур вафосизни гўё ўз наздида итга ўхшатмоқчи ҳам эмас (агар ўртада аччиқ алам бўлмаса, итни вафо тимсоли қилиб олиш номарғуб маъно англатмаслиги мумкин), балки «ит... андин яхшироқ» дейиш билан дунёда энг ёмон, бошқа бир жирканч махлуққа нисбат бераётгандай, вафосизлик балосини ер билан яксон қиляпти. Шубҳасиз, байтнинг оҳанг-интонацион қурилиши, қофия унсурлари ҳам таъсирчанликни кучайтиради. Холбуки, Навоий аксарият ғазалларида вафосизликдан қанчалик зорланмасин, уни беомон қоралаш тамойили сезилмайди, аксинча, вафонинг, масалан, эҳтимол тутилган, лекин ошиқ дардидан узоқ бир дараги, нишони

учун жон нисор қилишга тайёр ҳол ифодаланадикки, бу ажабланарли эмас: «Менга, йўқ, ўзгага бори вафо қилғонни гар топсам, Бошига эврулай, олдида жонимни фидо айлаб». Хуллас: «Ит вафо бобида андин яхшироқ» каби фавқулодда кескин, муросасиз сатрлар, гарчи кам учраса-да, Навоий дунёси, шоир замондошлари ҳақида, умуман, инсон қисмати (вафосизлик дарди, фожиаси), ҳатто, унинг тубан бир тоифаси ҳақида рўй-рост чизилган лирик лавҳа сифатида ўзига хос қимматга эга.

❧ ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ДАРДИМГА ХАЁЛИНИ ТАБИБ ЭТ...»

Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони-дур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким имкони-дур.

Сўз аввалини сарлавҳа шарҳидан бошлашга эҳтиёж сезилади. Бу – Қайснинг ота-она ризолиги ҳаққи, уларнинг дил муножоти – ёлборишларини инобатга олиб, мусулмонларнинг бош эҳроми Каъбани тавоф этишию таббарук қариялар – волидлар истаги зиддига, бу ихтиёрсиз зиёрат шарофати-ла қудрати илоҳийдан аввалгидан юз, балки минг чандон кучлироқ руҳий ташналик билан қилинган илтижо ифодаси... Муҳаббат дардию унинг нажоти, давоси хусусида шунчалар ёниб сўзлаш, ёруғ умиду чексиз ишонч ҳиссига тўла мўъжиз ва илоҳий бир руҳий ҳолатни кечириш!..

Аввало, том маънодаги маънавият нуқтаи назаридан ёндашганда, азалий мавжудиятнинг «барчасидин шариф ва латиф» инсон шаънини эъзозловчи биринчи қадрият эътиқод бўлса, Навоий наздида, муҳаббат унинг ҳар жихатдан пок («Юзи поку кўзи

поку ўзи пок, Дили поку тили поку сўзи пок») ва комил тимсолидир. Хусусан, Мажнун билан Фарҳод, Лайли билан Ширин образларидан кузатилган мақсад ҳам уларнинг тенгсиз фазлу камоли ва ихтиёрий (ҳа, ихтиёрий!) фидойилиги мисолида муҳаббат идеалини эътиқод даражасига кўтаришдир. Мазкур фикрни валийсйрат шоирнинг беназир шахсияти (шу жумладан, унинг хос ишқий идеали) билан боғлаганда, бу мислсиз гўзал маънавият образи бутун салобати билан гавдаланади. Энди сарлавҳа-мисранинг бадий қимматини баҳоли қудрат шарҳлашга ҳаракат қиламиз. Бу – Навоий тахайюли ва тасаввуридаги муҳаббатнинг бағоят даражада мухтасар ва жозиб ифодаси – нафис санъат («саноеъ нафиса») намунаси бўлган бадиият. Акс ҳолда, одамзод дарди, унинг хаёли ва табиб тушунчаларидан шунчалар ғаройиб маънолар шодаси – ларзакор руҳий ҳолат ифодаси яратилармиди? Жозоба сири сўзларнинг ўзгача – рамзий маъносида ҳам эмас. Аслида шоир уларни ўхшатиш-муқояса, бирон-бир шеърий нисбат сифатида қўлламайди. Фақат сўзнинг «хоса маъни» — махсус, сирли-яширин бадий қирраларини инкишоф этишда соҳир санъаткор эканлигини намоиш этади. Шоир яратган нозик мантиқ – у кўзда тутган ғоя билан бевосита руҳий алоқага киришгани ҳайрат уйғотади: токи муҳаббат отли қисматнинг иродаси туфайли ошиқ учун даъвосиз, лекин муборак бир дард насибага битилган экан, фақат шу азобли бахтга, нурли ғуссага сабабкор бўлган маҳбуб «хаёли»гина унга умид, нажот, шифо бағишлаши мумкин. Лекин бу азалий қисматда қачондир дарддан халос бўлиш (бу маъносиз!) ғояси эмас, аксинча, бир умр ўша ситамкор туйғу билан ҳамдарду ҳамдам бўлиб қолиш, фақат ўша хаёлий нажот умиди, шифо илинжи би-

лан яшаш, ҳажрнинг барча озору жафолари билан ошно, маҳрам тутиниш, қисқаси, «васли мумкуни йўқ» муҳаббат дарсидан шикасталик, фидойилик билан таҳсил олиш Навоийнинг собит матлабидир (зеро, бу мўътабар даъвони шоир девонларидаги ҳар икки ғазалдан бири далиллай олади – мана шундай шоҳбайтлардан бири: «Демонг осойиш ҳадисинким, бўлур афлокдин Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон»). Аммо бу айтилганлар бир сарию буюк санъаткор уч-тўрт сўзнинг маъно-мантиқ, ритм-вазн, товуш-муסיқа, ранг-тасвир, ифода-жозоба каби поэтик қирраларидан, уларнинг хуштаъб китобхон ўзича кашф қилиши мумкин бўлган ички имкониятларидан «таъби мавзун, зеҳни солим» санъат, бадиият яратиши бир сари эмасми: дардимга хаёлини табиб эт...

Алишер Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёсида жилваланган сирли хилқат, унинг ўз таъбири билан айтганда, «тахайюл мулки», асосан «хаёл», «ёд», «тахайюл» каби бир-биридан рангину жозиб, бир-биридан теран, пурмаъно шеърӣ нисбатлар орқали кашф этилади. Даҳо санъаткорнинг шоҳбайтларига ғоявий, руҳий-маънавий ва бадиий замин ҳозирлаган бундай кўпқиррали образлар, «сўз гуҳари»нинг турфа рангу оҳангларда зуҳур этган нафисликлари (истиорали, кинояли, рамзий-мажозий, муболағали, тажнисли, таносубли, тадрижий-силсилали ифода ўзгачаликлари), орифона тафаккур теранликлари, ошиқона ҳиссий тугён замзамалари, қаландарона ҳурфикрлилик юксакликлари ҳар гал бошқача бир сифати, салоҳияти билан ажралиб туради. Айни чоғда улар турли шеърда турфа усулда – маънавий ва лафзий санъатлар билан музайян этилган ҳолда, такроран қўлланиши эътибори-ла ўзига хос сайёр образлар ҳамдир. Хусусан, «хаёл»,

«тахайюл» ташбеҳлари юзлаб шеърларда учрайди; улар ҳар байтда шоирона нозикхаёлликлар, мутафаккирона нуктадонликлар билан ҳайратга солади, фақат шеър санъатига хос фасоҳатли, мусиқий, тасвирий қирралари билан завқу шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Уларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг «арзи ва ниёзи» — ҳасратлари билан илоҳий ишқ маҳбубининг қанча дарду ситам, нолаю афғонларга сабаб бўлган «хусни ва нози» хаёлдай чексизу нажотсиз олис масофада туриб, бамисоли самовий муносабат боғлайди. Лекин бундай ғаройиб мулоқотнинг ҳар сониясида инсоннинг тафаккур даҳоси, руҳият фазоси учун олис-яқинлик меъёрлари ўз кучини йўқотади. Терма байтларнинг турли даражадаги шарҳи бу фикрни тасдиқлаши мумкин. Шоҳбайт:

Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султонидур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким имконидур.

Бу шоҳбайт лаҳзали кечинма, руҳий ҳолат заминига қурилган эмас. Аксинча, фараз қилиш мумкин, бу — тўзимсиз муҳаббат дарди билан боғлиқ не-не изтиробли жараёнларнинг, маъно миқёси ҳаётнинг ўзи қадарли чексиз, зиддиятли бўлган буюк қисмат — ишқ савдоси инъом этган олам-олам суруру қувончлар, у етказган ҳудудсиз озору ситамларнинг мужассам тимсоли. Эҳтимол, бундай талқин улуф санъаткор кўзлаган ниятни бир жиҳатдангина ёритиши, фақат шоир қаҳрамони — ошиқ ё ориф кечирган хаёллар дунёсига (гарчи байтда севги ҳақида бирон-бир сўз учрамаса-да) дохил бўлиши мумкин. Ҳолбуки, бир байтда ёнма-ён келган «тахайюл», «хаёл» тимсолларини «абодий мавзу» билан боғлаб талқин этиш кифоя қилмайди, бу ташбеҳлар замири-

даги ғоя Навоий ижодининг барча соҳаларига дахлдордир. Шунинг учун умумлашма характердаги бу тимсолларга алоқадор икки нуқтани шарҳлаб ўтиш кифоя: аввало, шоир қаҳрамонининг ўй-хаёл дунёси жаҳонгир шоҳлар тасарруфидаги бепоён мулку дахлсиз салтанатга нисбат берилиши муболағанинг ифрок усули; қолаверса, ҳар қандай хаёлот, руҳият дунёси моддий дунё қаршисида беқиёс даражада кўламдор ва теран бўлгани каби Навоий инкишоф этган образ – «тахайюл мулки» ўзининг ҳаётдаги объектига нисбатан шу қадар кенгдир. Илло, шоҳ-султонлар мулки фақат жуғрофий миқёсни, чекланмаган салтанат – қудратни ифода этгани ҳолда, улуғ шоирнинг «тахайюл мулки» арзу самoga сифмаса не ажаб! Худди шундай: «кўнгул»нинг «султон»га нисбатида ҳам макону масофа, даврону давлат меъёрлари билан солиштириб, тенглаштириб бўлмайдиган тафовут бор. Шу маънода, «кўнгулм тахайюл мулкининг султони» образи моҳиятида бизга тафсиллий жиҳатлари пинҳоний бўлган қанча зиддиятли туйғулар, эҳтимол, қалб хотиралари зухур этади! Фақат шоирнинг бошқа асарлари орқали бу мисра замирига гениал ижодкорларга хос қонуний фаҳрия, руҳий қониқиш, айна чоғда буюк армон, ўкинч, ҳатто маълум киноя маънолари жойланганини тасаввур этиш мумкин. Иккинчи мисра: «...хаёл ичра қилур ҳар айшким имкони дур», асосан, биринчи мисрани ўзича тўлдириш ва шарҳлашга хизмат қилади. Лекин, муҳими (эҳтимол, бунда киноя – ўкинч, алам туйғулари яна кучлироқдир), жаҳонгир султонларнинг шаҳватпарастлигига муқобил олинган «ҳар айшким» иборасини, ҳаётий ва ишқий эътиқодда тенги йўқ шоирнинг хоҳ дунёвий сувратига, хоҳ илоҳий сийратига нисбат бериб шарҳлаганда, зиддиятли ўйга чўмдиради (зеро,

бошқа бир ғазалдаги мана бу байт мубоҳасага тортади: «Қачон даврон манга бир бўйла ишратни раво кўргай, Ки ўрганмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда»).

Терма байтларда шоир қаҳрамони – ошиқнинг орзудаги маҳбуби ҳар гал хаёлнинг кутилмаган инъоми тарзида шаклланади. Байт:

Эврулур кўнглумда ул чобук хаёли ҳар кеча,
Шуълалиқ кўнглумни қилди чарх фонуси хаёл.

Биринчи мисрадаги «чобук хаёли» анъанавий усулда – ишвакор маҳбуб тимсолида келган бўлса, кейинги сатрда унинг болаларча шўхлиги, ўту машъалага ўч табиати, ҳаёт ҳодисаларининг, айниқса, муҳаббатнинг маъносини (дард аҳлининг ҳолини) англашдан узоқ – атвори кинояли оҳангда чизилади. Демак, зоҳиран қараганда, ҳар икки мисрада бошқача тарзда, такроран келган «хаёл» ташбеҳи гўё шўху бедард гўзал тимсолини яратади. Аслида эса, сатрлар моҳиятида қаҳрамон кўнглида кечаётган жараёнлар зиддияти эътиборни тортади: не қилсинки, ошиқ Навоий кўра-била туриб, ўша бераҳм маҳбуб ёди билан нафас олади, кўнгли ўша ишқнинг дарди – оташида ўртаниб-ёнади; унинг алангасидан ҳосил бўлган «шуъла» бамисоли «чарх фонуси» бўлиб тунги оламини ёритса не ажаб! Навоий яшаган замонда, ҳатто, яқин ўтмишда ҳам одамлар қоронғу кўчалардан одатда фонус, баъзан машъал тутиб ўтганлар («Тун қоронғу, маст отланди, кўнгулнинг шуъласини Айлабон машъал борурман уйига еткурғали» дейди шоир бошқа бир шеърида). «Шуълалиқ кўнгил»нинг ойга – «чарх фонуси»га нисбат берилиши учун ойдин кечаларга хос сирли-пинҳоний хилқат билан бедор ошиқ хаёлларининг

фазовий чексизлиги бадий-мантиқий замин – ўзига хос замон ва макон вазифасини ўтайди. Байтнинг жозиб жиҳати яна шундаки, «шуълалиқ кўнгул» атрофида айланган хаёл ошиқнинг ҳажр тунларида туғилган руҳий кайфиятини ифодалайди. Хуллас, ҳар икки ҳолатда ҳам «хаёл» фақат ошиқ субъектига мансуб – унинг кечинмалар дунёсини очиб беради. Лекин бу образнинг бевосита маҳбуба шахси, унинг бирон-бир хислати билан боғланмаганлигидан қатъи назар, байтдан кузатилган асосий мақсад муҳаббат идеалини («ул чобук хаёли»ни) самовий юксакликка кўтаришдир. Бунда «кўнгил» ва «хаёл» ташбеҳларининг турли маъно қирраси – ҳар гал янги бадий вазифани адо этиши тажнис (жинос) санъатининг бетакрор бир намунасидир.

Навоий сайёр характердаги, таъбир жоиз бўлса, марказий образни такроран келтириш усулига тез-тез мурожаат этади. Шоҳбайт:

Белинга то сочинг чирмашти – рашкидин анинг ҳар тун
Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра.

Шоир ўз қаҳрамони – ошиқнинг ҳижрон тунидаги таърифдан ташқари «азобли ўйлари» (Асқар Мухтор), изтиробли кечинмаларини нафақат халқона гўзал соддалик, лутф билан ифодалайди, айна чоғда бизнинг тасаввур ва қувваи ҳофизамизга ҳам эрк бераётгандай бўлади: эҳтимол, Навоий хаёлидаги сарвқомат – ўз шайдоларини ортиқ куйдириш, зору интизор этиш муроди билан шўх-шўх одим отиб, ғамзасоз – ўйноқи ҳаракатлар билан ўзини парвосиз, тағофилга солиб бораётган (кундуз кунларининг бирида беихтиёр шоирнинг кўзи тушган) тансиқ дақиқалар таассуроти – узун сочларнинг нозик бел устида ҳар гал ўзгача тўлқин уриб,

турфа шакл-шамойилда тўлғониб-буралиб кўриниши «хар тун... тонг отқунча» ошиқ кўзидан нари кетмайди (балким бу ҳол йилларча давом этади!), бу унинг дарди устига дард келтиргандир... Йўқ, бундай жозиб тасаввур ҳам, ҳар қалай, саҳвга ўхшайди. Ошиқ шунчалар бераҳм маҳбубнинг кундузги шўхликлари, ишвакор хиромлари чоғидан эмас, балки тунги ором дамлари – уйқуда белга чулғаниб ётган соч толаларининг беҳолу беҳудлигидан ё, аксинча, сочлар «чирмашган» белнинг мастона ҳолатидан хаёлан рашк қилиб тўлғонади. Аниқроғи, шоир ўша – то тонггача бедор кечган дамлар «хаёли»ни – маҳбуб васли ҳақидаги тугёнли ўйларни бир-биридан рашк қилган ошиқларга муқояса этади («Ғаҳи беҳудлиғимдан сесканиб тутсам адаб расмин Белиға чирмашурда шавкнинг ифроти чоғинда», дея хаёлан мастона кайфиятга берилади Навоий бошқа бир ғазалида!). Мана шу бадиий мантиқ тақозоси билан улар («хаёл»лар) белу сочларнинг чирмашган ҳолатини яна ўзгача кайфиятга кириб («рашкидин» безовталаниб) кутилмаган бир тарзда нисбатлаб келади. Рашк изтиробида беқарор, нажотсиз «хаёл»лар тонггача макону поён нима билмай хайрон қотса не ажаб?... Ёки бу «соқов даҳо» (Абдулла Орипов) – қадим дунёнинг не-не зиддиятли ҳақиқати билан юзма-юз тўқнашиб, ноилож ва ноумидликдан яна ўзининг сирли-сокин, даҳлсиз манзили – маҳбуб тимсоли билан «хар тун» тузадиган ғойибона мулоқотига қайтган бўлса не ажаб?! Демак, биринчи қарашда гўё сўз ўйини заминига қурилгандай туюладиган «Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра» мисра – лавҳасидан моҳият эътибори-ла Навоийнинг беназир Муҳаббат эътиқоди, улуғ, фидойи шахсиятидан озми-кўпми бохабар китобхон жозиб-сирли маъноларни илғаб

олишига шубҳа йўқ. Шу тариқа, анъанавий «тун» ва «тонг» (бу байтда «хар тун» – «тонг откунча») муқобил ташбеҳлари – тазод санъати заминиди бадиий силсила тузилади – «хаёл»нинг тутилмаган миниатюр образи яратилади.

«Тахайюл», «хаёл», «ёд» ташбеҳлари воситасида ишланган ва ўзгача тимсолларда зуҳур этган туркум миниатюр образлардан яна бири. Шоҳбайт:

Етти чарх авроки тўлғай, етти баҳр ўлса мидод,
Ул қуёш васфиға бир дамлик ҳаёлимни десам.

Ифрот ва таносуб санъатларининг ўзгача нуктадонлик заминига қурилган бу шоҳбайтда Навоийнинг ҳаёлот, хотирот дунёси, ижодиёт даҳоси (бу гал лирик қаҳрамон олами шоир шахсига жуда яқин туради) фавқулудда аниқ ифодаланган. Шоир тузган бадиий мантиқнинг фикрий миқёси, руҳий теранлиги, кузатилган ният поёни қанчалик ғаройиб бўлса, шунчалик уйғун ва мутаносибдир; ошиқ, Навоийнинг фақат «бир дамлик ҳаёли»да (бу минимал вақт ўлчови билан «етти чарх», «етти баҳр» нисбатлари замирида тазод санъати яширинган) жилванган маҳбуб ёди ҳақида, аниқроғи, унинг илоҳий васли умидида шеърятнинг илҳомчи фариштаси қалами қудрати-ла орзу қилинган Муҳаббат рисоласини яратиш учун... дунёнинг барча хаттоту саҳҳофлари тасарруфидаги – на қоғоз варақлари, на сиёҳ ранглари бакор келади! Илло, қуёшнинг тасвири – мужассам тимсоли (майли, «бир дамлик ҳаёл» доирасида бўлсин) фақат «етти чарх»нинг чексиз самовий варақаларига жо бўлиши мумкин, бунинг учун «етти баҳр» сиёҳ вазифасини ўтаса бас!.. Бу нафақат ҳаёлнинг шарқона сирли-сеҳрли, пуравж парвози, юксак шеърый санъат намунаси,

айни чоғда «тахайюл мулкининг султони» – даҳо шоирнинг шахсияти, қалб хотироти қанчалар геранлигидан, шеърӣ тафаккур хазинасининг қанчалар бойлигидан далолатдир.

❧ ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«АЙНИ ҲАҚИҚАТДУР МАЖОЗ»

Ошиқ ўлғон – кечти нангу номдин,
Миллату иймону дини исломдин.

Навоийнинг тасаввур ва тахайюл мулкида муҳаббат нафақат «абодий мавзу»га – табаррук салафлар анъанасига буюк эҳтиром ифодаси, балки илоҳий эътиқод, ҳаётий эътимод, иждодий эҳтиёж меъёри, мезони – ҳам олижаноб мақсад асоси, ҳам қудратли, рангин воситалар, имкониятлар манбаи. Навоий учун муҳаббат – ҳам эзгу хаёл, ҳам пок ҳаёт, ҳам беомон қисмат, ҳам бебаҳо инъом – иждодий рағбат, ҳам чексиз ғам-ситам, армону иштибоҳлар, ҳам Тангри илоҳийнинг абодий шараф – ўлмас нангу ном учун қилган иноят ва ҳидоятлари... Байтлар шарҳига ўтайлик. Шохбайт:

Чу ҳақ нури юзунда зоҳир ўлди, бебасар улким,
Ҳақиқат расми бор эрканда ишқингни мажоз эткай.

Аввало, бу байтдаги «ҳақиқат» ва «мажоз» ташбеҳларини бир ёқлама талқин қилиш тамойилдан сақланмоқ керак. Уларнинг бирини соф руҳий, илоҳий ишқ маъносида, иккинчисини жонжисмга – вужудга хос, ҳаётий, дунёвий ишқ (Навоийда «авом ишқи») маъносида англаш мумкин. Бироқ амалда «ҳақиқат», «ҳақиқий» тимсоллари

реал воқеликка нисбат бериб қўлланилгани ҳолда, классикада, шубҳасиз, ислом ва сўфизм фалсафаси таъсирида қандайдир даҳлсиз хилқат, сирлигаройиб дунё, идеал юксаклик тарзида англашилади – илоҳийлаштирилади. Аксинча, «мажоз», «мажозий» ташбеҳлари биз бугун тушунгандай кўчма-истиорали маънолардан кўра, кўпроқ ҳақиқатнинг зидди, нари борса, унинг ташқи-зоҳирий, муваққат (фоний) аломати сифатида баҳоланади. Табиийки, Навоий юқоридаги шоҳбайт орқали «ҳақиқий ишқ» ни қанчалар улугласа, «мажозий ишқ»ни шунчалик номарғуб ҳол (аниғи, маънавий сўқирлик – «бевасарлик») деб ҳисоблайди. Лекин шахсий ҳузур-ҳаловат, айшу ишрат – нафс эҳтиёжларидан ўзлигини фориф тутган покдомон зот – валийсират инсон улуг шоир сифатида «ҳақиқат – мажоз» мавзуга ёндашишда анъанага муносиб эҳтиром сақлаш билан кифоялана олмас эди. Шунинг учун ҳам Навоий аксарият шеърларида санъат ва ҳаёт мантиғига риоя қилиб, бу борада ўзича ислоҳ ясади – «мажоз» «ҳақиқат»ни англашнинг тадрижий такомил босқичига айланади. Чунончи, шоир зоҳид билан мунозарада: «Гар сен идрок айласанг айни ҳақиқатдур мажоз» дейдики, бу мисра Навоийнинг нуқтаи назари қанчалик холис, ҳаққоний, соғлом заминга қурилганидан далолат беради. Шу маънода хоҳ «ишқи ҳақиқат», хоҳ «ишқи мажоз» мавзуда яратилган шоҳбайтларда анъанавий зиддиятли қирралар – тазод усулига нисбатан кўпроқ тадриж, мувозана (параллелизм), таносуб каби санъатлар воситасида ошиқ инсоннинг хос хаёллари («хавос ишқи») билан баробар, унинг дунёвий («мажозий ишқ») мазмундаги ҳажр ва васл кечинмалари – аниқ ҳаётий манзаралар, инсоний мулоқотлар шеър

ифодасини топади, («ҳақиқат» ва «мажоз» нисбатини қуйидаги икки байтни бир-бирига қиёслаш орқали янада аниқроқ билса бўлади: «Неча килки тахайюл бирда бир суврат нигор айлай, Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин беқарор айлай»; «Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб, Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб»).

Лекин Навоий ғазалиётида «соф» дунёвий муҳаббат – «мажозий ишқ» лавҳалари камдан-кам учрайди, аксарият ҳолларда мажозни ҳақиқатдан ажратишга эҳтиёж сезилмайди (чунончи, мана бу байт дунёвий – реал инсоний муҳаббат мисоли дейсиз-да, чуқурроқ разм солиб, «идрок айлаб» кўрсангиз, самовий, илоҳий ишқнинг ёрқин намунаси бўлиб чиқса ҳеч ажаб эмас). Зарур бўлганда Навоийнинг ўзи ёрдамга келади. Шохбайт:

Ғар Навоий йиғласа – ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз.

Ҳажр ёшлари – реал ҳаётнинг инсон кечирган руҳий изтироблар, соғинчлар, лазиз ё аламли хаёллар, хотираларнинг қайноқ ларзаси, мавжи, демак, бу – мажозий ишқ нишонаси, аломати. Навоийда бундай пурмавж байтлар озмунчами? Ҳа, улуг шоирнинг «васл мумкуни йўқ» деб билган, сабрда, қаноатда тенгсиз, юксак ва эзгу хаёл дунёси билан овунган («Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султонидур, Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким, имкони дур...») қаҳрамони – ошиқ ҳам инсон сифатида дард-хасратлари тугёнга келганда, кўз ёшлари тўкишдан ўзини тиёлмайди. Лекин нафс қуллиги, «шайтон фириби»дан, «жоҳу мол» офатидан, ҳаётнинг бошқа талай имтиёз, айшу рўшноликларидан ўзини, ўзлигини фориғ тутган бу покдомон, комил

инсон, эҳтимол, ҳар замон мавжланиб келган йиғи билан нафақат кўнглини бўшатади, руҳини енгиллатади, балки кўз ёшлари билан у янада «назари пок» бўлишини юракдан сезиб туради. Демак, беихтиёр – «йиғлаш» реал ҳаётга, чин инсоиликка хос (фақат яхши ниятли, самимий, дард нималигини билган, умр давомида қалбида саховат, меҳр-шафқат, садоқат ҳисларини эъзозлаб сақлаган кишиларгина вақти келса тўлиб, куйиниб йиғлай олади) ҳислат сифатида «мажозий ишқ» аломати бўлгани ҳолда, унинг сабабият ва моҳиятида «назарни пок айлаш»дек илоҳий бир маъно – «ҳақиқий ишқ» ғояси зухур этади. Аниқроғи, Навоий наздида ҳар қандай дунёвий, инсоний ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, ният ва аъмолда, агар у тўғрилиқ, ҳалол-поклик, сабр-қаноат, меҳру вафо (буюк инсонпарвар, улуспарвар шоир «меҳру вафо»га ғоят юқори қиммат беради, уни умрнинг маъноси даражасига кўтаради: «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ») билан йўғрилган бўлса, илоҳийлик унсури мавжуддир-ки, шу маънода «назарни пок айлайдиган» йиғини «ишқи ҳақиқат» ифодаси деб билишга асос бор. Шу тариқа, Навоийнинг мазкур шоҳбайтдаги ҳулосавий сўзлари – «айни ҳақиқатдур мажоз» фалсафий-лирик лавҳаси умуман шеърят даҳосининг лирик, эпик меросини, хусусан, ишқий фалсафасини, шоҳбайтларнинг ҳақиқий маъноси ва бадий ҳимматини тушуниш, муносиб баҳолашда ўзига хос рамзий очкич вазифасини ўташи мумкин.

Навоий ғазалиёти – «айни ҳақиқатдур мажоз» тарзидаги, эҳтимол, «хавос ишқи» – фидойи ошиқ-маъшуклар эътиқод даражасига кўтарган туйғулар ўз ифодасини топган латиф ва теран мисралар хазинаси. Шоҳбайт:

Ошиқ ўғлон кечти нангу номдин,
Миллату иймону дини исломдин.

«Нангу ном» инсонлик шаъни, ор-номуси, кадр-киммати маъноларини англатади. Бу қутлуғ сўз билан бирга беназир руҳий-маънавий, ижтимоий-фалсафий тушунчалар – бир тарафга, муҳаббат – бир тарафга қўйилиши фақат анъанавий нисбатлаш усули эмас. Зоҳиран байтда «Лисонут-тайр»даги Шайх Санъон қисматини эслатадиган фавқулодда фидойи ғоя мухтасар ифодалангандай (Шайх Санъон тушида аён бўлган христиан гўзали ишқида «нангу номи»дан, юрт, элатидан, эътиқодидан кечиб, доимий саждагоҳи – Каъба эҳромини тарк этади, тарсо қизнинг мамлакатини ахтариб кетади, манзилга етиб, дин-иймонни ғорат этувчи энг таҳқирли шартларни бажаради, лекин бу мислсиз шармисорлик эвази – мукофоти учун ҳам ўзи, ҳам ғайридин маҳбуби бирга иймон келтириб, яна ишқ ўтида покланиб, сўнг жон фидо қиладилар). Зотан юқоридаги шоҳбайтда Навоий талқин этган муҳаббат – инсоннинг чин моҳиятини, унинг ҳар жиҳатдан баркамоллигини билиш, имтиҳон қилишнинг олий мезонидир, акс ҳолда «нангу ном», «миллату ИЙМОН», «дини ислом» каби муқаддас ва «хос маъни»лар шеърий нисбат қилиб олинмас, ўртага бунчалик иштибоҳли, хатарнок шарт қўйилмас эди. Демак, ҳаёт ва шеърият мантиқи тақозосига кўра, шоирнинг ташбехтимсоллари маъноси муҳаббат маъносидан кам эмас (эҳтимол, ўша муборак каломлар руҳий – илоҳий қадриятлар билан севги қисматининг юзма-юз келишига ижодий зарурат – сабабият бўлмаганда, улар дахлсиз юксаклигида қолиши мумкин эди). Зотан, Навоий ўзи буюк дунёвий дард, илоҳий қисмат деб билган муҳаббат қўшиғи – «ҳикояти» учун муно-

сиб сўз, ташбех, муқояса кашф этиш бобида соҳир санъаткору комил инсон мартабасида туради.

Шоир бошқа бир ғазалида «ақл», «ишқ» муқобил тимсоллари орқали муҳаббатнинг мўъжизакор қудрати ва фазовий миқёсидан баҳс очади. Шоҳбайт:

Ақлким, барча хирад аҳлига эрди устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида – тифли мактаб.

Зоҳиран олиб қараганда, одатий туюладиган муқояса... Аслида-чи? Ақл-заковатдек умумбашарий салмоққа, миқёсга эга бўлган, чексиз-ўлчовсиз нуктадон маънолару теран тафаккур уммонини... қутилмаганда (гўёки нописандларча) абжад-алифбо ўрганувчи бола аҳволи билан тенглаштириш замирида моҳиятда дафъатан тасаввурга сиғдириб бўлмайдиган, онг-шурга бўйин бермайдиган ҳайратбахш, балким исёнкор бир ҳолат, туйғулар, хаёллар тугёни зухур этади... Бу – ақл-идрок қонунларига асло бўйсунмайдиган безовта, сеҳрли олам – қалб мулки, ўша «ишқ» деб аталмиш сирли хилқат (шу жиҳатдан устоз – шоғирд, таълим – мактаб тушунчалари мутлоқ шартли восита; абжадхоннинг иши ибтидоий савод ўрганиш, қуруқ ёдлашу такрорлашдан нарига ўтмайди, демак, шоирнинг муқояса усули – кинояли характерда)... Ҳолбуки, муҳаббат оламининг ҳарфини ҳам, руҳини ҳам «хирад аҳли» эмас, дард аҳлигина билиши мумкин. Келтирилган муқояса сирлилиги билан жозиб ва абадий ҳақиқат – ҳар бир кишининг ҳам-рози, дарддоши – муҳаббат асли нима эканлигини бир қадар англаб олиш имконини берса ажаб эмас. Муҳаббат дунёсининг ҳеч ким, ҳеч қачон таҳқиқ қилолмайдиган сирли моҳияти «бир сўз» рамзида ва айни шундай оддийгина мантиқий силсила воситасида қаламга олинади. Шоҳбайт:

Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдин бурун
Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай.

Гўёки ишқ қиссахони – ровийнинг нақадар самимий, ҳаққоний иқрор сўзлари! Чиндан ҳам қай бир ҳавасманд ривоятчи, эҳтиросли «файласуф» ёки шахсан муҳаббат оташида куйиб, тақдир насибаси туфайли базўр «омон» қолган армонли йигит ёки алданган қиз – бахтсиз маъшуқа умуман муҳаббат қиссасидан (ёки ўзининг мунгли достонидан) сўз бошлаб поёнига етоладими, йўқ, неча бор «аввалидин» бошлайди. Ҳолбуки, ҳар гал бошлаган «бир сўз» – ҳикояси аввалгисини такрорламайди, лекин тўлдирмайди, ривожлантирмайди ҳам... Бу жумбоқнинг сабабини ким айта олади? Илло, муҳаббат шундай илоҳий қисматдирки, унинг на ибтидоси ва на интиҳоси (Навоийда: «Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим») маълум, на сабабияти ва на маъно-моҳияти аниқ. Эҳтимол, комил мусулмон кексалар ҳақдир: «Бу ёлғиз Аллоҳнинг ўзига аён». Шундай қилиб, соҳир шоир оддий сўзлар воситасида бизга бир олам завқ-шавқ бағишлайди, айни чоғда хаёлга толдиради. У яна бир шеърда ҳайратимизга ҳайрат улайди. Шоҳбайт:

Ишқким ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.

Вожаб! Муҳаббатнинг «ҳар бир иши» ўзи нима эканки, унинг таърифида «юз минг турфа халқ» (асосан шоир аҳли) ёзгани ҳолда, то ҳануз ўша «бир иши»нинг «юз мингдан бири» ҳам ифода поёнини топгани йўқ! Бу муболағали рақамлар тилида айни ҳақиқат ифода этилмайдими, ахир? Ҳолбуки, муҳаббат савдосининг «ҳар бир иши» ибораси

мутлоқ шартли восита бўлиб, бу руҳий-маънавий оламнинг на миқёсу миқдори, на меъёру мезонини киши билиб бўлади. Эҳтимол, «абодий мавзу»да неча минг йилдан буён бунёд этилган шеърий хазина бу илоҳий гўзаллик шаънига ўқилган бағишлов, битилган ҳамду сано ва муножот сўзларидир. Эҳтимол, буни улуг шоирлар бири-бирдан жозиб байтларда самовий илҳом билан тараннум этган жами «хавос ишқи»нинг машҳур ва номаълум қаҳрамонлари – фидойи ошиқ-маъшуқалар ёдномаси деб, айна чоғда ишқ куйчилари – соҳир шоирларнинг ўзлари қолдириб кетган хотирот китоблари – шеърий ёдгорликлар деб атамоқ тўғрироқ бўлар... Лекин муҳаббат қисматининг моҳияти ҳар қандай буюк қалам соҳиби лолу беҳол қоладиган сеҳрли хилқатдир. Хуллас, агар ҳаёт, инсон умри реал, моддий мавжуд бўлса, муҳаббат боқий руҳиятдирки, унинг сир-асрори, моҳияти – илоҳиёт қонунлари билан белгиланади, «бошқарилади». Навоий ўзи мўъжизакор қалам эгаси бўла туриб, юқоридаги каби байтларда ана шундай дахлсиз эътиқодни илгари суриши бежиз бўлмаса керак...

Бошқа ғазалда ишқ «мезони»нинг нисбати ўзгаради, вақт ўлчови билан ўрин алмашади.

Шоҳбайт:

Тийра фироқ тунлари шарҳини айт демаким,
Минг кеча деб тугонмагай бир кечанинг фасонаси.

Ошиқнинг фироқ тунлари бедорлиги не ўй, не хаёллар билан ўтади, у ёлғизлик, ғариблик қисматининг ҳамлаларини, озору ситамларини қай ҳолатда кечиради, уларга тоқату бардошни қаердан олади – буни фақат дард аҳли бир қадар (умумий тарзда) тасаввур қилиши мумкин, холос.

Энди Навоий хаёлидаги қаҳрамон – ошиқнинг, эҳтимол, дунёдаги барча ошиқларнинг аччиқ nasibасидан ортиқроқ – пурзиёд, агар улар кўриб-билсалар – унинг аҳволига зор-зор йиғлайдиган («Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам, Йиғлагай ҳолимға бағри оғриғондин зор-зор») даражага бориб етган «фироқ тунлари»нинг бутун драмасини сўз билан таърифлаб бўлармикин? Шунинг учун ана шундай бир-биридан «тийра» (ҳатто ой чиққанда ҳажр азоблари яна кучайиши мумкин) тунлардан лоақал «бир кечанинг фасонаси» – ҳикоятини минг кечада ҳам айтиб адо қилиб бўлмаса не ажаб! Навоийнинг сўзларига ишонмаслик – муҳаббатга ишонмаслик, дардсизлик билан тенгдир. Зеро, «бир кечанинг фасонаси» учун шарқ шеърятининг манзур ва матлуб усулларида ифротнинг парвози ҳам ожиз қолса керак, акс ҳолда, даҳо шоирнинг «минг кеча – бир кеча» каби оддийлиги билан пурмаъно нисбатлаш усули (тазод санъати) орқали шунчалик нафис, ҳаққоний образлавҳа яратилармиди!...

Маълумки, мусулмон шарқи муҳаббат лирикаси, унинг асоси бўлмиш ғазалиёт образлари силсиласида ошиқнинг «ишқи ва ниёзи», маъшуқанинг «ҳусн ва нози» марказий нуқта – муҳим ҳалқа ҳисобланади. Баъзан ана шу икки жиҳат ҳайратомиз уйғунлик, таносуб яратади. Шохбайт:

Хуснию ишқим камол ичра яқиндурларки, бор:
Ул менинг ҳайрониму олам анинг ҳайронидур.

Маҳбуба «ҳуснининг камоли» билан ошиқ «ишқининг камоли», ҳар қалай, ўзаро уйғун келиши (эътибор беринг: улар тенг бўлмасалар ҳам «яқиндурлар») таносуб санъатининг гўзал намунаси-

дир. «Хусн камоли»нинг исботу далолати – зоҳиран бутун «олам анинг ҳайрони» эканлиги, демак, етти иқлимда, ҳатто, самовот пари-пайкарлари орасида у билан рақобат қиладигани йўқ. Нега бундай? Маҳбубанинг ҳусни – том маънода камолот касб этган. Қандай қилиб бунга мушарраф бўлди?

Оламнинг ҳайронлиги шундан. Сабабини бошқа шоҳбайтлар орқали билиш мумкин: маҳбуба «хусн мулкининг султони» эканлиги «Тенгри эҳсони»дир. Фақат унинг ҳусни васфида бир жиҳат очиқ айтилмаган – ошиқнинг муносабати яширинган. Бунинг сабабини маҳбубанинг кутилмаган ҳолати, қизиқиши – ошиқ «ишқининг камолига ҳайронлиги» билан изоҳлаш мумкин (ошиқнинг ҳайрати эса олам ҳайратига сингиб кетган). Шубҳасиз, китобхон (навоийхон) маҳбуба ҳуснининг ёки ошиқ ишқининг баркамоллиги хусусида шубҳага бормайди. Байтнинг энг жозибали нуқтаси – маҳбубанинг ҳайронлиги. Тўғри, у ошиқнинг девонавор кўриниши, дарбадар кезиши, ох-нолалари, телбаларча ўз-ўзи билан сўзлашиши ва ҳоказолардан ҳайрон бўлиши, истехзо билан кулиши мумкин. Лекин ошиқ «ишқининг камоли» уни ҳайрон қолдириши энди маҳбубанинг нафақат ҳусн бобида, балки заковатда, киши дардини англаш – меҳр-шафқатда ҳам фазлу камол соҳибаси эканидан далолат эмасми? Ёки бу ҳамон мағрурона бедардларча ҳайронликмикан? Бизнинг умид – иштибоҳ оралиғида иккиланишимиз ҳам бежиз эмас. Ахир, улдуф шоир ҳар замонда гўзаллар беқарорлиги, вафосизлиги хавфидан огоҳ этиб туради: «Лоларухлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас»...

Умид, иштибоҳ аралаш, ҳар қалай, хазинликдан бир неча лаҳза холи бўлган шеърият мулоқоти иложсиз яна мунгли оҳангларга рўбарў келади. Шоҳбайт:

Ёр ила аҳбоб мендин айри-ю – мен барчадин,
Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард.

Навоийнинг муҳаббат қисматини, илоҳий эътиқод деб билган шикаста – ҳолу ҳақир, ортиқ жафокаш қаҳрамони – ошиқ учун «аҳди маҳкамлиги»га ишониб бўлмайдиган (у ҳуснда ҳам, нозда ҳам тенгсиз) бераҳм ва бевафо «ёр...дарди» кифоя қилмасмиди? Ёрга кўшилиб умр бўйи ўз меҳрини аямаган «аҳбоб» ҳам ундан узоқлашиб, вафо эвазига жафо қилса... Бу ошиқ Навоий учун «барчадин айри» тушган билан тенг. Демак, у – кимсасиз, ғариб, нажотсиз. Лекин ғазалиёт (шу жумладан, сўфиёна шеърят) тарихидан маълумки, не-не фазлу камолда якто ошиқлар, орифлар (ҳатто шахзодалар) бахтсиз муҳаббат қисматидан, ҳабибу дўстлар вафосизлигию рақиблар, дардсиз-лоқайд одамлар озору ситамидан бош олиб кетган, дарвишона, ғарибона узлатгоҳлардан паноҳ топган чоғларида ҳам руҳлари букилмаган, аксинча, «барчанинг дардича... дард» юкини ўзига олишдан чўчимаганлар. Навоий бундай фидойи ошиқлик, руҳий поклик тарихини, унинг сабоқларини ҳар жихатдан мушоҳада қилиб, чуқур ҳис этгани (бу мавзуга илмий-фалсафий рисоалар бағишлагани) учун ёр жабрини, аҳбоб дардини ва «барчанинг дарди»ни ўз гарданига олишига «йўқ ажаб»... Бу – комил иймон, эътиқод эгасининг мислсиз ирода кучидан далолат. Хуллас, мазкур шоҳбайтда шоирнинг қаҳрамони – Навоий шахсига жуда яқин туради. Зеро, «барчанинг дарди – менинг дардим» дея ҳайқириш ҳар бир шоирнинг матлаби, армони бўлса ҳам, амалда анча-мунча ноёб истеъдодлар «халқ ғами», «эл коми» йўлида Навоий қадар – борлигини фидойилик билан бағишлашга кодир бўлмаганидан тарих гувоҳлик беради.

Зеро, «дард», «дардлиғ», «аҳли дард» ташбеҳлари шоҳбайтларда кўп учраши бежиз эмас. Улуғ инсон-парвар шоир ўз дардларини изҳор қилиб, ҳасрату надоматлар чекишдан кўра, одамларни нафақат ишқ дарди, балки умуман инсон дардини англашга, эъзозлашга, бир-бирларига меҳрибон, ғамхўр, ҳамдард, меҳр-оқибатли бўлишга қайта-қайта даъват қилади, бунга ўзини бурчдор, жавобгар деб билади. Шунинг учун шоирнинг нолакор мисраларига фақат ушшоқ дардининг ифодаси деб қарамасдан, балки унда ижтимоий дард ҳам зуҳур этганини эътироф этиш керак. Шоҳбайт:

Эй Навоий, дардлиғ назмингни дард аҳли билур,
Дардсиз доғи бўлур, они ўқуғоч аҳли дард.

Агар Навоийдек даҳолар қаламига мансуб шеърят, жумладан, ғазалиёт асосан муҳаббат тароналари орқали (бу ҳам ўзига хос рамзий-мажозий усул) инсон тақдири, унинг дардлари, аламлари, армонлари, умидларини акс эттиришга, ёқлашга, идрок қилиш ва кадрлашга даъват қилинганига амин бўлар эканмиз, «дардлиғ назм»ни, «дард аҳли»ни бир ёқлама (фақат интим маънода) тушуниш ва талқин қилишдан эҳтиёт бўлмоғимиз керак. Бас, Навоий шеърларини ўқиб, унинг дунёвий жозибаси, илоҳий сеҳри таъсирида гўё «дардсизлар – аҳли дард»га айланиши (не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бу Навоийнинг фақат ширин хаёли, эзгу армони эди!) ғоясини ҳам ёлғиз ушшоқ аҳлига дохил деб билиш, айниқса, Навоий шеърятининг чуқур инсоний, ижтимоий моҳиятини, унинг фалсафий руҳини, маънавий-ахлоқий қимматини англаб етмаслик, муносиб баҳолай билмаслик бўлур эди. Шоҳбайтнинг яна бир жиҳати, тарбиявий эстетик аҳамияти шун-

даки, турли тоифа шеърят мухлислари орасида то хануз том маънодаги «дардли назм»нинг унчалик фарқига бормайдиганлар оз эмас. Зора, бебаҳо классик шеърятимиз билан энди-энди жонланиб, кенгайиб бораётган мулоқотлар ўз самараларини берса, хусусан, Навоийнинг мазкур байти сингарри жозиб, пурдард мисралар «дардсиз»ларни ҳам «аҳли дард»га айлантирса...

Навоий ғазалиётида дард таронаси ҳар замонда умидбахш ҳислар билан йўғрилган сатрлар ҳам учрайди. Шоҳбайт:

Ҳажр аро дардим давосин ёр мушкул деб эмиш,
Раҳм агар қилса, онинг оллида осондур даво.

Халқ ривоятларидан маълумки, одатда, ҳақиқий табиблар беморнинг дарди офирлигини, бу мушкулни фақат Аллоҳнинг Ўзи осон қилса ажаб эмаслигини унинг яқинларига минг андиша қийноғида айтишга мажбур бўлади. Навоийнинг буюк санъаткорлиги шундаки, зоҳиран бирор сўз ё оҳанг-интонация ёрдамисиз, фақат мисралар руҳи орқали маҳбуб – «ёр»га бир йўла ҳам табиб, ҳам илоҳий қудрат сифатларини беради (унинг хос сифати – «ҳажр... дарди»га мубтало этгани ошиқнинг ўзига аён). Гўзал зиддиятни кўринг: ишқ дардини раво кўрган ёр гўё ўз қилмишига иқроор бўлиб, унинг «давоси мушкул» дейди, ҳолбуки, бундай мушкулни осон қилиш унинг хоҳиш-ихтиёрида – меҳр кўрсатишида. Лекин ошиқнинг ёр шафқатига камоли умид боғлаши маҳбубани чин халоскор – муҳаббат дардининг ҳозик табибига айланиши мумкинлигига бизда ҳам умид уйғотади. Шу тариқа, Навоий хаёл қилган васлсиз муҳаббат бу гал зиддияти билан гўзал, умидли пардаларда тараннум этилади. Эҳтимол,

бу – хаёлнинг ҳаёт гўзалликларидан рағбату шавқ олиб қилган тухфасидир.

Ниҳоят, яна бир ғазалда маҳбубанинг ҳусни ва ошиқнинг ишқи «беандоза» ташбеҳи орқали баҳоланади (беихтиёр аввалги бир шоҳбайтдаги «ҳуснию ишқим камол ичра яқиндурлар» бетакрор нисбати хаёлдан ўтади). Шоҳбайт:

Чу йўқ андоза ишқим бирла шавқимга, ул ойни ҳам
Жамолу меҳр ойинида беандоза истармен.

Инсоннинг эҳтиросларга бой дунёси – ҳиссиёти, хаёлот, хотиротинигина эмас, ҳатто, ақл, мантик қонунларига асосланадиган тафаккур тарзини ҳам муайян андозаларга солиш, турфа ақидалар билан ўлчаш, соғлом, мустақил, ижодий фикрга тушов солади, заковатнинг ривожига эмас, заволига сабаб бўлади. Инсоннинг эркин, дахлсиз туйғулари, кечинмалари, ўй-хаёллари гарчанд тафаккур дунёсидан озикланмай яшай олмаса-да, ақл андозаларини хушламайди, унга итоат қилмайди. Бас, сўз ишқ отлиқ буюк ва чексиз, сирли ва тугёнли бир рухий хилқат устида борар экан, ҳар қандай оқилона, комил андоза фақат эркисизлик, бедодлик, ранж-алам рамзига айланиши мумкин. Аввалги саҳифаларнинг бирида ишқ ва ҳусн камоли ҳақида мушоҳада, мубоҳаса юритган эдик. Мазкур шарҳларга шуни илова қилиш жоиздирки, ҳар қандай комиллик беандоза ва бетакрорлиги билан кадрлидир. Шунингдек, маҳбубанинг ҳусни-жамоли ҳам беназиру бетакрорлиги билан, инсоний латофатнинг энг комил ўлчовларига сифмас сирлилиги билан ошиқ шавқига, унинг оқибати – ишқига сабаб бўлгандир. Навоий ошиқ кўнглининг бундай нозик тамойили – гўзалликни ҳис этиш, унинг асл, тоза

гавҳарини таниш, ажратиш ва муносиб баҳолаш қобилиятини, яна аниқроғи, заршунослик ҳуқуқини «истармен» ташбеҳи замирига жойлаган. Сўнгра, «ишқ» – «шавқ» билан, «жамол» – «меҳр» билан уйғунликда, «ойин» (тарз, расм) «андоза»га муқобил келиши шоҳбайтдан кузатилган ният – оламнинг беқиёс рангинлиги ғоясини, инсоннинг хаёл дунёси, жумладан, унинг ошиқона, орифона, қаландарона ўйлари, ҳасратлари, армонлари, умидлари ўлчов, меъёр, чегара билмаслиги, бетакрор ва бемисоллиги фалсафасини мухтасар лирик лавҳада очиб беришга хизмат қилади.

Муҳаббат оламининг ғаройиб-мўъжиз аломатлари, мафтункор, фавқулодда кучли оҳанрабои, аслида моҳиятига етиб бўлмас теранликлари боиси, йўқ, боис-сабаби эмас, аниқроғи, мақсади, маъноси, руҳи нигоҳлардан, назарлардан яширин табиатида, пинҳоний яратилиши – хилқатида эмасми? Шоҳбайт:

Қолди айтилмай ниҳоний ишқ сирини ончаким,
Қолмади бир сўзки, бу маъни аро айтилмади.

Навоий кузатган шеърини мантиқнинг жозибаси шундаки, унда биринчи қарашда, муҳаббат оламининг сирини синоати ҳақида сўз билан ифодалаш мумкин бўлган барча маънолар, талқинлар, шарҳу баҳолаш ўз аксини топгандай. Лекин моҳиятда-чи? Бу «ниҳоний ишқ сирини»ни очиш учун фақат сўз имкониятлари сарф этилди, холос. Нималардир айтилгани – муҳаббат ўзи нима эканлиги ҳақидаги қадимий сирли жумбоқни ечиб беришга қодирми? Демак, шоир наздида «ончаким айтилмай қолган» сеҳрли дунёни фақат сўзлар воситасида инкишоф этиш имконсиз. Бас, «ишқ сирини» инсоннинг кўнгил мулки – руҳий

олами қадар беадад ва терандирким, Навоий унга «ниҳоний» сифатини қўшиб, айрича кучлантириб бериши бежиз эмас. Беихтиёр равишда аввалроқ таҳлил қилинган бошқа бир байт эсга тушади:

«Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдан бурун Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай».

Яна пинҳоний ўй-хаёллардан шакл-шамойил топган мисраларга қайтамиз. Байт:

Барчадин кўзга пинҳон бўлдингу жон ичра аён,
Ваҳ ниҳон дейму сени, йўкса аён дейму сени?!

Тажоҳули орифона (донолар ҳайрати – биллиб билмасликка солиши) усулида шаклланган бу байт Навоийнинг соҳирона мушоҳада тарзидан, сўз фасоҳатидан намунадир. Хаёл кўзгусида жилоланган шўху ғамзакор маҳбуба сувратини бир лаҳзанинг ичида ҳам яширин, ҳам ошкор маъноларда талқин қилиш шеърӣ образга ажиб тароват бахш этади; ўзгалар учун «кўзга ниҳон», ошиқ учун «жон ичра аён» бўлиб кўриниш (биринчи мисра) – зоҳирӣ ва ботинӣ маъно қирралари, не ажабки, ўзаро ўрин алмашгандай, таъбир жоиз бўлса, ўрин талашаётгандай таассурот қолдиради: уларнинг қай бири суврат (ошкор аёнлик аломати)ни, қай бири сийрат (яширин-сирлилик аломати)ни билдиради? Моҳиятда бу нисбатлар тенг эмасми? Чунончи: «жон ичра аён» образи қанчалик сирли-сеҳрли! Зотан, иккинчи мисра ўз мазмуни, руҳи билан бу фикрни тасдиқлагандай бўлади: ошиқ маҳбубини «ниҳон дейиш»га ҳам, «аён дейиш»га ҳам ҳақли (ёки бу жозиб ҳолдан ўзича ҳайрон, иштибоҳ ичида), илло, бу муқобил тимсоллар ҳар бири сирлилиги, жозибадорлиги билан зарифу орифларнинг завқига, ҳайратига сабабчи бўлади.

Бошқа бир хайёмона, румиёна туғён билан битилган шоҳбайт:

Нетиб мен ниҳон асрайин, айтинг, охир
Тилар бўлса дардим худо ошкоро?!

«Дардини пинҳон асраш»ни умрнинг муборак матлаби, одабийлик ва ошиқлик маслага деб билган, бундай дахлсиз, сирли-махрам ҳислар дунёсини бадий тадқиқ қилиш йўлида бир-биридан нуқтадону латиф байтлар яратган шоир, бу гал анчайин кутилмаган тарзда, исёнкор оҳангда тақдири илоҳий билан юзма-кўз мубоҳасага киришади. Ҳаёт ўз зиддиятлари билан баъзан шундай ситамкор бир қиёфа оладики, ҳатто, сабру қаноатни, шикасталик ва итоатни эътиқод даражасига кўтарган валий сийрат (чин мутасаввиф) шоирлар ҳам ихтиёр-беихтиёр иштибоҳли, туғёнли ҳолатларни кечириб, ўз аҳволи руҳиятларини ҳурфикр ғоялар, образлар тарзида очик ифодалаганлар. Навоий улўғ салафлар йўлини тутиб, «мен» ва «худо», «ниҳон» ва «ошкоро» ташбеҳлари орқали (тазод санъати усулида) қанчалик содда, равон бўлса, шунчалик пурмаъно ва ларзакор лавҳа-образ яратади. Бу инсон кўнглидаги пинҳоний туйғулар баъзан, зарурат тақозосига кўра, ташки дунё – реал ҳақиқат билан, аниқроғи, «халқ ғами», «эл коми» билан руҳий алоқага киришиши мумкинлигидан далолат беради...

Навоий табиатдаги азалий жараёнлар – мувозанат, уйғунлик, бутунлик, рангинлик, тинимсизлик каби ҳодисотлар меъёри инсон тафаккурида, хаёлотда, ҳиссиётида – руҳий дунёсида янада нафисроқ, айни чоғда сирлироқ қирраларда намоён бўлишини орзу қилади ва бунини ўзгача лирик лавҳаларда ифодалайди. Шоҳбайт:

Хилват – элдин ёшурун, хилват аро тан ёшурун,
Танда жон янглиғ сени жон ичра пинхон айласам.

Шеър бадийяти эътибори билан «ёшурун» – «пинхон» синонимлари байт мазмуни каби нозик, нуктадон қирралари билан ажралиб туради: халқ назаридан доим четда – эътиборсиз, ғариб ошиқнинг жисми пинхонийликнинг биринчи замини, гарови; маҳбубанинг ўша одамлар кўзидан ғойиб ошиқ жисмидаги жон ўрнида ниҳон тутилиши, ҳатто, ёр учун фидо бўлишга рози ўша шайдои жон ичида (демак, ошиқнинг қалбида, дилида, руҳида) унинг гўзал шахси – бетимсол сиймоси авайлаб, сир тутиб сақланиши керак. Шу тариқа, Навоийнинг ишқий эътиқодича, аввало, табиат қонунлари нуктаи назаридан, айниқса, мусулмон одамнинг маҳбуби шундай маҳрамлик эҳтиёти ва эъзозида бўлгани маъкул ва марғубдир; қолаверса, «замон аҳли» – турли тоифадаги яхши-ёмон назарида, ҳаё-одоб қонунлари олдида, ҳатто, турли таъна-маломатлардан ўзини фориф тутиш маъносида «пинхон айлаш» ғояси ҳам маънавий, ҳам эстетик жиҳатдан гўзал эканлиги шак-шубҳасиз. Бу муҳаббат тароналари орқали инсоннинг ўзлигини, руҳий поклигини, кўнгул назокатини эъзозлаш ва улуғлашнинг ажойиб намуна-сидир.

Ҳаётда ҳам, ижодиётда ҳам ўзини, ўзлигини «тахайюл мулкининг султони» деб билган Навоий ўз қаҳрамони – ошиқнинг васл мулоқотларини ҳаёлан тасвирлар экан, пинхонийлик нафақат оламнинг боқий сукунат ва сирли-сеҳрлилик қонуни, меъёри эканини, айни чоғда бу инсон шахсининг руҳан бойлиги, маънавий гўзаллиги аломатларидан бўлиб қолишини истайди. Шоирнинг қатор ғазаллари шундай таассурот қолдиради. Байт:

Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким,
Кўнглим андин вокифу жоним хабардор ўлмагай.

Бу гал ошиқ ўз маҳбуби билан хаёлан учрашган хилватдан, не ажабки, унинг кўнгли ва жони ҳам огоҳ бўлмаслигини истайди, яъни тақдиру толе хохиши бўлган бундай тансиқ дақиқаларда у ўзлигини унутишга, бу қадим дунёнинг буюк ва сирли уйғунлигига қўшилиб, сингишиб кетишга рози. Албатта, бу ҳаётнинг муҳаббат орқали ҳис этиладиган шавқи-суруридан воз кечиш деган сўз эмас. Аксинча, улуғ шоир бундай чексиз пинҳонийликда борлиқнинг инсон ақли ва қалбини лол қолдирадиган теранлигини кўради ёки у ўша боқий ва сеҳрли пинҳонийлик билан яккама-яккаю юзма-юз қолишни, ҳамдам ва ҳамроз бўлишни, унинг руҳий садоларини тинглашни, тинглаганларини, оз бўлса-да, уқиб, англаб олишни истайди. Албатта, бу сатрлар замирида нафақат муҳаббат оламига хос сирли-махрам туйғулар зухур этади, балки «давр аҳли»га нисбатан норизолик, тугёнли ижтимоий дард оҳанглари яширин эканлигига шубҳа йўқ (чунончи, «Элдин андоқ ёшурун истармен...» сўзларида бунга аниқ ишора бор).

❧ САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«СУБҲИ ВИСОЛ» АРМОНЛАРИ

Ул кечаким ёр ила ёрутқамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масих – урма нафас.

Бағоят даражада нуктадону латиф, ифода уфқи билан маъно фазосини билиш осон бўлмаган васл хаёллари... Бу Навоийнинг лирик-рубобий шеърिया-

тида гоҳ ширин ва эзгу армон, гоҳ тақдир хоҳишига аччиқ ва позик киноя, гоҳ анъанавий ижодий хаёл – фантазия ё шеърӣй лутф – сўз фасоҳати намуналари тарзида шаклланади. Шоҳбайт:

Ул кечаким ёр ила ёрутқамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масих – урма нафас.

Талмеҳ санъати (бу – машҳур сиймолар, ошиқлар, афсонавий ва тарихий шахсларнинг номларини шеърӣй байт шодасига дур каби тизиш демакдир) орқали оро берилган бу байтда, дадил айтиш мумкинки, Навоийнинг рубобий шеър даҳоси бутун сеҳри, мўъжизакор кучи билан аён бўлади. Не бахтки, ҳажрнинг чексиз дарду ситамларини торта-торта ҳасратнишинликни одат қилган ошиқ учун, ниҳоят, хаёлан васл хилватгоҳида мулоқот қувончи насиб этган бўлса (халқимиз орасида анчайин тарқалиб улгурган бошқа бир латиф байтни эсланг: «На хуш бўлгай, иковлон маст бўлсоқ васл боғинда. Қўлим бўлса онинг бўйнидаю оғзим қулоғинда»)... Лекин интизорлик йўлида жону кўнгилни нисор этиб кутилган висол мана қанчалар юксак санъат билан ифодаланади: ошиқ Навоий «ёр ила... висол шамъи»ни ёққан туннинг охир-оқибатда субҳидам палласи қуёш нурларида иложсиз барҳам топиши – бу нафақат бир кечалик, балки бир умрга тенг, йўқ, шоир қаҳрамони – ошиқ учун абадиятга дохил – то маҳшар тонгигача азобланиш билан тенг фожиадир!.. Акс ҳолда, жонсиз жисмга қайтадан ҳаёт бахш этишга қодир Масихдек пайғамбар тонгга муқояса этилмас эди. Қизиғи шундаки, ўзининг ғойибона ташрифи билан «висол шамъи»ни ёққан (бундай мўъжизакор ҳаёт чароғи асли ўша тун бағрида эмас, ошиқ қалбида ёқилган деб билмоқ

керак!) маҳбубнинг хаёлий тимсоли кечага ўзгача, субҳга яна бошқача маъно, бадий қиммат бағишлайди. Аксарият ҳолларда тун қоронғилиги ва бедорлиги ошиқ аҳволи руҳиясининг ғоят мушкуллиги рамзи сифатида талқин этилгани ҳолда, бу гал гўзаллик рамзининг тимсоли бўлиб келади ва, аксинча, ҳажр кечалари ортиқ даражада кучайган дард захмига малҳам қўйиши мумкин бўлган нажоткор «субҳ» кутилмаганда фожеъ интиҳо рамзига айланади. Бунда Масиҳ номи билан зийнатланган талмеҳ санъатига «кеча-субҳ» муқобил ташбеҳларининг оригинал талқини (тазод усули) янада ёрқинлик, рангинлик, руҳий теранлик бағишлайди – улар бири иккинчиси учун бадий-образли заминга айланади.

Бошқа бир ғазалда хаёлий висол лаҳзаларидан ғоят жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

Шамъсиз тун бўлса, яъни соя доғи бўлмаса,
Гар Навоий бўлса бир дам дилситони ёнида.

Классик таносуб ва тазод санъатларининг ажиб ҳайратбахш кўринишлари («тун» билан «соя», ошиқ Навоий билан унинг ёри – таносуб; ойсиз кеча билан ошиқнинг «дилситони», «бўлса» – «бўлма-са» – тазод) байтга қанчалик нуктадонлик, нафислик бағишлайди! Ҳолбуки, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ хаёлнинг илоҳий қанотида ҳаволанади, ишқ қисматининг қийноқли домидан – ёрсиз, анис-маҳрамсиз ғурбатхонадан бир неча лаҳза бўлса-да, озодлик сари – руҳий ҳаловат масканига талпини-нади. Нақадар эзгу, латиф хаёл, бу фақат хаёл эканлиги ҳақидаги ҳақиқат қанчалик оғир таассурот қолдиради. Майли, биз ҳам бир неча дақиқа хаёлимизни улуг шоирнинг муборак тахайюли завқига, шеърий сўз сеҳри ихтиёрига берайлик: ошиқ Навоий

ёри билан «васл боғи» сари йўл олиб, уни мунаввар этишга азми қарор қилган кечада ой чиқмаган бўлса (не ажабки, халқимиз хаёлан Навоийнинг табаррук изи қолган йўлни «кўча» деб таърифлаган: «Навоий ўтди кўчангдан пиёда ёри билан, киши балога қолурми ўз ихтиёри билан». Кошки бу покдомон валийсифат зот чиндан ҳам «ёри билан» қай бир ошиқ ё маъшуқа мухлислари истиқомат қилган «кўчадан ўтгани» рост бўлса!). Негаки, ошиқнинг зору интизорлик, чексиз соғинч туйғулари чулғаб олган кўнгли бундай ғойибдан келган бахт-висол дамлари мутлақо эркин, малолсиз, ҳадиксиз ва озорсиз ўтишини истайди. Бу дил, рух истаги шунчалар нозик, шаффофдирки, ойдин кечада гўё мўъжизавий тарзда пайдо бўладиган турли соя-шарпалар, шуъла ва акс-шуълаларгина эмас, ҳатто, ўзларининг соялари ҳам бўлмаса! Бундай хуру дориламон хилқатда икки ошуфта, ҳамроз, маҳбуб кўнгил истаганларича розлашсинлар, кўнгил ихтиёрига мутлоқ эрк берсинлар... Бу шоҳбайтда яна икки нозик нуқта бор: биринчидан, ошиқ Навоий учун ўша орзудаги маҳбуби – «тахайюл мулки»нинг яккаю ягона маликаси билан висол мулоқоти лоақал «бир дам»гина бўлса қанийди! Аслида бундай лаҳзалик васл абадий ҳажр ғоясининг қимматига тенг эмасми? Иккинчидан, бу фидойи зот ўз «дилситони» – кўнгил уйини ёритувчи ёри ёнида бўлар экан, «тун шамъи» – қамар нурига эҳтиёж қоладими? Бу шеърий мантиқ зим-зиё («соя доғи бўлмаган») кеча маъносини моҳиятан инкор қилмайди, аксинча, унга сирли теранлик бағишлайди: ой чиқмаган кеча бағрида маҳбублар дилида ёқилган чироқ янада равшанроқ бўлса не ажаб!..

Қатор ғазалларда васл хаёли туш – рўёда аён бўлган ғаройиб бахт тимсолида ифодаланади. Байт:

Тушта васли бўлса гар худ барча сўнгги уйкудур,
Эй Хизр, хайвон суви ичмакка бедор айлама.

Хатто уйку ичида – туш кўриш асносида шунчалар эъозланган ёр васли, моҳиятда «муҳаббат – абадий» деган эътиқодни улуғлаш тимсолига айланади. Шоир кузатган бу ният ўзининг чуқур драматизми, хатто, трагизми («сўнгги уйку...») билан муҳаббат ва васл ҳақидаги анъанавий тасаввурлар доирасига сифмайдиган, эҳтимол, сўфизм фалсафасининг илоҳий ишқ идеали билан боғланадиган ўзгача руҳий дунё ҳақида баҳс очаётгандай таассурот қолдиради. Иккинчи мисранинг мазмуни бу фикрни тасдиқлаши мумкин: маҳбуба билан тушида юз кўришган ошиқ ҳеч ким безовта қилишини истамайди, хатто, Хизрнинг «хайвон суви» – абадий умр шарбатини ичиришидек – ҳар қандай гуноҳдан холи, фариштасифат зотлар орасида камдан-кам толе эгасига муносиб кўрган муруввати ҳам ёрнинг (хатто тушдаги!) дийдорисиз маъносини, қадрини йўқотади. Бундай ошиқона эътиқод ва эътимод фақат хаёлнинг гўзал жилваси эмас. Ҳаётда, майли камдан-кам учрасин, чин ошиқ-маъшуқлар муҳаббат аҳд-паймони, васл шарти-лафзини адо этиш йўлида баъзан ўлим хатаридан қўрқмайдилар, бу йўлда жон фидо қиладилар ҳам. Шу тариқа, талмеҳ санъати (афсонавий, тарихий шахслар номи билан боғланган шеърий усул) орқали зийнатланган, маҳбуба тимсолида муҳаббат эътиқодини инсон руҳининг абадиятини улуғловчи теран маъноли лирик образ шаклланади.

Бошқа бир ғазалда туш инкор усулида келиб, бедорлик қийноқлари туфайли ошиқни васл хаёли тарк этгани ҳазин оҳангда ифодаланади. Байт:

Ваҳки эмди тушка ҳам кирмас висолинг, нечаким,
Кўздин андоқким, учар васлинг, ўчубтур уйку ҳам.

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ кўнглидаги безовталик – ҳажр изтироблари шу даражага етганки, бу ҳол кўнгилнинг кўзгуси – кўзни қоронғилаштирган, шунинг учун «кўз уйи»ни маҳбубанинг хаёлий тимсоли – ғойибона «васли» тарк этган. Навоий тузган бадий-мантиқий силсила ўзгача ва нозиклиги билан ҳайратга солади: ёр сувратининг кўздан узоқлашиши, табиийки, «уйқуни ўчиради»: аксинча, кўзда фақат хаёлий акси – тимсоли жонланган маҳбуба шавқи, фароғатида беихтиёр равишда кўзлар юмилиши, натижада аввал кутмаган, хаёлга келтирмаган ажаб мулоқот – васлнинг ғаройиб сайру саргузаштлари бир-бир намоён бўлиши мумкин эди (тушда кўпинча ўнгдаги азобларнинг акси юз беради). Начораки, ошиқ кўзлари уйқуни билмагач, маҳбуба «эмди тушка ҳам кирмас»... Ошиқнинг аҳволи бунчалар мушкул бўлмаса: у маҳбубасини на ўнгида – кўз, назар миръотида, на уйқу – туш манзаралари орқали кўра, сирлаша олмаса! Лекин ҳамон ошиқни шу кўйга солган маҳбубанинг, майли, азиз, қадрдон қисфаси аниқ жилваланмаса ҳам, унинг ўй-хаёли, ҳасратлари кўнгилни тарк этмаса бас («...чиқмасун кўнглумдин озори анинг»). Шу тариқа, таносуб санъатининг ажойиб намунаси (туш, уйқу ташбеҳлари) орқали «мумкини йўқ... васл»нинг жозиб-лирик образи яратилади.

Васл хаёлида ўтган ҳижрон кечасининг дарду ситамлари баъзан шу даражага бориб етадики, ошиқ бу азоблар даҳшатини фақат бедорлик саботи билангина кечирishi мумкин. Байт:

Ушбу ҳижрон кечасин туш кўрсам эрди ногихон
Ўлгай эрдим ваҳмдин, албатта, захрам ёрилиб.

Байтдан фақат шуниси аниқки, Навоийнинг қаҳрамони – балокаш ошиқнинг «ушбу хижрон кечаси» бошқа кечаларга асло ўхшамайди. Ажабо! Табиий (ёки илоҳий) қудратнинг мўъжизасини кўрингки, инсон энг мушкул синовларга, жумладан, бахтсиз муҳаббат – васлсиз ҳажрнинг энг қаттиқ азобларига ҳам, фақат ўнгида – бедорлигида бардош берар экан! Борди-ю, бизга, ҳар қалай, тафсилоти қоронғи, ёлғиз ошиқнинг ўзига аён ўша машъум кеча асли қандай ўтган – айнан шу ҳолида тушга киргудай бўлса, унинг «вахми» – даҳшатидан фожиа юз бериши муқаррар эди. Навоий халқнинг аччиқ тажрибаси – қаттиқ кўрқиш туфайли ўти («захраси») ёрилиб ҳалок бўлиш ҳодисасини туш кўриш жараёнига кўчириш орқали (ирсол ул-масал шеърий усулида) ошиқона кечинмаларнинг ёрқин лирик-драматик образини яратди.

Ҳазаллардан бирида васл ҳаёли, иштиёқи халқнинг букилмас ирода рамзини ифодалаган ажойиб нақли асосида камёб лирик лавҳа-образ шаклланади. Байт:

Жаҳдим андоқдур, етишгайманму деб васлига бот,
Ким қабул этмон оғир деб, чиқса эғнимдин қанот.

Соҳир санъаткорнинг ҳаёл парвози лирик қаҳрамон – ошиқ кечинмалари тугёни билан қанчалар уйғунлик, мутаносиблик касб этган! Васл йўли нечоғлиқ поёнсиз, унинг манзиллари нечоғлиқ машаққатли бўлмасин (эхтимол, у ўзига маҳбуб деб илгидан тутиб бўлмас, висолига етиб, жамолига тўйиб бўлмас бир пари зотига кўнгил боғлагандир) ошиқ – инсоннинг «жаҳди», ирода қудрати, шижоат ва жасорати унинг ўзига, жисмига сирмасе не ажаб! Зеро, халқнинг ижодий даҳоси ҳам, буюк шоирларнинг ҳаёлот дунёси ҳам азалдан сарҳаду худуд бил-

маган. Нафақат қанотли тулпорни, учар гиламларни, ҳатто «эгнига қанот» боғлаган одам – Икарни инкишоф этган ҳам инсон тахайюли эмасми? Улдуф шоир ҳаёли қанчалик юксакликка кўтарилмасин, ҳаётини заминдан ажратилмагани билан ҳайратбахшдир: ошиқ ўзича самовий, илоҳий маъно берган муҳаббат йўлида (гарчанд васлга етишдан кўра етолмаслик эҳтимоли ортиқ бўлса ҳам) шунчалар собит қадам, аҳди устувордирки, агар афсоналардаги ҳол – мўъжиза юз бериб, «эгнида қанот» пайдо бўлган тақдирда ҳам, уни «оғир деб қабул этмаса» сира ажабланманг! Ҳолбуки, мантиқан қанот (рамзий маънодаги турли энгиллик, яқинлик, қулайлик, нажот воситалари)нинг «оғир»лиги сезилмаслиги керак. Шоир буни яхши била туриб, ошиқ-инсон жаҳдининг шиддатига айрича қиммат бериш учун муболағанинг ифрок; усулини қўллаяди – халқона нақл заминида ғаройиб лирик образ яратилади.

Навоий васл онларининг ҳаёлдаги сувратларини нозик санъат билан нақшлар экан, ўша ҳаёл азми билан дамо-дам илоҳиёна – «хавос ишқи» (хос, фидойи ошиқлар муҳаббати) аршидан аста дунёвий ҳаётнинг қувонч-ташвишлари масканига нигоҳ ташлайди. Ҳаётини мантиқ тақозоси билан (шубҳасиз, шарқона ҳаё пардасини кўтармасликка интилиб) «ишрат аро», «ёндашиб», «топишиб», «қучишиб», «чирмашиб», «йиғлашиб», «мунграшиб» каби чин севишганлар муҳитига хос сўз-ибораларга маълум ритмик-мусиқий, тасвирий сайқал, тартиб берилади. Байт:

Хуштуруп: бир тийра шоми ҳажр ики ёр учрашиб,
Топишиб, бир-бирларини маҳкам қучушиб, йиғлашиб...

«Ҳажр шоми»даги бир «учрашув» манзараси нозик ва фавқулудда рамзу мажозлардан холи бўла

туриб, ҳар бир сўзнинг бевосита «автология» усулида (ўз маъносида), нарса ва ҳодисаларнинг «ўз тилида» кўлланиши қанчалик аниқ, ёрқин, жозибалирик манзарага айланади. Сўнгра, яна ўшандай табиий, ҳаётӣй, самимиӣ тафсиллар – лавҳалар воситасида жўшқин лирик кечинма, руҳиӣ ҳолат ҳақида ҳаққонӣй образ яратилади. Байт:

Фурқат айёмида ҳар бирининг бошига келганин
Юз туман ҳамдардлиғлар бирла ҳар дам сўзлашиб...

Агар «юз туман» (яъни миллион) иборасини муболағали сўз демасак (гарчи соғинган ошиқ-маъшуқлар ҳижронда кечган кеча-кундузлар давомида «ҳар бирининг бошига келганини» бир неча соатда, боринги, бир кечада айтиб тамом қилолмасалар ҳам, «ҳамдардлиғ» сўзларининг ҳисобига етиб бўлармикин?), бу гал ҳам гаройиб истиоралар, тимсол – образлар вазифасини оддий сўз – тафсиллар бажаради. Лекин бу предметли – воқеӣй тасвир орқали қанчалик ҳароратли, пурдард туйғулар, ҳаёллар табиӣй таровати, жозибаси билан шеър мисраларига кўчирилади. Навоӣй баъзан тасвирнинг ҳаётӣйлиги, ҳаққонӣйлиги ҳаққи висол мулоқоти дамларига ишрат унсурларидан кам-кам қўшишдан чўчимайди. Байт:

Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб,
Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб.

Зоҳиран бизга кутилмаган бир ҳолдай кўринадиган бундай манзара (масалан, «ётса гоҳи чирмашиб») га шеърӣй контекст тақозо этган, аввалги байтда ўз аксини топган: «Фурқат айёмида ҳар бирининг бошига келган» ранжу аламлардан «ғам дейишиш, мунграшиш»нинг табиӣй, тадрижий ҳосиласи сифа-

тида ёндашмоқ керак. Бундай зоҳиран ошкора (лекин ҳаё пардасидаги) тасвирнинг ҳаётий замини яна шундаки, буюк сўз санъаткори «гоҳи» сўзини такроран қўллаб, бир-бировини қаттиқ соғинган, фирок ташналиги қирғоғидан тошган ошиқ-маъшуқаларнинг икки ҳолатини қайд этади: «ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб» (эхтимол, бу бечора ошиқ-маъшуқалар «ўлтирган»ларида ҳам нафақат ёндошиб ё юзма-юз бўлиб, «ётган»ларида ҳам нафақат чирмашиб ё бўй-бўйлашиб – гоҳ бағридан бўшатиб, гоҳ яна қучиб – ҳар қалай, турфа ҳолатларда яқинлик, меҳрибонлик, эркаланиш, арзланиш-зорланишлар содир бўлгандир). Бироқ, не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бундай табиий, ҳаётий манзара улғу валийсйрат шоирнинг хаёлхонасида кечирилади...

Навоий баъзан «ишрат туни», «малак таслими – шайтон фиреби» ҳақида, эхтимол, ўз қисматига аччиқ киноя оҳангида ёзишга маълум рағбат, тамойил кўрсатса ҳам («Гоҳи беҳудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда»), дунёвий мазмунидаги («авом ишқи») васл дамлари хаёлидан ўзининг илоҳий муҳаббат («ишқи ҳақиқат») идеали – эзгу хаёли инъом этадиган руҳий лаззатни устун қўяди. Байт:

Киши висол туни ёри бирла ёткунча
Жамоли шамъиға қилсун назар тонг откунча.

Гарчи ҳар бир мисра ўзича мустақил ҳолда маълум кайфиятни ифода этса-да (аввалгисида «киши»нинг севгани ё шаръий жуфти халоли билан ишрати табиий бир ҳол сифатида, кейингисида, аксинча, фақат хаёлан кечирилиши мумкин бўлган руҳий фароғат), бундай кескин қиёслаш замирида

нафақат Навоийнинг хос ишқий эътиқоди зухур этади. Айни пайтда, бу байтдан, биринчи навбатда, чин муҳаббатли, вафоли ва шубҳасиз, руҳий-маънавий бой, ҳаёт зиддиятларини, умр савдосини чуқур идрок қиладиган доно одамларга иложи бўлса, шахвоний нафсни мумкин қадар чегаралаш билан муҳаббат умрини заволдан сақлашга валиёна панднома айтилаётгандай бир таассурот қолади.

Баъзан фақат «жамоли шамъига назар қилиш» билан кўнгил тўлмаслиги мумкин. Шундай кезларда ҳаёл яна дунёвий мазмундаги васл боғи сари бошлайди. Байт:

Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсоқ васл боғида,
Кўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғида.

Муҳаббат бодасидан «маст бўлмоқ» ошиқ кўнгилида ажаб шавку иштиёқлар уйғотса, бундан ғойиб куч-рағбат олиб, унинг қўли ёр «бўйни»га ташланса не ажаб! Лирик манзаранинг мусаввируна аниқ чизгилари эътиборни тортади: ошиқнинг иккала қўли маҳбуба «бўйни»да бўлиши мумкин эмас. Демак, улар, «эҳтимол, гуллар панасида юзма-юз тургандан кўра, ёнма-ён, бир-бирларининг пинжига кириб ўтирганлари ҳақиқатга яқин; бундай ҳолатда ошиқнинг фақат бир қўли ёр «бўйнида бўлиши» уни юқоридан – елкасидан қучиш маъносинигина англатмайди, балки ошиқнинг нияти – маҳбуба «қулоғи»га айтадиган гапи учун тараддудланиш... Бундай «иковлон маст...васл боғида» ёр қулоғига жон титроғи, қалб шивири, руҳ сафоси билан айтиладиган сўзларнинг адоғи борми? Ажабо! Улар «васл боғида» танҳо бўлсалар-у, бирининг оғзи бирининг қулоғида, яъни аста, шивирлаб сўзлаш не ҳожат? Ошиқнинггина эмас, маъшуқанинг кўнгли

ҳам шундай сирли-сокин суҳбатни истаса-чи? Аввало, ошиқ сўзларини фақат уларнинг ўзлари, диллари уқсин, қолаверса, муҳаббат розлари сасидан боғдаги турфа чечаклар, гул-дарахтлар, уларнинг шоҳидаги булбуллар, бошқа паррандаю даррандалар бедор бўлмасин. Муҳими, бу жозиб лирик-интим манзара – лавҳада ошиқ ҳолати аниқ, маҳбубанинг аҳволи руҳияси эса сирли-пинҳоний бўлса-да, уларнинг руҳий дунёсида нималар кечаётганини бир қадар тасаввур қилиш мумкин. Хуллас, бу шоҳбайт таносуб санъатининг дилпазир – кўнгилга оро берувчи намунасидир.

❧ ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ЗАМОН АҲЛИ» ДАН НОЛАЛАР

Турфа замон аҳлига биз мубтало,
Ким йўқ алар оллида чиндек бало.

Навоийдек улуғ мартабали давлат, дин ва маданият арбоби, мураббий шоир аҳолининг турфа тоифалари эътиборида бағоят нуфузли, ардоқли зотки – «замон аҳли»дан қаттиқ озор чекиб, нола қилар экан, бу руҳий тугёнда нафақат даврнинг сиёсий, ижтимоий зиддиятлари билан изоҳланадиган, балки сабаби чуқур, эҳтимол, азалий бир қонуният бор (бу, масалан, Бобурдек фотиҳ ва соҳибқирон, улуғ шоир ва мутафаккирни ҳам қаттиқ ранжитган, изтиробли, армонли хаёлларга толдирган жумбоқ эмасми?). Шоҳбайт:

Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст,
Истарамким, кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин.

Байт мазмунидан англашиладики, лирик қаҳрамон сиймосида асосан Навоий шахсияти зуҳур этади: у ўзига нисбатан шунчалар адолатсиз, андишасиз муносабатнинг туб сабаблари давр тузум-тартиботи билан боғлиқ эканлигини, чунончи, «жоҳу мол аҳли»га меҳр-шафқат, саховат, мурувват ҳислари бегоналигини бошқалардан кўра яхшироқ англайди. Лекин «онча юзсизлик»нинг биринчи сабабкори ўша маҳдуд, худбин тоифа эканини яхши била туриб, бутун бир халқ – «улус»дан зорланишга, аламнинг зўридан ҳатто «бани одам юзини кўрма-сам» дея ортиқ умидсиз, аччиқ оҳангда, узил-кесил ҳукм чиқаришнинг боиси нимада экан? – деган савол туғилади. Бундай қийнок-маломатли сўроқ замирида то ҳануз шоир аҳли куйиниб ёзаётган, неча аср давомида қон-қонга сингиб кетган ёлғон, риё, ҳасад, ғараз, тамаъ, худпарастлик, бедардлик, андишасизлик, нопоклик каби – инсонлик номи ва шаънига иснод келтирадиган, ҳатто истеъдоднинг заволига сабаб бўлувчи аянч ва тубан қилмишлар зуҳур этмайдими («Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида Навоий шахсан Тангри илоҳийдан: «Тавбаи комил ҳидоят айлагил» дея илтижо қилган, ҳар бир яхши кишини йўлдан оздириши мумкин бўлган «нафс шумлиги, шайтон фириби, жаҳл юзқаролиги» каби офатлар бундан мустасно)?.. Бундай нохуш сабабларни Навоийдек покдомон, ўта нозик сажияли, шахсий-оилавий рўшнолик чироғи ёнмаган, эл-улусдан, ҳаётдан, умрдан, ўз-ўзидан – барча-барчасидан фақат меҳру вафо, фақат шафқату мурувват умид қилган, сўраган («бани одам»ни бундай сифатларсиз тасаввур этолмаган, ҳатто: «Одаме – бўлса вафо андин йироқ, Ит – вафо бобида андин яхшироқ» каби кескин ҳукм юритган) беназир зотнинг шахсияти

билан таққослаб кўрсак,» эҳтимол, бояги мушкул саволнинг жавоби ҳам бир мунча осон бўлар...

Агар юқоридаги мисолда халқнинг рўй-рост самимияти, ошкора тўғрисиўзлиги зуҳур этган муқобил иборалар («юзсизлик кўрмишам» – «кўрмасам юзин») тазод усулида, рамзий нисбатларсиз ҳаққоний лирик лавҳа яратса, бошқа бир ғазалда, аксинча, анъанавий тимсол ажралиб туради. Шоҳбайт:

Парим бўлса – учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин – югурсам то ҳаётим бор.

Не ажабки, Навоий қушлар дунёсига хос инстинктга инсон иродасини тамсил қилиш билан ўзи кузатган муддаонинг табиий, ҳаққоний, дардли ифодасига эришади: одатда одамлар билан «дўст» тутингандай, ҳовли ё чорбоққа уя қурган, сахар мардондан уйғониб хайрбод қўшиғини бошлайдиган сайроқи қушлар қандайдир фалокат хавфиданми ё шум болалар дастиданми бирдан ошёни тарк этиши, қаёққадир ғойиб бўлиши мумкин. Лекин ўша безиган қуш тимсоли ҳам шоирнинг қаҳрамони – озурда ҳол ориф (у Навоий шахсига жуда яқин туради) бошига тушган тўзимсиз мушкул вазиятни бутун моҳияти билан очиб беришга ожизлик қиладигандай, гўё «пар», «қанот», «учмоқ» ташбеҳлари шоир кузатган ният ифодаси учун фақат дастлабки замин – жадаллик рамзи вазифасини ўтайди. Чиндан ҳам ошёни бузилган қушнинг хатардан «учиб қочиши» осон. Инсон-чи? Айниқса, Навоий қаҳрамонига етган озору ситамнинг шиддати – ҳаттоки ғойибдан қанот пайдо бўлган тақдирда ҳам, унинг парвозини энг учқур қушлар билан қиёслаб бўлмайдиган фавқуллодда суръатни, йўқ, бошқа бир ғойиб нажот йўлини тақозо қилса не ажаб! Де-

мак, мислсиз тезлик туфайли инсоннинг «қаноти куйиши» муқаррар, бундай ғаройиб мантиқ: «югурсам – то ҳаётим бор» сўзлари учун бадиий заминга айланади. Нақадар пурдаси, ҳаққоний туйғулар ифодаси! Шу тариқа, ирсол ул-масал санъати билан оро берилган, халқона дардли, айна чоғда исёнкор оҳангдаги лирик-трагик образ яратилади.

Навоий шеъриятида «замон аҳли»дан ададсиз зорланиш, биринчи қаранда, шоирнинг қахрамони – ошиқ ё ориф кўнглининг нозиклиги, ҳар қандай ғубору шубҳадан фориғлиги далолатидай туюладиган (чунончи: «Ҳаққи биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они – не бок?») байтларга нисбатан ижтимоий дард, унинг сабабияти аён кўриниб турган сатрлар устунлик қилади. Шоҳбайт:

Олам аҳли ичра одам демак ўлмас – ониким,
Жоҳ ила бўлғай анга қонуни атвор ўзгача.

Мартаба, лавозим, мансаб («жоҳ») нардбонининг турли поғоналарини шахсан босиб ўтган, турфа қиёфадаги «жоҳу мол» бандаларини хўб синаб кўрган, вужуди ва руҳи билан валийсйрат бўлган улуғ шоир, мутафаккир инсоннинг бундан зарарли ва хатарлироқ душмани йўқ, деган хулосага келса не ажаб? Чиндан ҳам бу – ўша мансаб сўзи билан то унинг заволигача бирга яшайдиган ижтимоий офатлардан эмасми?.. Шу маънода шоирнинг тафаккур ва муҳокама қудратига, доҳиёна башорат ҳиссига таҳсин айтмай бўладими: «жоҳ» туфайли инсоннинг оламга ва одамга муносабат тарзи, хулқи, одати, сажияси, ҳаёт фалсафаси – бутун қиёфаси, моҳияти ўзгарар – бошқача «атвор қонуни» билан яшай бошлар экан. Билъакс, кўнглига «халқами», «эл коми» – меҳр, вафо, шафқат, инсоф,

диёнат, саховат, мурувват туйғуларини жо этган ҳар бир соғлом одам молу мансаб дардидан узок бўлади. Бас, кимки «жоҳ»га ружу қилибди, бунӣ ўзи учун хулқ-атвор қонунига айлантирибди – ундай маҳдуд, худписанд шахсни «одам демак»лик на ақл ва мантиққа, на ахлоқу одобга тўғри келади. Қанчалик шафқатсиз, айни пайтда нечоғли одил ҳукм! Навоий бир умр шундай эътимод билан яшагани учун ҳам, ўзининг нисбатан чекланмаган имконият ва имтиёзларига қарамасдан, том маънодаги инсоний меҳрга, вафога зор бўлиб, доимо руҳий, маънавий эҳтиёжлар илинжида изтироблар чекди; алам, армон, ўкинч ҳислари тугёнига дафъи чора топмай, жоҳу молу нафс офати, шайтон ва жаҳл кулфатидан фиғони фалакка чиқиб, ҳаттоки шундай замон ва аҳли замонга қай даражада бўлмасин, дахлдорлик, қисматдошлик учун ўзини жавобгар, гуноҳкор, осию мужрим деб билди, тавбаю тазаррулар қилди... Шу тариқа, назири йўқ улўф шоир, ориф, мураббий – бевосита давр тақозоси, ҳаёт тажрибаси – ҳақиқат сабоғи сифатида бадийий умумлаштирган, «жоҳ – атвор қонуни»га айлангуси деган валиёна хулоса заминида ўз қиммати ва аҳамиятини ҳамиша сақлаб қолувчи теран фалсафий-лирик образ яратилади.

Навоийнинг замон аҳли вафосизлигига муносабати юқоридаги сингари бирдай аёвсиз, кескин бўлиши ҳаёт ва бадиият мантиғига зид бўлур эди. Шунинг учун шоирнинг мушоҳада, мулоҳаза, ҳукм, хулосалари ҳам ҳаётнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятларига, одамларнинг турли тоифасига, мавқеига қараб рангин оҳанглар, қирралар касб этиши ажабланарли эмас. Шохбайт:

Эй кўнгул, давр аҳлидин минг йилчилик йўл гўша тут
Ё алардин етса юз минг ғусса, афгон айлама.

Бир-биридан мушкул қисмат йўлидан биттасини танлаш. «Минг йилчилик йўл»нинг сўнгги манзилдан «гўша тутиш»... Анъанавий муболаганинг игрок усулида юритилган, реалистик тафаккур меъёрига сифмайдиган бундай гаройиб мушоҳада, фазовий хаёлнинг бадий-мантиқий замини қаерда? Биринчи замин ориф тимсолидаги улўф шоирнинг озурда кўнгли... Навоийдек буюк дардкаш, одамларга дардош сиймонинг ҳассос кўнгли бундай хаёлий масофа ва манзилдан нажот тиласа не ажаб! Иккинчи асос – давр аҳлидан «етган ғусса» – жафою ситамнинг, айниқса, Навоий шахсияти, «бахти уйқучи» қисмати учун фавқулодда таъсири, шафқатсиз моҳияти, фожеъ оқибати... Дарҳақиқат, улўф гуманистнинг башарий орзу-умидлари, эзгу мақсадлари зиддига – олий мукофот ўрнига энг қаттол жазо тарзида қилинган хиёнату вафосизликлар, қаллоблик ва риёкорликлар, турфа хил адоват ва «юзсизлик»лар олдида... сўфиёна ғойиб бир «гўша тутиш» – узлат хаёли нима деган гап! Иккинчи мисранинг ҳасрат тўла мазмунида тасаввуфона ҳол – сабр либосидаги руҳият, илтижо зухур этганки, бунинг шарҳи ҳам биринчи мисра таҳлилидан кам бўлмаслигига шубҳа йўқ.

Яна бир ғазалда тўзимсиз ғам-алам таскини учун май тимсол ўрнида келади, лекин бу ҳаёт ва нажот, кўнгил ва руҳ эҳтиёжи рамзига айланади. Байт:

Навоий, май бирла кўнглумга ўт солким, замон аҳли
Совуғлуқ онча қилмишларки, кўнглумни совутмишлар.

Бу ғал «замон аҳли»дан зорланиш – ижтимоий дарднинг маъно юки иккинчи мисрага тушади; тазод санъати заминига қурилган («ўт» тимсоли билан

муқобил) «совуқлик», «совутмишлар» ташбеҳлари, айниқса, мазкур байт мансуб бўлган ғазал контекстида олиб таҳлил қилганда, кўпқиррали маъно касб этади: бу — «замон аҳли», аниқроғи, унинг табиатан «меҳру вафо»дан узоқ тоифаси («Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо. Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ») — ноинсоф, нокасларнинг турмуш тарзига, тириклик воситасига, балким, юқорида зикр этилганидек, «атвор қонуни»га айланган турфа ёмонликлар («онча совуғлуқ»)нинг мужассам ифодаси. Бу мажозий умумлашмада «совуғлуқ» унсурининг қанчаси бевосита шоир шахсига дахлдор, қанчаси билвосита, «барчанинг дарди» сифатида унинг жисму жонини қақшатган — бунинг нисбатини ҳеч ким айтолмаса ҳам — ҳар ҳолда, бизга таниш мукаррам сиймо, изларини кўзга тўтиё қилса арзийдиган табаррук умр, илоҳий қалам — ижодий даҳо орқали лоақал умумий тарзда тасаввур қилиш мумкинки, Навоий, «кўнглини совутмиш» дард-ҳасратлар музини эритиб юборишга қодир оташ табиатдан, жамиятдан топилмаган (эхтимол, бу фақат Тангри илоҳий тасарруфидаги муқаддас ўтдир). Шундай қилиб, биринчи мисра («май бирла кўнглимга ўт сол...») гўё анъанага муносиб эҳтиром рамзига айланади, моҳиятда бу — ҳамиша меҳр ўтига муҳтож инсонга дардли бир навозиш — марҳамат, илтифот изҳорига айланади.

Навоийда май, қадах, соқий, майхона образлари асосан ҳаёт нашидаси, ёшлик баҳори, муҳаббат шавқи — лаззати (баъзан тасаввуф фалсафаси яратган илоҳий фароғат) каби мастона, шайдолик кечинмалари, хаёллари рамзидир, деган талқин, биринчи қарашда гўё реал ҳаётдан узоқ, ғайриихтиёрий бир тамойилдек туюлиши мумкин. Ҳолбуки, май, айниқса, рубобий (лирик) шеърятда тўла маънода-

ги бадийй рамз эканини илмий асослаш қийин эмас (афсуски, бу борада айтилган самимий, бамаъни фикрлар умумий характерда бўлиб, далиллаш унсури етишмайди). Бунинг учун май тимсолининг шартли-кўчма маънода қўлланиш анъанасини бошқа рамзий нисбатлар билан қиёслаб кўрса бўлади. Чунончи, маҳбубанинг хусни, нозу истифною ғамзалари тасвирида асли реал ҳаётдан олинган зулм, бедодлик, хунхор, ғоратгар, шох, божу ҳирож, қон, қотил, жаллод, ханжар, қилич, ўқ ва ҳоказолар; ошиқнинг ранж-аламлари, ҳасратлари изҳорида эса мазлум, кул, гадо, асир, бечора, телба, ит, зиндон, кулба, вайрона каби шикастаҳол тушунчалар шеърий ташбих, тимсол сифатида қайта ишланиб, ҳар гал бетакрор лирик лавҳаларга «кўчар» экан (ғайриилмий синфий-социологик таҳлил тарафдорлари нуктаи назарига зид ҳолда), санаб ўтилган ҳар бир тафсил, муқояса фақат сўзнинг бадийй-образли сеҳр-жозибаси учун хизмат қилиши кўзда тутилади. Шунингдек, исломга, тасаввуфга, умуман илоҳиётга тамсил қилинган ташбеҳлар ҳам гўё атеистлар тушунганидек, номарғуб – динни фош қилувчи маънода эмас, аксинча, муҳаббат дунёсини сифатлаш ва улуғлашда энг мўътабар, муқаддас ва энг таъсирчан восита-нисбат вазифасини ўташга даъват қилинган. Май тимсолига анъанавий муносабат усулини ҳам боданинг табиий хусусияти – инсон ҳиссиётига, аҳвол-руҳиясига, ҳатто, хаёлот кучига кўрсатиши мумкин бўлган фавқулодда таъсир жараёнини шартли-рамзий маънода шеъриятга «кўчириш» натижаси – гўё мўъжизакор-илҳомбахш, сирли-ғаройиб бир қудрат воситаси тарзида англамоқ ва талқин этмоқ керак. Токи реал боданинг мастона-рағбатбахш аломатлари, тирик майхўр – бодапарастнинг эркин-хур, ҳеч нарсадан қўрқмас, ҳайиқмас,

исёнкор ҳолати, риндона фалсафаси, ўзи ишонган «дини» – эътиқоди мусаввируна ўткир нигоҳ, мутрибона нозик укув, орифона тафаккур ва шоирона эҳтирос – қалб идроки билан аниқ сувратланмас экан, бадий мантик, шеърӣ ҳақиқат билан лирик образ бутунлигига, рангинлиги ва бетакрорлигига эришиш қийин бўлур эди. Бас, Навоӣдек хилқати пок, комил ва солим мусулмон – пири аъзамнинг табаррук салафлар анъанасига қуллуқ қилиб: «бода келган уйга қайғу келмади» дейишини гўё ҳаётдаги ғам-ғуссалардан қочиб, чин, комил инсонлик ҳаққи, нажот қидиришнинг ягона воситаси, энг мақбул ва матлуб усул сифатида талқин қилса бўлади (бу инсон табиатидаги риндона эрк, ҳурфикрлик, шодмон, руҳафзо қайфият ифодаси учун ҳам табиӣ ва жозибали мезондир). Шоҳбайт:

Эй Навоӣ, қайғу тоғин май била дафъ айлаким,
Яхшироқ тоғ остида қолмоқки, қайғу остида.

Биринчи қарашда ташбеҳли воситалари, нисбатлаш усуллари оддий бўлиб кўринган бу байт, айниқса, Навоӣдек беназир шоир, улуғ инсон шахсиятига алоқадор ҳазин-мунгли оҳанги билан беихтиёр ўйга толдиради (улуғ шоирлар шахсияти уларнинг лирик қаҳрамони дунёсида белгиловчи, салмоқли ўрин тутишини унутмаслик керак). Навоӣ нечун бу қадим дунёнинг ғам-андуҳларини бунчалар ўзига олиб, оғир кечирар экан («Йўқ ажаб, гар барчанинг дардича бўлса менда дард»?) Ўзининг улуғ мақому мартабасига қарамай, ғуссаларга, шунчалар мислсиз миқёс, ўлчовсиз салмоқ (чунончи, «қайғу тоғи» каби) беришининг турли сабабларини бошқа бир байт шарҳида ҳам айтиб ўтиб эдик. Лекин «бечоранинг дарди»га дарддош шоир қатор-қатор шеърларида, хусусан, терма байт-

ларида худудсиз озору ситамларни ҳар гал ўзгача кўлам ва шиддат, ўзгача нисбат, ташбеҳ, тафсилларда ифодалайди, аниқроғи, уларга янгидан ранг, ўт, жон, руҳ бағишлайди, бадиий сайқал беради. «Қайғу тоғи»... Қанчалик салмоқдор ва мунгли рамзий образ! «Яхшироқ тоғ остида қолмоқ»-чи? Албатта, бу реалистик наср мантиғига зид ҳол. Лекин шеърятга хос фавқулодда бадиий мантиқ тақозосига кўра ва муболаға санъатининг ифрок усули талаби билан ёндашганда, бу – «қайғу остида қолгандан яхшироқ»... Шу тариқа, «қайғу тоғи»нинг бутун даҳшати, фожиаси аён бўлади... Уни даф этадиган куч бормикин? Наинки боданинг «ақл бошини айлантлар» жодули-мастона кайфияти, унинг муваққат-алдамчи фурсати инсонга нажоткор бўлсал... Майнинг шеър санъатига кўчган, яъни ғам-ғуссани маълум муддат давомида унутишдек таскинли – рамзий маъноси мазкур байтда оригинал қиёсий-лирик лавҳада очиб берилган.

Замон ва аҳли замон тўғрисидаги терма байтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир, шоир қиёфасида бедодлик, инсофсизлик, қаллоблик, вафосизлик каби бутун касорати ва касофати шахсининг ўзига ҳам, эл-улусга ҳам тенг урадиган ижтимоий офатларни ҳеч кимни, ҳеч нарсани юзхотир қилмасдан, аёвсиз ифшо этади. Шоирнинг фавқулодда кескин, муросасиз сатрлари ортиқ чидаб бўлмас алам, озор овози, кечириб бўлмас адолатсизликка, маънавий разолатга қарши иймон ҳукми, инсоф-диёнат ҳайқириғи сифатида туғилганлиги аён сезилиб туради. Шохбайт:

Турфа замон аҳлига биз мубтало,
Ким йўқ алар олида чиндек бало!

Ёлғоннинг турфа кўринишлари ва усуллари-дан парҳез қилмайдиган турли тоифадаги одамлар, биринчи галда, «жоҳу мол аҳли» Навоийни асло хушламаганлари сабабини, зимдан қанчалик ғараз, кин, адоват, ҳасад сақлаганлари (ошкор олишувга ботинолмаганлар), қанчалик иғво, бўҳтон, маломат тарқатганлари боисини шу биргина байтдан сезиб олиш мумкин – Навоийнинг ҳақгўйлиги уларни даҳшатга солганига шубҳа йўқ. Исфаҳон қиличининг дамидай кескир, оловнинг тилидай шафқатсиз, қаҳратон совуғидай қақшатувчи, момақалди роқ ва чақмоқдек шиддаткор бу сўзлар темурийзодалар обод қилган Хуросон, унинг юраги – Ҳирот аҳлига ҳам даҳлдор эканлиги анча-мунча маърифатли ақлини шошириб қўймайдими? Ахир Навоий фақат «жоҳу мол аҳли» ҳақида гапираётгани йўқ-ку. Аччиқ ҳақиқат сўзи «замон аҳли» ҳақида! Ёки бу анъанавий шеърий муболаға усулими? Бунисига яна ишонгимиз келмайди. Иложсиз ўйга толамиз. Хаёл асрлар довонидан ошиб бизнинг ҳақиқатга ташна замонни ўрлаб келади. Эҳтимол, Навоий бизнинг не-не эзгу умидлар, хурриятнинг қутлуғ режалари, идеаллари хомхаёлга, рўёга айланган, тарихда мисли кўрилмаган бегуноҳ қурбонлар эвазига, барча маданий обидаларнинг заволи ҳисобига тикланган, алданган, ҳақоратланган давронимизни олисдан ба-шорат қилгандир. Ҳа, шоир сўзлари фақат маълум тоифа «нокасу ножинс авлоди», қаллоблар, мунофиқ хиёнаткорлар ҳақидагина айтилган бўлса, шуурни, тафаккурни, хотиротни бунчалар кийноққа солмас эди... Замон аҳли устида «дили поку тили пок, ўзи поку сўзи пок» шоир шунчалар шафқатсиз ҳукм чиқариши том маънодаги ижодий ва инсоний жасоратдир. Ҳақиқий жасорат фақат қудратли ва устувор заминда туғилиши мумкин. Илло, ҳар бир

журъаткор сўз ва аъмолнинг ортидан масъулият ҳаками таъқиб этади. О, Навоий куйиниб қаламга олган чинлик – ҳақиқатнинг шафқатсиз қисмати! Наҳотки одамлар сендан ёв балосидан кўркқандай кўрксалар-у, ёлғон билан аҳилу иноқ бўлиб, ошно тутиниб яшасалар, у билан ҳимоялансалар, ҳатто, унга сажда қилсалар... Хуллас, улуғ ҳақпараст ва адолатпаноҳ шоирнинг муросасиз ҳақиқат сўзлари унинг ўзи кундуз кунлари кўриб билган, тунлари бедор хаёллар изтиробида кечирганлари, турли синовлардан ўтказганлари – аччиқ таассуротларнинг умумлашма – рамзий ифодаси сифатида Навоий шеъриятининг гуманистик моҳияти ҳақидаги тасаввуримизни бойитади.

«Эл коми» билан нафас олган улуғ шоирнинг ҳаётдан, «замон аҳли»дан олган аччиқ ҳақиқат сабоқлари унинг тафаккурига, дунёқарошига ҳам қаттиқ таъсир кўрсатади. Шоҳбайт:

Мурувват рангию инсоф иси кўз тутмагил элдин,
Бу рангу бўйлук гул йўк чу олам гулситонинда.

Бутун ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ижодий даҳоси инсонни золимлар зулми, фосихлар маломати, бетавфиқ-диёнатсизларнинг хўрлик ва ҳақоратидан, молпараст, шаҳватпарастларнинг талонидан, турли тоифадаги баднафс, нопок ва нокасларнинг офатларидан қўриқлаш ва ҳимоялашга сарф этилган фидойи зот «эл» шаънига қарата юз-хотирсиз сўзлар айтса (беихтиёр аввал шарҳлаб ўтилган байт хаёлдан кечади: «Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст, Истарамким кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин»)... Янада нажотсиз фожеъ ҳол иккинчи мисрада ифодаланган фавқулодда фалсафий ҳукм: «Бу рангу бўйлук гул» ҳали олам боғида кўқарган

эмас. Наҳотки!.. Ахир мурувватли, инсоф-тавфиқли одамлар, гарчи камдан-кам бўлса-да ҳаётда учраб туради-ку. Тарих (шу жумладан, дин ва тасаввуф тарихи) ҳам бундай табаррук шахслар яшаб ўтганидан гувоҳлик беради. Навоийнинг ўзи «Мажолис ун-нафоис» асарида камоли эҳтиром билан тилга олган, шунингдек, махсус шеърӣй ва насрий ёднома асарларда номини улуғлаган Лутфӣй, Жомӣй, Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Шайхим Сухайлий, Мир Дарвеш, Мирзабек, Нури Саид, Қамбар Али каби фазлу камолда якто замондошлар, айниқса, улуғ салафлар орасидан ортиқ эътиқод қўйгани – бир неча комилу солим зот (чунончи, Хиротдаги даҳмасию унинг қаршисидаги масжиди жомени таъмирлашга Навоӣй шахсан бош бўлган Хожа Абдулло Ансорӣй) инсонӣй мурувват ва инсофнинг мужассам тимсоллари эмасмиди? Навоӣйнинг ўзи-чи? Бехзод, Хондамир, Маҳмуд Музаҳҳиб каби истеъдодли, садоқатли шогирдларичи? Демак, «Бу рангу бўйлук гул йўқ чу олам гулситонинда» сатрини бамисоли маҳбубнинг «хуснию нози», ошиқнинг «ишқи-ю ниёзи», «фано» билан «бақо», «мажоз» билан «ҳақиқат» нисбати ёки Навоӣй қаҳрамонининг майга марғуб муносабати каби мутлоқ шартли-рамзӣй бир усул намунаси, шеърӣят санъатига хос муболағали мажозӣй бир лавҳа сифатида изоҳлашдан бошқа имкон, чора йўқдай туюлади... Дарҳақиқат, шундай, яъни бу наср мантиқи эмас, шеър мантиқи. Шеърда имконга сифмас ҳодиса ва ҳолатдан гўзал имконият яратса бўлади. Айниқса, Навоӣй тахайюли яратган фавқулодда теран, нафис, сирли-сехрли образлар шундан далолат беради. Лекин, барибир, улуғ жафокаш, ҳақгўй шоирнинг мазкур байти кишини ўйга толдиради. «Наинки...» сабабини билолмай, моҳиятига етол-

май қийналамиз, иккиланамиз. Эҳтимол, бу Навоий шахсияти билан, унинг ҳаётга, одамларга ортиқ даражада катта, юқори талаблар қўйиши, улардан ўзи хаёл қилганича жуда кўп нарсани кутгани, истагани – руҳий, маънавий эҳтиёжларининг реал воқелик имкониятларига сифмас илоҳий кўлам, илоҳий маъно касб этганидандир. Шу боисдан ҳам улусдан етган озорни кўнглига шунчалар қаттиқ олгандир... Шохбайт:

Давр зулм айлару давр ахлию давр офати ҳам,
Неча золимга асир ўлгуси мазлум кўнгул.

Ҳаётда оддий захматкаш, мўмин-қобил, ҳалол-пок одамга муносабатда турли даражадаги мансабдор шахслар, турли тоифадаги тамагир, диёнатсиз кимсалар ноҳақлик, адолатсизлик, юзсизлик қилиши мумкин. Чунки у – ҳимоясиз, сабрли, кечиримли, андишали. Ҳалигилар, аксинча, номард, раҳмсиз, андишасиз. Шу тариқа, бир бечоранинг қисмати бир неча «золим» ўртасида талонда, саргардон, маҳкум аҳволда қолади. «Неча золим» образига ҳаётдан яна бошқа тамсиллар келтириш мумкин. Энг кучли, салмоқли, ҳаққоний нисбат-образларни Навоий келтирган: «давр зулми» (адолатсиз сиёсат), «давр аҳли» зулми (одамларнинг виждонсизлик, қаллоблик йўлига кириши), «давр офати» (адолатсиз сиёсат ва одамларнинг маънавий разолати оқибатида содир бўлган жиноятлар, тангликлар, мушкулликлар, шўру ғавғолар). Хуллас, шоир қаҳрамони – ориф кўнгли анча-мунча золимларга эмас, энг даҳшатли, шафқатсиз, бирор нажот умид қилиб бўлмайдиган қаттол, кўзи кўр, қулоғи қар, тили лол машъум зулмкорларга «асир бўлган». Унинг фожеъ ҳолига фақат Тангридан раҳм-шафқат

кутиш мумкин. Шундай қилиб, Навоий уч ташбеҳ уйғунлигидан («давр», «давр аҳли», «давр офати») таносуб, икки параллел ташбеҳлар муқобиллигидан («зулм», «золим» «мазлум», «асир») тазод санъатлари воситасида ғоят ҳаққоний лирик-трагик лавҳа яратади.

❧ УНИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ШЕЪРИЙ НИСБАТИ

Эрур чун олам узра жоҳ – фоний, яхши от боқий.
Бас, эл комин раво айла – ўзингни комрон кўргач.

Навоий шоҳбайтларидаги ўзаро муқобиллик, тафовут, мунозара қутбларини ҳар доим ҳам одатий-диалектик меъёрларга тушириб, сиғдириб бўлмайди. Азалий ё ногаҳоний характердаги турли ҳаётий тўқнашувлар, марғуб ва номарғуб мазмундаги фалсафий, ғоявий-маънавий, ахлоқий, ижодий (эстетик), қарашлар, тамойиллар зиддияти, шунингдек, зиддият аломатлари, тафовут қирралари яширинган, сирли тус олган, мураккаб руҳий-психологик ҳолатлар, жараёнлар, мунозара-мубоҳасали фикрлар, ҳаёллар, иккиланиш-иштибоҳ руҳидаги ҳукмлар, баҳолар – булар гўё ўзаро рақобатга киришгандай... Ҳатто, бир киши – Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ, ориф, қаландар, ринд ё шоирнинг фақат ўзигагина хос, шахсий нуқтаи назарида, эътиқодида, хулқ-атвори – сажиясида, руҳияти ва кайфиятида бир-бирига зид аломатлар кўзга ташланади. Бугина эмас, ўзаро тафовутли, рақобатли хусусиятлар шундай нозик, жозиб-ғаройиб маъно касб этадики, уларнинг қай бири марғубу қай бири номарғуб эканлигини дастлаб ажратиб олиш муш-

кулотга айланади; ҳатто, шундай ажаб ҳайратбахш кайфият туғилиши мумкин: матлуб ва марғуб эканлиги шубҳа туғдирмаса ҳам, нечундир кўнгил уни хушламаслиги, рад қилиши ва аксинча, нохуш ва хатарли оқибати аёну равшан бўлган қисмат билан кутилмаганда дўст тутиниши ажабланарли ҳол эмас. Хуллас, Навоий оламни табиий ва ногаҳоний, муваққат ва доимий (мажозий ва ҳақиқий), ҳаётбахш ва фожеъ зиддиятларнинг чуқур сабабий бирлигидан иборат деб билган, лекин уни иккиланиш, иштибоҳ туйғулари, сабабияти, моҳияти номаълум хаёллар бир умр таъқиб этган. Унинг валиёна хаёлидаги комил ва ожиз, фариштасифат ва осий инсон бу мураккаб ва зиддиятли, зоҳиран осойишта, руҳан суронли оламнинг марказида туради, гўёки Тангри илоҳий турли зиддиятларни инсоннинг сабру саботига, заковат ва иродасига синов мезони сифатида яратган... Навоий бундан қочиш ношукурлик деган эътимодга амал қилиб, бу борада ўзи мислсиз намуна – жасорат кўрсатиб яшади. Шоҳбайт:

Яхши-ямондин барий эрмас жаҳон,
Лекин ямон – зоҳиру яхши – ниҳон.

Улуғ мутафаккир шоир «жаҳон», унинг зиддиятлари ҳақида бунчалар аниқ ва мухтасар, орифона осойишталигу пинҳоний дард самари бўлган мисраларни яратгунча ҳаётнинг қанча синовларини бошидан кечирмаган, айниқса, дўст деб билган, яхшилигини аямаган, меҳр-вафо кўрсатган одамлардан не ранж-озорлар топмаган, не жабру жафолар кўрмаган («Басе, иссиқ-совуқ кўрдум жаҳонда, Басе, аччиқ-чучук тотдим замонда!») Демак, мазкур байт бевосита дардли-эҳтиросли кечинмалар инъикоси бўлган бошқа байтлардан фарқланиб турса ҳам

(ҳар бир ғазал, шу жумладан, байтнинг туғилиши ўз қонуниятига эга), оқилона унсурлардан шакланган фалсафий моҳияти билан эмоционал-кечинма образлар қаторида кадрланиши мумкин. Зеро, дунё яхши-ёмондан холи эмас, деган аччиқ ҳақиқатни оддий одамлар – авом халқ айтиши бошқа, эл-улусга раҳнамолик қилган, адолатпаноҳ, фуқаропарвар арбоб, улуғ мураббий шоирнинг айтгани бошқа. Шу маънода Навоийнинг тутилмаган, бетакрор лирик образлардан фарқ қилувчи, гўё оддий ҳикматомиз таъбирлари (мантиқий тафаккур намуналари) ўйчан кайфият туғдириши мумкин. Иккинчи мисра ҳам ақл-заковат унсурлари билан йўғрилган бўлса-да, унинг руҳида, моҳиятида буюк жафокаш қалб изтироблари яширинганини фаҳмлаб олиш қийин эмас; «Лекин ямон – зоҳиру яхши – ниҳон». Бас, яширин дард-алам сабабини билиш учун қийноқли саволлар туғилиши табиий: нега ёмонлик кўзга ташланишдан чўчимайди, қилмишидан пушаймон бўлмайди, ошкора таҳдид, тазйиқ, зўравонлик, юзсизлик қилади?

Билъакс, яхшилик ўзининг барча хайр-саховатли, меҳр-шафқатли, босавоб ва беминнат ишлари, беназир сифатлари, хосиятларига қарамай, хоксору шикасталик билан назардан яширинади? Балким, бунда бошқа бир сабаб бордир? «Ямон – зоҳир» эканлиги одамларни ҳушёрликка даъват этиш рамзидир. «Яхши – ниҳон» нақлида яхшиликни чуқурроқ идрок этиш ва эъзозлаш маъноси бордир. Хуллас, Навоий тазод шеърий усули орқали халқ фалсафий тафаккурининг азалий меъёрларидан «яхши-ямон» муқобилини янгича талқин қилади, шу заминда ўзгача оқилона-рубобий лавҳа яратади.

Навоий шоҳбайтларида «яхши-ямон» муқобил тимсоли воситасида чизилган лирик лавҳалар, манзаралар, фалсафий-лирик образлар оз эмас. Улар

нафақат сўз-ташбеҳ, сўз-образнинг илк бор халқнинг ўзи кашф қилган маъно қирраларига шеърий жилло, бадиий сайқал беради, аини чоғда ва энг муҳими, шоир қаҳрамони ошиқ ё ориф дунёсига хос зиддиятлар ҳақиқатини таҳқиқ қилади, кенг маънода, Навоийнинг инсоний ва ижодий тақдири билан боғлиқ фавқуллода нозик, теран драматизм ва трагизми инкишоф этади. Байт:

Ўтқа солдинг сабру ақлу жону кўнглум – барчасин,
Йўқу борим куйдуриб, яхши-ямоним ўртадинг.

Ҳажрнинг адоқсиз дарду ҳасратларини изҳор этишнинг фақат Навоий қаламига хос ифода силсиласидаги «яхши-ямоним» тимсолида ошкор зиддиятлар қутби сезилмайди, балки ундан фалсафий-лирик умумлашма – ошиқ шоир ва фидойи инсоннинг бадиий бутун, комил ва солим образи яратилади. Бу – муҳаббатнинг илоҳий ўтида куйиб ўртанган ошиқ Навоийнинг «йўқу бори, яхши-ямони»; бу – фақат унинг қисматига битилган, бошқа бировнинг тақдири билан қиёслаб бўлмайдиган эзгу тушунчалар («сабру ақлу жону кўнгул – барчаси»); бу – Навоийнинг ҳам реал, ҳаётий (дунёвий-мажозий, демак, муваққат-фоний), ҳам илоҳий (ҳақиқий, боқий) олами, яъни моддий – жисмоний ва маънавий – руҳий дунёнинг битта улуғ жафокаш, покдомон, фидойи инсон сиймосида мужассамланган шеърий тимсоли. Мана, ўзининг ички-сирли зиддиятидан қатъи назар, бутун, муштарак маъно касб этган «яхши-ямоним» тимсоли – образининг янги характери, фалсафий моҳияти... Бу пурдард лирик лавҳани энди тазод эмас, балки таносуб санъатининг оригинал намунаси деса бўлади.

Баъзан «яхши-ямон» ташбеҳи шеърӣ лутф, гўзал киноя орқали маҳбуба тимсолида муҳаббат оламини васф этиш воситасига айланади. Байт:

Даҳр аро яхши-ямон ичра бaсе қилдим назар,
Дилбаримдин яхши йўқ, андоқки – йўқ мендин ямон.

Улуғ ишқ куйчиси, ўз қаҳрамони – ошиқ кўнглида тугён қилган соғинч ҳисларини, васл армонларини қандай изҳор қилиш йўлини тополмай, муболағанинг фаройиб бир усули – ифрот санъатидан фойдаланади: жаҳоннинг («даҳр аро») барча яхшию ёмон одамларини бирма-бир назардан кечиришдек ақл ва мантиқ имкониятларига сиғдириб бўлмас фаройиб жумбоқни муҳаббат ҳаққи, фақат ошиқона ёки қаландарона самовий тахайюл воситасида ечиш чораси топилади, бу мўъжиз нисбат иккинчи мисра мазмунида очилади: «Дилбаримдин яхши йўқ, андоқки – йўқ мендин ямон». Анъанавий зиддият андозасига солиб бўлмайдиган бу гўзал «рақобат» – нисбатда маҳбуба васфида муҳаббат дунёсига, инсон гўзаллигига юксак қиммат беришдан ортиқ мақсад бўлмаса керак. Шу маънода «йўқ мендин ямон» сўзлари ҳам гўё ошиқнинг ўз-ўзини ҳаддан зиёд хоксору гуноҳкор қилиб кўрсатиши орқали ошиқлик қисмати дунёнинг барча маломату ҳақоратларига дош беришига қодир мислсиз руҳий қудрат эканини муболағали-рамзий ифодалаш намунасидир. Шу тариқа, Навоий «яхши-ямон» муқобил нисбатининг ўзгача бадий талқини орқали, тазод санъати воситасида янги лирик-мунозарали образ яратади.

Яна бир шеърда «мен – ёмон, сен – яхши» каби чуқур киноявий-рамзий нисбат усулида муҳим бир муаммо – улуспарварлик ғояси тараннум этилади. Байт:

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ямон бўлса, сен яхши бўл.

Бир қарашда анъанавий панднома усулининг яхши намунаси каби туюладиган мазкур байтда адолат неъматларидан баҳрасиз, меҳр-шафқатга мухтож одамлар («навосиз улус») га нисбатан олижаноб ва олийҳиммат бўлишга даъват ўзига хос мусиқий жозоба, сўз оҳанрабои – фасоҳати билан ифодаландики, у руҳий ҳолат, кечинма образлари маҳсули бўлган байтлардай шавқ билан ўқилади, уқилади. Зеро, буюк гуманист шоир ўзининг олий мақсади – умр комронлиги деб билган инсонга меҳр-шафқат ва улус гами ғоясини «навосиз – навобахш», «ямон – яхши» муқобил нисбатларининг яна бир шеърий талқини, ўзгача қирраси орқали очиб беришга муваффақ бўлган, аниқроғи, Навоий ўзининг шоир, ориф, эҳтимол, бирор арбоб тимсолидаги суҳбатдоши (рафиқи ёки рақиб) олди-га жиддий талаб қўяди: агар навосиз улус билан муносабатда Навоий ўз номига, шаънига муносиб даражага кўтарилмаган (бунда «навосиз» ва «Навоий» сўзларининг ўзаро маъно нисбатига ишора йўқ эмас), муносиб яхшилик қилмаган бўлса, сен ўз яхшиликларинг билан шундай намуна кўрсатгинки, у (Навоий) ўз «ямон»лиги нимада эканини, том маънодаги яхшилик – «улусга навобахш бўлиш»нинг афзалликларини англаб олсин... Шу тариқа, «ямон» кутилмаган тарзда «яхши»нинг баҳо мезонига айланади, кейингисининг янги маъно қирралари кашф этилади, бундан ўзгача характердаги лирик образ шаклланади.

Навоий «яхши-ямон» муқобил тимсол-образини бунчалар рангин шеърий қирраларда очиш сабабини қуйидаги шоҳбайт орқали англаб олиш мумкин:

Навоий, фақр ойинида инсоф илгари тутсанг,
Ўзунгни бил ямон, лекин бу сўзни яхши бил боре.

Вожаб! Бу фоний дунёда фақат бечораҳол, фақир, шикастадил кишилар «ўзни ямон билмоқ»дек маломатдан қўрқмайдилар, сабаби, бундай хоксор гуноҳкорлик ҳисси унинг иймон-эътиқодини таҳқирламайди, аксинча, руҳини поклайди, демак, ўша ғарибу бенаволаргина «бу сўзни яхши» деб билмоққа ҳақлидирлар. Валийсифат шоирнинг ориф, қаландар тимсолидаги қаҳрамони (моҳиятда у Навоий шахсига яқин туради) жамиятда тутган ўрни, мавқеидан қатъи назар, «фақр ойинида инсоф»ни иккала дунё – тириклик ва абадият учун бирдан-бир тўғри йўл – ҳидоят шарти деб билади. Шу тарзда «яхши-ямон» тушунчаси замиридаги кескин ижтимоий тафовут чегараџи йўқолади, улар, юқорида шарҳлаб ўтилган «йўқу борим, яхши-ямоним» каби инсонлик, шоирлик, мураббийлик, мутафаккир ва адолатпарвар арбоблик қисматининг умумлашма рамзига айланади.

Қатор шоҳбайтларда оламнинг зиддиятлари нисбати бошқа муқобил ташбеҳлар билан алмашади. Байт:

Ҳақки биров хилқатини қилди пок,
Севмаса нопок эл они – не бок?

«Хилқати пок биров» билан «нопок эл» орасидаги зиддият зоҳиран «яхши ва ёмон» тафовутини эслатиб турса ҳам, моҳиятда аввалгиси мутлақо барқарор характерга эга (чунончи, шоирнинг қаҳрамони «мен ямон» дейишидан манзур ва марғуб маънони ҳам англаш мумкин, лекин у ҳеч қачон «мен нопок» демайди ёки бу ижобий маъно-

да қўлланмайди). Демак, Навоий наздида «поклик» дахлсиз, маъсуму мукаррам бир хилқат бўлса, «нопоклик», аксинча, дунёда йўқ «андин ямон, андин ямон». Бас, қийноқли саволлар туғилади: нега энди зиддиятлар қутбининг ўша дахлсиз шаффоф томони фақат «бироров» ташбеҳи билан, иккинчиси «эл» сўзи билан боғланган? Наҳотки, пок одамлар ғоят даражада камлиги ва нопоклар ҳаддан зиёд кўп эканлиги ҳақиқат бўлса? Пок зотларнинг бошига тушган кулфатлар, фожиалар сабаби ўша «кўпчилик» иродаси билан боғлиқ эмасмикин? Мантиқан иккинчи мисра мазмуни ва шарҳига эҳтиёж туғилади: «Севмаса нопок эл они – не бок?» Ҳатто, биргина пок одам бутун бир «нопок эл» тинчлигини бузиши, саросимага солиши мумкин. Илло, унинг мавжудлиги – «Ҳақ» (Худо) ва ҳақиқат рамзи ёлғоннинг, риёнинг офати. Демак, Навоий бошқа бир байтда қайд этган «нафс, шайтон, жаҳл» домига тушган, ундан ўлгунча қутула олмайдиган «нопок эл» балким поклик қисматига чексиз ҳасад ва ғараз сақлаганидан уни «севмас», эҳтимол, «севмас»лиги сабабини ўзи ҳам билмас, билишни истамас... Шундай қилиб, «пок-нопок» муқобил нисбати воситасида Навоий бир умр муқаддас деб билган, иймон-эътиқод даражасида улуғлаган эзгу хаёлини ҳайратомиз мухтасар ва бутун лавҳа-образ қатига жойлайди.

Қатор ғазалларда «вайрон» – «обод» муқобиллик нисбати орқали нафис, жозиб лавҳа-образ шаклланади. Байт:

Гарчи сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени,
Доимо, ё Рабки, хуснунг мулкидек обод бўл.

Навоий хаёл ичида хаёл тимсоли, лавҳа ичида бошқа миниатюр манзара, кўнгил ойнасида ўзгача

рамзий образ яратиш бобида тенги йўқ санъаткорлардан. Шундай сирли тасвир жараёни биринчи мисрада акс этган: «...сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени». «Вайрон» образи бир вақтнинг ўзида ҳам «сабр уйи»га, ҳам «мен»га нисбат берилиши бадиий сўз, шеърый образ имкониятларидан ижодий фойдаланишнинг ажойиб намунасидир. «Мени вайрон айладинг» деган ҳазин-мунгли лавҳада шоирнинг қаҳрамони – ошиқнинг ўзлиги, кўнгли, жони, руҳияти – бутун ҳаёти, қисмати сўзнинг мўъжизакор қудрати туфайли тажассум этган; «сабр» – инсон қалбига эмас, ақл оламига дохил ташбеҳ, демак, «мен» билан боғлиқ ҳиссий-руҳий дунёнинг вайронлиги анча муқаддам қулаган «сабр уйи»нинг қисматига қиёс этилади. Лекин қизиғи шундаки, сабру сабот ва ўзлигу руҳият иморатининг вайрон бўлганидан ошиқ ҳасрат – надоматлар чекиш ўрнига илоҳий қудратдан маҳбубанинг «хусни» ҳаққиға улуғ тилаклар тилайди: «Доимо, ё Рабки, хуснунг мулкидек обод бўл». Бундай жафодийда фидойилик, шикастаҳол ёлбориш – мужриймона муножот фақат ва фақат ошиқлик қисматиға хосдир, бу уни заррача таҳқир этмайди, аксинча, боз улуғлайди.

Баъзан «мен», «вайрон» нисбатлари қайтарилгандай бўлади, аслида, бутунлай ўзгача-жозиб лирик манзара чизилади. Байт:

Урма ҳиммат лофини, олдингда бу тоқий сипехр,
Фақр кўйинда агар ўз ганжи вайронингча бор.

Бу ғоят мунгли-ҳазин лирик лавҳада бошқа қатор байтларға хос туйғу ва ҳаёлнинг самовий кенгликлари, руҳият теранликлари сезилмайди. Аксинча, муваққат, дунёвий ҳаёт – умр йўлининг бир манзили «фақр кўйи» – кўчаси бўлса, шоирнинг

қахрамони – бечораҳол, васл қувончидан умидсиз, ғариб ошиқ ёки шоир-қаландар шу фақру фано маҳалласида истиқомат қилади, йўқ, унинг моддий-жуғрофий маънодаги уйи эмас, балки руҳият гўшаси – ўзлик вайронаси («ўз ганжи вайрони») тасвир объектига айланади. Фақирлик кўчасидаги инсон ўзлигининг рамзий уйи «ганжи вайрон» деб таърифланиши (қадимий ривоятга кўра вайроналар остида ганж сақланиб қолгани учун ҳам аждаҳонинг ватани – вайрона эмиш) ҳазин-фожеъ мазмуни билан ҳаққонийдир: тасаввуф фалсафасида ишқи илоҳий йўлида фидойи шоир-қаландар, жоҳу мол, нафсу фароғат юкидан фориф бўлган девонавор ориф-до нишмандининг кўнгил уйи вайронага ўхшаши, аини чоғда, бу вайрона ўз бағрида маънавий ганж – валийлар маърифати хазинасини сақлаши ҳақида турли – реалистик ва романтик-мажозий ҳикоялар мавжуд. Навоий қаламининг сеҳри шундаки, фақирлик кўчаси, ғариблик уйи ҳақида ёза туриб, муқояса учун фалак гумбазидан фойдаланади: «олдинда бу тоқий сипеҳр... ганжи вайронингча бор». Бундай нисбатлаш усули шоир кузатган мақсадни жозибадор, фазовий образ-манзара орқали ифодалаш учун таъминот беради.

Табиий, турли ғазалда шеърий зиддият қутби ўзгаради – янги ташбеҳлар билан алмашади. Шохбайт:

Бизнинг афсонамиздин нукта сўрманг, эй хирад аҳли,
Нединким бу жунун фасли туганмас можаро айлаб.

Муҳаббат «афсонаси» (бошқа байтларда қўлланган «ҳикоят», «достон» ташбеҳларининг ифода миқёси кичиклик қилган бўлса не ажаб!) «жунун фасли»га муқояса этилиши бадий мантиқ нуқтаи назаридан қанчалик асосли, жозибали, ҳаққоний...

Афсонанинг сюжети интиҳо топиши мумкин, лекин унинг хаёллар, образлар дунёсини чегаралаб бўладими? Шунингдек, табиат фасли ҳам макон, масофа, ранглар, оҳанглар эътибори билан қанчалик поёнсиз бўлиб кўринмасин, унинг ҳудуди вақт билан чегараланиши мумкин. «Жунун фасли»-чи? У йилнинг турли фасллари, умуман вақт ўлчовини, табиат ва ижтимоий ҳаётдаги бошқа меъёрларни тан олмайди; фақат руҳий-ҳиссий дунёнинг чексизликлари, теранликлари унинг эрк-ихтиёрига, тугёнларига бир қадар мувофиқ келиши мумкин. Биринчи мисрадаги: «нукта сўрманг, эй хирад аҳли» сўзларидан кузатилган теран ва мўътабар маънилар («нукта», «хирад»)нинг ожиз қолиши ёки иккинчи мисрадаги: «туганмас можаро айлаб» нақлидан англашилган туйғулар шиддати муҳаббат отлиғ буюк, сирли-сеҳрли қисматнинг маъно-моҳияти ҳақидаги маълум тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади, чуқурлаштиради.

Нихоят, яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг фано – бақо («фоний», «боқий») тимсолларини бадиий идрок этиш натижаси сифатида Навоий шеърятининг асосларидан бири – «эл коми» ғоясини бутун, ёрқин ва мухтасар ифодалаган пурмаъно образ-лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Эрур чун олам узра жоҳ – фоний, яхши от – боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач.

Ёруғ дунёнинг ўзи каби «жоҳ» (кичик мансабдан то подшоликкача) инсон учун фоний эканлиги ақл-ҳушини йўқотмаган ҳар бир киши учун сирли жумбоқ ё ажабланарли ҳол эмас. Аммо сабабият ва моҳиятидан «ақл боши айланур» бу кўҳна «олам узра», айниқса, меҳру вафо умид қилиб бўл-

майдиган замондан, замон аҳлидан етган устма-уст озору ситамлар шароитида «яхши от» қолдиришдек фавқулодда жасоратни фақат Тангрининг Ўзидан, Унинг лутфу карамидан кутиш мумкин... Шу маънода «яхши от» нисбий тушунча эмасмикин? Яхшилик ва эзулик, ҳақиқат ва адолат йўлида сарфланган меҳнатлари эвазига ортиқ жабру жафолар кўрган Навоий («Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард») «яхши от бокий»лигига комил ишонч – эътимод билан яшаганининг сири нимада экан? Буюк жафокаш шоирнинг кўпчилик шеърларидан бундай мушкул саволларга жавоб топиш осон эмас. Аксинча, яхшилик, вафо сўзларига бамисоли «ишқ ояти», «кўнгил ҳадиси» каби рамзий – илоҳий маъно берган Навоий уларнинг ҳаётдаги мисоли – бирор жилосини, нишонасини тополмаганидан надомат чекади: «Оҳким, аҳбобдин ҳар кимга айлаб минг вафо, топмадим яхши ўзумга мен ямон мингдин бирин» – бу байтдаги «яхши-ямон» муқобил тимсоллари замирида қанча пинҳоний дард, алам, армон, киноя, ҳасрат оҳанглари бор! Ёки: «Замона аҳлиға гар юз қуёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътимод этма» – бу байтдаги «юз қуёшча» билан «бир зарра» нисбати нафақат анъанавий ифрок усули, балки бу қаршилантриш санъати (тазод) моҳиятида Навоий ҳаёл қилган «меҳр-вафо»нинг фақат арзу само меъёрлари билан ўлчанадиган (дунёвий мезонларга сифмас) илоҳий маъносию «замон аҳли» назарида заррачалик қадри йўқ, деган алам-ўкинч зуҳур этган. Лекин жамият ва давлат ҳаётида, фан (илоҳий ва дунёвий илмлар) ва маданият, жумладан, бадий ижод соҳаларида тутган улуг мартаба ва нуфузидан қатъий назар, расулونا факирлигу ҳақирлик хислатини зиёд билган Навоий давр зиддиятларидан

юқори турди; замонлар, авлодлар синовидан ўтган: «Ҳақиқат эгилса ҳам синмайди», «Яхшидан от қолур, ёмондан дод», «Яхшилиқ ўлмайди», «Яхши дўст ёмон кунда билинади» каби ҳикматлар ҳаққи-ҳурмати «халқ ғами», «эл коми»ни ўйлади, «улусга навобахш»лик қилди; энг мушкул дамларда яна халқ тафаккури сабоқларидан, ислом ва тасаввуф таълимотидан руҳий мадад олди («Халқдин ҳар ярамас келса, хуш улким, Ҳақга Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот»). Шундай қилиб, иккинчи мисра шарҳи учун бадиий-мантиқий замин ҳозирланди дейиш мумкин: «Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач». Бу фоний дунёдан яхши от қолдириб ўтишнинг бирдан-бир ишончли, яъни вақт синовларига дош бера оладиган омили бўлмиш «эл коми» ибораси – икки «сўз лавҳи» (Навоий таъбири)га битилган миниатюр шеърӣ образ ғазал контекстида ўз шакл-шамойилига (зоҳирига) нисбатан кенг, чуқур маъноларни англатишига шак-шубҳа йўқ. Ўз элининг коми – мурод-мақсуди, орзу-истаклари, умид-армонлари... Бундай қадрдон, муборак туйғуни идрок этишнинг ўзи хайрли қадам. Бу лавҳа-образ, унга «раво айла» бирикмаси қўшилса, кенг маънода она халқнинг моддий, маънавий, руҳий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш йўлида камарбасталик, дарддошлиқ, фидойилиқ туйғуларини ҳайратомиз тарзда умумлаштириб ифодалайди. Ниҳоят, «комрон» ташбеҳи байт мазмунига аниқ ҳаётӣлик, ҳаққонӣлик бағишлайди (Навоий – ўз олдига аниқ бир мақсад қўймаган, бу йўлда чинакам «ғайрат ва ҳиммат» кўрсатмаган, «нотамом ва хом» одам эли дардига дарддош бўлишига, одамлар мушқулини осон, ҳожатини равон қилишига ишонмайди).

ТУРМУШ ТАФСИЛЛАРИ

Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устингга вайрона ногаҳ.

Табиатдан, самовотдан сайлаб олиб яратилган, сайқалланган шеърӣ тимсол ва рамузот, истиора ва мажозлардан фарқли равишда, ижтимоӣ ҳаёт, маишӣ турмушнинг турли соҳаларига оид ажойиб фактлар, беихтиёр ўзига тортувчи тафсилотлар шеър яратиш жараёнида, образли тафаккур қонунларига биноан махсус сўз-образларга, воқеий-лирик лавҳаларга, жонли, ҳаққонӣ тимсолларга айланиши мумкин. Давр воқелиги – давр аҳлининг ҳаёти, тижорати, касб-кори, иш жараёни, ўзаро муносабатлари, турфа муаммолари, қувончлари, дардлари; кечмиш воқелик – турли одатлар, анъаналар, турли обидалар, тарихий сабоқлар, тажрибалар, саргузаштлар, фан ва маданиятнинг тарих, фалсафа, этнография, тиббиёт, фалакиёт, ижтимоӣёт, ҳуқуқ, мантиқ, кимё, шунингдек, хаттотлик, наққошлик, мусаввирлик, меъморлик, мусиқа, бозингарлик (қизиқчилик), китобат каби соҳалари... Ана шундай махсус тафсилотлар, маълумотлар, ахборотлар – воқелик нисбатлари анъанавӣ ташбеҳлар – рамзлар, мажоз ва истиоралар билан гўё «рақобат» қилади – ўзгача ҳаётӣй воситаларга айланади. Навоӣй ана шундай турмуш тафсилларидан гоҳ бевоқифа фойдаланади, гоҳ уларга рамзий-мажозӣй маъно, қиёфа беради. Шохбайт:

Тажалли истасанг ул юздин, ўртабон жисминг
Кули била кўнгул ойинасин жило қила кўр.

Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ маҳбубининг дардию ёди билан яшар экан («Дардимга хаёлини табиб эт... Ёдини хаётим эт, илоҳий»), хаёлдаги ўша моҳруй («ул юз») фақат кўнгилда жилоланиши – «тажалли» этиши мумкин. Бас, ошиқнинг «кўнгил ойинаси» оламни аниқ ва тиниқ кўрсатмоғи учун унинг фавқулудда жасорати – ўз «жисмини ўрташи» лозим бўлади. Илло, кўнгил кўзгуси (у оддий кўзгулардан эмас) фақат шайдо «жисм кули била» равшанлик касб этса не ажаб? Шу тариқа, реал имконият доирасидан ташқари бир ҳолдан, фақат шеърининг гаройиб мантики яратиши мумкин бўлган жозибали лирик лавҳа-образ шаклланади. Энг муҳими, соҳир сўз санъаткори ҳунар аҳли кўзгуга жило беришда фойдаланадиган кимёвий усулга шеърин сайқал бериш билан мусулмон Шарқда кенг тарқалган (жумладан, Навоий эътимод билдирган нақшбандия оқими ўзлаштирган) тажаллиёт – илоҳий қудратнинг табиат ва инсонда инъикос этиши фалсафасига ўзининг марғуб муносабатини намоён қилади.

Навоий ғазалларидан бирида табиий офат ва вайрона фонида ғоятда ҳаққоний, нафис манзара чизади. Байт:

Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устинга вайрона ногаҳ.

Баъзан ҳаётда шундай бўладики, ортиқ даражада ишдан зўриқиш ё вазмин юк, аниқроғи, эски девор ё вайрона тагига сув кетиши хатарли оқибатга олиб келиши, фалокат аксарият кишининг ўз айби билан содир бўлиши, яъни «вайрона (ўзининг) устига йиқилиши» мумкин. Навоий мана шундай таҳликали – ноҳуш ҳодиса хавфини муҳаббат сав-

доси – ҳижрон ёшлари селоби билан қиёслайди, қиёслаганда ҳам жуда чиройли, ҳаётӣ мажоз яра-тади – рухий манзара чизади: бетўхтов йиғлаган кўз гўё ўзи тўккан беҳисоб ёшлар туфайли мадори қуриган ва нажот истаб вайронага кириб қолган жа-фокаш ошиқ рамзига айланади («инсонийлашади»). Шуниси янада ажаброқки, ўша вайрона... ошиқнинг озурда, шикаста жисми бўлиб чиқади. Шеърятнинг рамзий-истиоравий образлар силсиласида, эҳтимол, учратилмаган хол! Шу тариқа, вайрона-жисмнинг ўз «устига йиқилиши»(!) каби «ақл боши айланур» ифода усули орқали сўз фасоҳати имкониятлари чексизлигидан далолат берувчи бетакрор лирик лавҳа яратилади.

Яна бир ғазалда «ашк» (кўз ёши) ёмғир-жалага, ошиқнинг кўнгли йўл бўйидаги «вайрона»га тамсил этилади. Лекин бу муқоясадан қандай жозиб лавҳа яратилади! Байт:

Кўзда ашкимдин қочиб кирди ҳаёли кўнглима,
Кўп ёғиндин йўлда эл вайрона қилғондек паноҳ.

Айниқса, от-уловсиз, юпун йўловчиларнинг қаттиқ ёғиндан қочиб, вайронадан... нажот қидириши (сод-да ва аччиқ ҳақиқати билан таниш кечмиш аср-ларнинг йўлларига хос мунгли манзара!..) ошиқона ҳаёл тимсоли – маҳбуба сувратига муқояса эти-лиши чиндан ҳам нафис эмасми: «Кўзда ашким-дин қочиб, кирди ҳаёли кўнглима». Ошиқ Навоий тасавуридаги лоларуҳнинг кўздан кўнгилга ўтган ҳаёли... Йиғлаётган аламдийда кўзнинг ёмғирли йўл манзарасига хоксору шикаста кўнгилнинг кўп ёғиндан тўкилай-тўкилай деб турган вайронага там-сил этилиши шеърӣ лутф сўз назокатию ҳазин маъноси билан қанчалик ҳаққонӣ, табиӣ лирик-

драматик лавҳалар... Хаёл тимсолининг зоҳирдан ботинга (кўздан кўнгилга) ўтиши-чи!.. Шундай қилиб, Навоийнинг бизга бошқа шоҳбайтлардан таниш қаҳрамонлари – ошиқ ва унинг маҳбуби бу гал бутун ўзгача ҳолат, ўзгача қиёфада (мувозана санъати – параллелизм усулида) намоён бўладилар.

Яна бир ғазалда «йўл» ташбеҳи шаҳар маҳаллаларининг туташ кўчаларидан бири фонига айланади. Байт:

Ҳар бепоён йўлини қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворга.

Муҳаббат йўлидек узун, «бепоён йўл» бўлмаса керак. Унинг пурзиё, шукуҳли ва уқубату изтиробли ҳар бир манзилини босиб ўтиш («қатъ айламак») да ҳолсизлик, мажолсизликдан («заъфдин») охири «деворга қўл таяб» бўлса-да, илгарилаб боришдан ўзга чора йўқ. Ҳаётдаги, ҳар қалай, таниш манзара: кўча-кўйдаи, эҳтимол, хонадондами юриб турган кишининг баногоҳ мадори қуриб, кўзи тиниб, боши айланиб, деворга ё бошқа бирон нарсага суянган ҳолида то ўзига келгунча туриб қолиши, сўнгра йиқилмаслик учун деворни (ё бошқа бирон нарса-ни) ушлаб маълум масофани ўтиши мумкин. Навоий мана шундай қисқа муддатли турмуш ходисасини мадорсиз, хастаҳол ошиқнинг ёр кўйи бўйлаб юриб боришида гўё давомли ва ягона таянч воситаси сифатида таърифлайди: «Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворга». Бундай шеърий лутф – муболаға усулига байт мазмуни – ошиқнинг «заъф» ҳолати ҳам, санъат, бадиият мантиқи ҳам етарли асос беради.

Ғазаллардан бирида ишқ қисматининг бепоён йўли «сахро» – «водий» ташбеҳлари яратган фаройиб манзара орқали чизилади. Байт:

Эй, Навоий, ишқ саҳросида гар қўйдунг қадам,
То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?

Реал турмушда йўлини йўқотган (сўзнинг туб ва кўчма маъноларида), сарсон-саргардон бўлган гумроҳларгина эмас, оқиллар, зукколар озми? Лекин бораётган йўлидан адашиб кетишнинг асрлар давомида синалган, анъанага айланган, асосли манба-нисбати «саҳро» ва «водий»дир (классик шеърятимизда, жумладан, мазкур шоҳбайтда «водий» ташбеҳи ҳозир биз тушунгандан анча кенг, аниқроғи, «саҳро» билан деярли синоним маънода талқин қилинади). Албатта, инсон ҳақиқий саҳро ва водийнинг «поёни йўқ» йўллари танобини тортишга ҳам муваффақ бўлар. Лекин «ишқ саҳроси»нинг поёнини ким била олади? Балким абадият йўли деганлари ўзи шудирки, то дард аҳли бу сирли-сехрли ва уқубатли йўлга «қадам қўйибди», унда адашиб қолмаслик учун нима қилади, қандай илож топади – буни фақат ўзи билади, тўғрироғи, чин ошиқ бундай ваҳмдан, иштибоҳдан узоқ. Шунга қарамай, буюк санъаткор ўзининг қаҳрамони – ошиқ Навоий олдига қийноқли савол қўяди: «То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?» Хуллас, табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисалари заминида муҳаббатнинг «поёни йўқ» руҳий-маънавий оламини улугловчи лирик образ-манзара яратилади.

Не ажабки, табиатдаги мўъжаз-митти жонзотлардан бири воситасида шундай нозик кузатиш, ингичка хаёл самари бўлган шеърӣ лавҳа чизиш мумкин экан. Байт:

Навоий, ёр лаълида учуктурки, йўкса ёпишти
Чибиннинг парридин бир пора қўнғон чоғда бол узра.

Маиший турмушда камдан-кам одам (хатто жузъий нарсаларга ҳам қизиқиб, ҳайратланиб қарайдиган болалар бундан мустасно) эътибор берадиган бир минитюр манзара... маҳбуба лабидаги «учуқ» тасвири учун бирдан-бир аниқ, тиниқ нисбат – муқояса сифатида танланиши қанчалик назик шеърий мушоҳада далолати! Бу нафис тамсил усулининг жозиба сири фақат зоҳирий ўхшашликда, чунончи, лабдаги анча қайта бошлаган учуқ (янги чиққани қирмизи рангда бўлади) чивин қанотининг бир қати – парчасига қиёс қилинишидагина эмас, айни чоғда «чибин қўнғон бол» маҳбуба лабининг лаззатбахш аломатига айни матлуб ва манзур ташбеҳдир. Қолаверса, мазкур байтдаги ифода жозибаси шоир истифода этган «чибиннинг парридин бир пора» бирикмаси билан таъмин этиладики, бу турмушдан танлаб олинган тафсилнинг маъно-мантиқига мувофиқ ва муносиб шакл – тасвирий восита кашф қилиш санъатидир. Шу тариқа, Навоий бу гал ҳам мувозана (параллелизм) усули орқали шеъриятга хос образли тафаккур қудрати, махсус нуктадон мушоҳада тарзи нималарга қодир эканини аён кўрсатади.

Яна бир ғазалда Ҳинд мулкидан (эҳтимол, бошқа иссиқ мамлакатлардан) келган афсунгарлар санъати шеърий нисбат сифатида олинади. Байт:

Сочинг савдосидин айтур паришон сўзларим бордур,
Фусунгар санъат айларда йилонға қилғон афсундек.

«Сочинг савдоси» – ёруғ дунёдаги энг гўзал ва энг фожеъ қисмат бўлмиш муҳаббатнинг мазкур байт мазмуни ва шеърий мантиқ тақозо қилган рамзий ифодаси, яъни анъанавий тамсил учун сайлаб олинган ҳодиса – илон афсунига мувофиқ ижо-

дий қайта ишланган ташбеҳлаш усулидир. Чунончи, бошқа байтларда маҳбуба лаби ёки жони тасвирида Масих, Хизр; кўнгил тасвирида баҳр, гавҳар, ғунча; кўз ёки рухсор тасвирида анжум, ой, қуёш шеърий рамзларга айлангани (бадий мантиқ шуни тақозо қилади) сингари бу гал соч таърифида илон ва унинг ҳаракат-ҳолатига мувофиқ «паришон сўзлар», ошиқнинг аҳвол-руҳиясига афсунгарнинг сажияси шеърий нисбат сифатида келиши ажаблаларли ҳол эмас. Хуллас, Навоий табиат ҳаёти ва ижтимоий турмушнинг барча соҳалари, қатламлари, уларнинг ташқи-зоҳирий ва руҳий-ботиний аломатларини кўнгил кўзи билан кузатгани, қалб қулоғи билан тинглаганидан шаҳодат берувчи шохбайтлар шеърий образ яратишнинг юксак намунасидир. Бошқа бир ғазалда Шарқ воқелиги ва тарихининг ўзига хос рамзи бўлган карвонлар ҳаётдан кичик бир лавҳа-тафсил воситасида ошиқ ҳасратлари ифодаланади: Байт:

Ақлу сабру ҳуш йитиб, кўнглумда қолди доғлар
Корвон кўча, қолур ўтлар ери манзил аро.

Ажабо! Ошиқ «кўнглида қолган доғлар» ишқ йўлидаги беомон тўқнашув – олишувларнинг фожеъ асорати бўлса-я? Кўнгил майдони – жанггоҳида бир-бирлари билан муҳолиф жабҳаларида турган қандай кучлар экан? Навоий бу мислсиз маънавий-руҳий курашнинг фақат бир жабҳасини – «йитган (йўқ бўлган) ақлу сабру ҳуш»нинг фожеъ оқибатини тилга олади. Демак, мантиқан нариги муқобил жабҳада Ишқ, Қалб, Рух инсонликнинг ақл-зако, сабр-сабот, эс-ҳуш каби иймон-эътиқод, нангу ном асоси бўлган муқаддас ақидалари билан узоқ давом этган аёвсиз муҳораба қилганлар, ўзлари катта жароҳату талофат

кўрсалар-да, муҳолифлари устидан ғолиб келганлар, жанг майдонида уларнинг ҳам муборак қони тўкилган, асорати қолган... Эҳтимол, бу мантиқ унчалик аниқ эмасдир ёки муболағаси бордир. Лекин шуниси ҳақиқатки, муҳаббат чекиниш ё таслим бўлиш нималигини билмайди, у жисман маҳв этилса, руҳан яшайверади... Ишқ қисматининг ортиқ азоб-укубатли, лекин ўлмас ғояси иккинчи мисра мазмунига хос ҳаётий тафсил орқали ўзининг ёрқин ифодасини топади: «Корвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро». Шундай қилиб, Навоий кўнгилдаги «доғлар» ва карвон қўниб ўтган манзилдаги «ўтлар ери» ташбеҳлари, шунингдек, зиддиятнинг фақат бир кутби ошкор (ақлу сабру ҳуш), иккинчи кутби яширин (ишқ, қалб, рух) рамзлари орқали таносуб ва тазод санъатлари билан музайян этилган лирик лавҳа-образ яратади.

Ҳазаллардан бирида «ўт» – «дуд» ҳодисалари бадиий тафсил сифатида келиб, ошиқнинг озурда қиёфасини чизиш воситасига айланади. Байт:

Танимни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу кил ўт ичра тушти – дуд бўлмоқдин эмас чора.

Шеър санъатининг ҳайратбахш аломати шундаки, лирик кечинмани табиат ё жамият ҳаётидаги бирор ҳодисага қиёс этиш усули қанчалик юксакдид, нозик сўз туйғуси билан, бадиият нуқтаи назаридан қанчалик иқтидор, маҳорат билан ижро қилинади – мана шу санъат жиҳати – том маънода образли тафаккур, бетакрор-индивидуал мушоҳада тарзи асосий меъёр, ҳақиқат ва бадиийлик мезонига айланмоғи керак. Шу жиҳатдан юқоридаги шохбайтдаги образлилик унсурлари сўз назокати ва фасоҳати заминида яратилгани билан эътиборни

тортади: ошиқ жисмининг ишқ туфайли кечирилган азоблар оқибатида гўё қил ҳолига келиши, ўтга тушган қилнинг бошқа бирор нарсага ўхшамайдиган тўлғониб-буралиб ёниш манзараси... «Ишқ асирига айланган тан» изтироблари ҳароратидан чекилган оҳлар бамисоли тутундай кўтарилиши, «ўт ичра тушган қил дуд бўлиб» таралиши – табиат ҳодисаси билан инсон-ошиқ кечинмаларининг ўзаро уйғун ва мутаносиблиги анъанавий таносуб санъатига бадий-мантиқий асос бўлиб хизмат қилади.

Баъзан ҳаётдаги, биринчи қарашда, таҳқиромиз ҳодисалардан, масалан, «девона» ва унинг ачинарли, аянч қиёфаси ошиқ аҳволига тамсил қилиб олинади. Байт:

Хушсиз жонким ёшурмиш жисми гампарвардни,
Мутлақ ул девонадектурким ёпибтур гард ани.

Зоҳиран ошиқнинг ҳажр азоблари шиддатидан ҳушини йўқотиши (жонсиздай кўриниши) унинг жисми қанчалик гамзада ва пажмурда эканини, қандай азоблар чекканини яшириши мумкин, бу бамисоли девона шахсини, унинг инсоний моҳиятини беркитиб турган, чанг-гард билан қопланган кийим-бошию кир-чир юз-қўлларини эслатади. Эҳтимол, чуқурроқ разм солиб кўрганда, шоир муқоясаларида тасаввуф шеърятига хос рамзий маъно йўқ эмасдир: илло, хушсиз жон — девонага (ёруғ дунё ҳузур-ҳаловатидан этак силтаган ҳурфикр дарвеш, валий одамга), жисм эса фонийлик рамзи — гард-тупроққа қиёс этилиши бежиз эмасдай; шунингдек, «ёшурмиш», «ёпибтур» ташбеҳлари ҳам мазкур фикрни тасдиқ этаётгандай, яъни оламнинг, жумладан, инсон руҳининг боқийлиги муваққат унсурларда — «жисм» ва «гард»да яширинган, деган фал-

сафий таълимотнинг қатра ифодасидай таассурот қолдириши мумкин... Хуллас, бу шоҳбайтда ҳам таносуб ва мувозана санъатлари воситасида бадий умумлашма-лирик образлар мухтасар шаклда тартиб берилган.

Яна бир ғазалда «хушсиз жон» гўё уйқу ҳодисаси билан жой, вазифа алмашгандай. Байт:

Ўлганимдин сўнгра келди сўрғали дардимни ёр
Уйқу, кўрким бошима етиб қуёш, уйғонмадим.

Табаррук умрининг ҳар бир қутлуғ тонгини гофиллик ва гумроҳликдан мутлақо холи, тоат-ибодат, эл-улус ташвишида Тангри илоҳийга саною муножотлар ва шеърий илҳом инъомлари билан ўтказган буюк шоир, эҳтимол, ўз вақтида ороми бузилган ё қаттиқ толиққан одамнинг қуёш анча кўтарилиб, офтоб ҳарорати қизита бошлаганда (айни ёз кунлари) ҳам очилмаган уйқуси мисолида кутилмаган тарзда ларзакор лирик-трагик лавҳа яратади. Лекин бу фожеъ мазмундаги образ ўзининг гўзал фалсафаси, гўзал бадий мантиқи билан пок инсоннинг, пок эътиқоднинг ўлмас руҳий тимсоли даражасига кўтарилади: қаттиқ уйқуга кетган ошиқнинг «бошига етиб» унинг бутун вужудини ўз нурлари ҳарорати билан уйғотишга жазм қилиб уйғотолмаган қуёш – маҳбуба ва унинг рухсоридир, лекин у Масиҳ каби ҳатто абадий уйқуга кетган ошиқи шайдосини агар нури-ҳарорати билан иложини топмаса, жон бағишловчи нафаси билан уйғотиши мумкин. Демак, биринчи мисранинг киноя, таъна, умид, алам аралаш ҳазинлиги билан навобахш мазмуни («ўлганимдин сўнгра келди...») моҳиятда ўша бепарво маҳбубани, унинг тимсолида муҳаббат қисматининг ҳам мунгли, ҳам сўнмас руҳини улуғлайди. Шундай

қилиб, «ўлим» – «уйқу», «ёр» – «қуёш» тимсоллари орқали таносуб санъатининг рангин ва жозиб намунаси – ҳаётӣ ҳодиса (тонгдаги қаттиқ уйқу) воситасида тароватли шеърий образ яратилади.

Табиатнинг мўъжиз ҳодисаларидан бири – товуш («ун») дунёда энг севимли ва азиз кишининг бир умр хаёлдан, хотирдан кўтарилмайдиган рамзий сиймоси даражасида аниқ, ёрқин ифодаланган яна бир шоҳбайт:

Унунгни бир эшитибмен, валеқ йиллардур –
Ки йўқ дамеки, қулоғимга келмагай ул ун.

Ошиқ шахсидан – унинг комил ва солим инсон эканидан далолат берувчи хотирот туйғусининг рамзи. Айни замонда муҳаббатнинг бахтсиз қисмати – «васли мумкуни йўқ» ҳажр соғинчлари, еру кўкка сиғмас ҳасратлари сабабкори бўлган, хаёлдай олису бир нафас бўлсин («йўқ дамеки») кўнгилдан нари кетмас маҳбубнинг қутлуғ – муборак тимсоли... Ҳа, шоҳбайтдаги биргина «ун» образи Навоий бир умр хаёл қилган иккала қаҳрамон – ошиқ ва маъшуқа дунёсини улуғлашга қодир, мўъжиз, ҳаққоний ҳодиса, табиийлиги билан ноёб кашфиётдир. Бу сирли-сеҳрли сатрларнинг биринчи асосий қаҳрамони Навоийнинг ўзи бўлса ҳам ажаб эмаски, айниқса, «бир эшитибмен», «йиллардур» сўзлари кишини беихтиёр ўйга толдиради, ички-ботиний баҳсга тортади, қийноқли саволлар қўзғотади...

Ва ниҳоят, бир ғазалда тарози, палла («каффа»), юк, мисқол каби турмуш, тижорат тафсиллари воситасида «ҳажр ғами» ҳасратларидан янги, тутилмаган лирик лавҳа яратилади. Байт:

Каффадур гардун, ғами ҳажрим юкини чексалар
Арз журми ул тарозу ичра бир мисқол экан.

Не ажабки, ошиқ Навоийнинг ҳажр туфайли чеккан ғаму андуҳлари ҳисобини фақат коинот тарозиси билан ўлчаш мумкин эди (тарози паллалари фавқулодда миқёс касб этиши – арзу самога қиёс қилиниши қанчалик нафис, улуғвор!), афсуски, бу фазовий мезондан фойдаланиш имконсиз. Негаки, ҳажр туфайли (бунинг сабабияти ҳам азал – «гардун» хоҳишига боғлиқ) ошиқ бошидаги «ғам юки» само палласига жо бўлса ҳам (ифрот санъати!), иккинчи палланинг юки, яъни «арз журми» фақат бир мисқолга тенг (мисқол қадоқнинг 84 дан бир бўлаги). Байтдан Навоий кузатган мақсадни – гуноҳкорона шикасталик ғояси-ни англамоқ учун одатдагидай бу гал ҳам «гардун» – тақдири илоҳий рамзи, «арз»шоир қаҳрамони – ошиқ яшаган ижтимоий муҳит тимсоли сифатида олинганини қайд этиб ўтиш лозим бўлади. Илло, ҳар қандай ғам-ситамнинг сабаби ва сабабкори бор. Демак, мантиқан адолат тарозисининг бир томонига жабрдийда, иккинчи томонига жабркор – айб («журм») эгасининг аъмоли қўйилмоғи керак. Не ҳасратки, ошиқнинг фазовий ўлчамдаги «ғам юки» олдида «арз журми»нинг вазни заррача бўлиб чиқади... Шу тариқа, арзу само анъанавий нисбатлари, шунингдек, «ҳажр юки» – «мисқол» муқобил тафсиллари орқали (таносуб, тазод усулларида) муҳаббат оламидан яна бир пурдард лавҳа-образ яратилади.

ХАЛҚОНА НУКТАЛАР

Чу сен ёру жахон бир душманимдир,
Менинг учун жахон тургунча сен тур.

Халқ тафаккури нуктадонликлари... Бу – авлодлардан авлодларга ўтган, не-не давру давронлар таъсири, – тазйиқи ва синовини сабот билан кечирган, турмуш деб аталмиш бениҳоя мураккаб, кўп қиррали, серқатлам ижтимоий хилқатнинг аччиқчучук, иссиқ-совуқ, пасту баланд, оқу қаро, яхши-ёмон жиҳатлари, аломатлари – турфа зиддиятларнинг мухтасар, ранг-баранг ва бетакрор сўз, тимсол, ибора-нақлларга ўтган суврати. Бу – ўз зиддиятлари билан маъноли, жозиб бўлган, тақдири илоҳий хоҳиш, инояти билан кўним, қарор ва қадр топган турли жамоалар, элатлар, халқлар тарзида яшаган, курашган, қовушган, фарзанд ўстирган, ноз-неъмат яратган, руҳий, маданий-маънавий бойликлар бунёд этган, не-не бало-офатларни кўрган, бахтини топган ва топмаган, шодмону армонли, комрон ва шикастадил одамларнинг тириклик тажрибалари, қилмиш-қидирмишлари, русуму анъаналари, ибратомиз мушоҳада, муҳокамалари, доно панду маслаҳатлари, уларнинг халқона содда, пурмаъно, ўзгача – образли ибораларда мужассамланган ифодаси. Бу – айниқса, Навоийдек улуспарвар шоир, халқ тафаккури ва ижодий даҳосининг беназир хазинадори учун чин «маънилар», «нуктапошликлар» баҳраси, сўз фасоҳати – бадиий-образли тасвирнинг сарчашмаси... Фақат бундай руҳий, маънавий, бадиий чанқоқлик билан баҳравар бўлиш, ундан рағбат, илҳом олиб, оламни бадиий таҳқиқ этиш,

рангин ва жозиб образлар, фавқулодда юксак (фазовий) ва теран сўз-лавҳалар, тимсол-манзаралар яратиш Навоийнинг махсус мушоҳада тарзи, шеър яратиш, ёзиш таомили билан белгиланади. Терма байтлар шарҳи бу даъвонинг ёрқин далил-исботи. Шохбайт:

Чу сен ёру жаҳон бир душманимдур,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур.

Ирсол ул-масал санъати усулида яратилган бу фалсафий-лирик лавҳада Навоий хаёли, тафаккурининг самовий «буржи» – юксаклиги аён кўзга ташланади: мен учун икки жаҳон бор, бири – сен, бири – ёруғ дунё. Ва лекин, надоматлар бўлсинки, сен менга чин дўст, ёр-махбуб бўлсанг, бу дунё, балким сенинг борлигинг учун, мен билан рақиблик, душманлик қилади ва шуниси аниқ, аччиқ ҳақиқатдирки, у охири мени маҳв этади. Сен эса, менинг бу ёруғ дунёда излай-излай топган, таниган, англаган ягона мулким, умидим, армоним, муваққат фоний умр қисматимда ном-нишонсиз кетмаслигим гарови, ягона илинжу нажот тимсоли бўлмиш дўсту ёримсанки, мен учун ҳам, менинг қасосим учун ҳам сен абадий яшашинг керак!.. Яхши ниятли, меҳр-саховатли халқимизнинг бирон-бир яхшилиги билан мушкулини осон қилган одамга миннатдорлик билдириш учун муносиб сўз тополмаганда, анъанавий лутфу доно муболаға билан айтган: «Дунё тургунча туринг» нақлидан ижодий баҳравар бўлиб янги образ яратишининг нақадар гўзал намунаси! Бу шохбайтда шеърят санъатининг учта, бир-биридан муҳим, қимматли хусусияти мавжуд: фалсафий теранлик, халқона нуктадонлик ва юксак сўз туйғуси – бадиият, образлилик маҳорати. Шу

тарзда, мазкур шохбайтда «ёр» (дўст) – «душман», «мен – жаҳон» муқобил нисбатлари орқали тазод (юқорида қайд этилган ирсол ул-масал санъатидан ташқари) усулида бағоят оригинал образ-лавҳа яратилади. Бошқа бир ғазалда халқимизнинг: «Етса молим, етмаса жоним» каби гўзал инсоний нақлига ижодий ёндашиб – тутилмаган янги образ яратиш намунасини кузатамиз. Байт:

Бўлғонинга меҳмон, ўлса Навоий не ажаб,
Чекти чунки оллинг бору йўқин жонигаҳа.

Халқнинг сўнмас, тетик руҳи, ҳаёт эътиқоди, букилмас иродаси энг фожеъ, мудҳиш сўз – «ўлим»га ҳам бошқача, рамзий-кинояли маъно беришга қодир: «ўлсам ҳам айрилмасман», «фақат ўлиб айриламан», «ўла-ўлгунча севаман» ва ҳоказо. Навоий халқ тафаккурининг ана шундай дадил, ўктам, исёнкорона рамзий ифода тарзидан зўр санъаткорлик билан фойдаланади – «ўлмоқ» ташбеҳидан шеърий лутффасоҳатли бадий мантиқ яратади: ошиқ Навоийнинг қанча кунлар, ойлар давомида йўлига интизору муштоқ бўлиб кутган энг азиз меҳмони – ёр ташрифи уни охири ўлдирса «не ажаб». Зеро, меҳмон олдига йўқ нарсаларни ҳам топиб қўйиш, ҳиммат, саховатини аямаслик меҳмоннавоз халқимизнинг азалий удуми. Ошиқ Навоийнинг сира келмаган тансиқ меҳмони!...Унинг пойи қадамига бор дунёсини, хонумонини нисор этса бўлади. Лекин бечора ошиқнинг кўнглидаги «меҳру вафо» («Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо – мол ила жоҳ») «гуҳари»дан бошқа не вақоси бор? Унинг тасарруфида фақат жон: «Мен унга фидо этишга муносиб эмасманми?» дегандай озурда ва ошуфтаҳол. Наинки ошиқ ёруғ жаҳонда энг азиз,

якто маҳбуби «меҳмон бўлғони»да ундан охириги имкони – жонини аяса! Иккинчи мисрадаги: «чекти... жонигача» сўзлари муҳаббат фидойилигининг халқона содда самимият билан йўғрилган ифодасидир.

Яна бир ғазалда «ўлим» тимсоли ўзининг фожеъ мазмунига мутаносиб, халқнинг мунгли бир нақли заминида ҳаққоний, ўйчан-ҳазин лавҳа яратилади. Байт:

Ҳажр ила кўрма раво жонимға бепоён ўлум,
Тиф сурким, хуштурур оз оғриғу осон ўлим.

«Абадий мавзу»нинг асосий манбаи бўлмиш ғазалиётда: «ишқ ўти ушшоқ аҳлини куйдириб адо қилади, ҳажр азоблари охири ўлдиради» мазмунидаги (хоҳ билвосита – рамзий, хоҳ бевосита – рўй-рост) байтлар кўп. Навоий таъбирлаган «бепоён ўлим» образиди ойлар, эҳтимолки, йиллар мобайнида бедаво дардга на шифо тополган, на қисматнинг ортиқ чўзилиб кетган жабру жафосидан ўлиб қутулган оғир хасталик фожиаси – тўзимсиз кийноқлар драмаси ифодаланади. Бундай таърифдан ташқари қора кулфат кунларида жони халқумига келган бемор ўлимига рози бўлиб: «Ол омонатингни! Бунча мени кийнамасанг, Худо!» деб нидо қилса, унинг яқинлари ҳам ажалнинг раҳмсиз, макрли ўйинидан тугёнга келиб, беморга шафқат (!) юзасидан унинг видо сўзларини кута бошлайди... Нақадар даҳшатли манзара! Асаблар ортиқ дош беролмайдиган бундай танг вазиятда инсоннинг дарду кийноқларига илож топса агар ҳозики табиблик қилишга, йўқ, Исо-Масихдек ҳаёт бағишлашга, жони билан жон улоғи бўлишга ҳозир бўлган Навоий: «Тиф сурким, хуштурур оз оғриғу осон ўлим»

дейиши қанчалик доно, валиёна тафаккур ифодаси! Бошқа жойда, бошқа ҳолатда ўлим устида: «хуштурур» сўзини қўллаш не чоғлик гумроҳлик бўлур эди! Шундай қилиб, халқнинг: «Худойим оз оғриқ, осон ўлим берсин» деган, замирида узоқ хасталик азоблари ваҳми ётган мунгли нақлидан фойдаланиб, ишқ дарди ҳақида ҳаққоний лирик-трагик лавҳа яратилади.

Ҳазалларнинг бирида халқнинг марғуб ва матлуб маънодаги нақли кутилмаган тарзда «адам» («йўқлик, ўлим») тимсоли билан мутаносиб берилади. Байт:

Ишқ истар эмиш сени адам Мисри сари,
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз.

Наинки ишқ барча ушшоқ аҳлига гўзалликнинг тенги йўқ тимсоли Юсуф қисматига тушган зиндон ва ўлим азобларини раво кўради («адам Мисри» машҳур «Юсуф ва Зулайхо» қиссасига, Юсуфнинг ўғай акалар ҳасади, ғарази туфайли ўз ватанидан, қиблагоҳидан жудо бўлиши, Миср қул бозорида сотилиши, кейин зиндонбанд қилиниши воқеаларига ишорадир)?! Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ қисмати илоҳийнинг инояти, эҳсони бўлган ишқ шукронаси учун (бундай дардга фақат пок ва комил одамлар мушарраф бўлиши мумкин) ҳар қандай синовларга, ҳатто ном-нишонсизлик, йўқлик сафарига йўл олишга («Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин...») рози. Илло, «эл тилаган ерда азиз». Соҳир шоир халқнинг ўлим, йўқлик хусусида эмас, аксинча, ҳаёт, умр маъноси, инсоннинг чин қадри, маънавият баҳоси ҳақида айтган умидбахш маталини шоҳбайт контекстига ҳайратомиз санъаткорлик билан уйғунлаштира олади. Навоий бунга қандай

эришади? Бундай гаройиб шеърий таносуб сирини улуг санъаткорнинг эътиқоди – муҳаббат фалсафаси билан изоҳлаш мумкин: Навоий чуқур ишонадики, илоҳий маънодаги комил ишқ йўлида ўзини фидо қилиш – боқийлик топишдир. Унинг севимли қаҳрамонлари Мажнун, Фарҳодлар аксарият тадқиқотларда каромат қилинганидай, адолатсизлик, зўравонлик қурбонлари эмаслар, улар ишқ йўлида ихтиёрий суратда ҳалок бўладилар. Шу тариқа, ирсол ул-масал ва талмеҳ (халқ нақллари ва машҳур афсоналардан ижодий фойдаланиш) усулларида ўйчан лирик-трагик лавҳа яратилади.

Баъзан халқона иборалар ўрнини турмушдаги характерли ҳодисалар, тафсиллар олиши мумкин. Байт:

Тун қоронғу маст отланди, кўнгулнинг шуъласини
Айлабон машғал борурмен уйига еткурғали.

Хаёлнинг фақат Навоий қаламига хос нуктадон ифодаси. «Рухул-қудс» мадади билан ошиқ Навоий даргоҳини нурга, бахтга, латофатга тўлдириб, билмаймиз, неча фурсатлик ташриф буюрган лола-руҳ қандай ишваю истиғнолар билан келган бўлса, ўшандай ғамзалар билан («маст») қайта йўлга отланди. У келганида ўтқизгани жой тополмай, бахтиёрликдан ўзини йўқотаёзган ошиқ Навоий кетиш учун қўзволганда паришонлик ва саросима изтиробиди, раъйини қайтаришга журъатсизлик андишасида жисму жонида, кўнгли ва руҳиятида не ларзалар, ғалаёнлар, тўфонлар юз берди экан? Ва лекин бу мислсиз бардошу сабот эгаси ўзини тамомила йўқотмади, Мажнун каби ҳушдан кетмади – маҳбубини кузатиб қўйиш кераклигини эсдан чиқармади. «Тун қоронғу», ой чиқмаган эди. Фону-

си-ку йўқ эди, машъала ёқишга яна имкон топмади. Фақат висол қувончи, айрилиқ ранжи, ифтихор ва ўкинч, бахтиёрлик ва чорасизлик ҳислари туғёнида ёнган кўнглини «машъал айлаб», унинг шуъласида йўлларини ёритиб «уйига еткурғали» ёнма-ён борди... Кўчаларга осма чироқ қўйиш ҳали расм бўлмаган Шарқ ўрта асрларидаги шаҳар ва қишлоқ кўчаларида азиз меҳмон (ё бошқа бир эҳтиёж билан келган одам) – аксарият, ёши улуғ табаррук бир зотни то уйигача фокус тутиб (фокус бўлмаса машъала ёкиб) кузатиб қўйишдек камоли эҳтиёт ва эҳтиром рамзи бўлган халқ одати... Ҳар икки томоннинг кўнглида (агар кузатиб борувчилар иккита бўлса, ундан зиёда) ажаб инсоний ҳисларни уйғотувчи, кутилмаган таассуротлар қолдирувчи (улар ўзаро суҳбатлашиб борадилар), оддийлиги билан гўзал, олижаноб бир таомил... Навоий ундан ижодий фойдаланиб яратган лирик лавҳа шоир ҳаёлининг ғаройиб бир жилваси сифатида ўзгача завқ-шавқ уйғотади.

Ҳаёт тажрибаси, турли ижтимоий муносабатлар, ғаройиб воқеа-ҳодисалар воситасида шаклланган ғоятда нозик, рангин бир шоҳбайт:

Ҳар кенгаш бошлар кўнгул сайдини қурбон қилғали,
Қошларинг ёси недур келтурдилар бир ерга бош.

Одамлар турли мақсадларда кенгашмоқ учун маълум бир жойга жам бўлганлар. Агар суҳбат бошида ҳар ким ўз ўрнини топиб, давра аҳли бири-бирига нисбатан маълум оралиқ – бўшлиқни сақлаб ўтирган бўлса, суҳбат – баҳс давомида доира тобора кичрайиб бориши, масаланинг моҳияти ҳал қилинаётган аснода эса беихтиёр улар бошларини яқин келтиришлари мумкин. Бундай манзара,

айниқса, турли фитначи ёки қасоскор гуруҳлар мажлисига хос бўлиб, улар кўз қорачиғида бир-бирини кўриши, бутун вужуди қулоққа айланиши керак (Релиннинг машҳур «Запорожьеликларнинг Турк султониغا мактуби» расмини эсласангиз ёки давра кичик бўлса-да, Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ида тасвирланган «Жаннат опа» уйидаги машъум «кенгаш»ни кўз олдингизга келтирсангиз бўлади). Шунингдек, одам бирор жумбоқли масала, мушкул муаммо устида ўйлаб, ечимини излаб бош қотирганда беихтиёр қошлари чимирилади. Маҳбуба «қошларининг ёси» гўё икки бошини «бир ерга келтирадилар», бундай ҳолатни сирли бир «кенгаш бошлаш» билан нисбатлаш мумкин. Шундай қилиб, ижтимоий ҳаётдаги муайян гуруҳларнинг қалтис, хатарли мажлиси учун характерли, шубҳали манзара (бундай кескин ҳукми «қурбон қилғали» сўзлари оқлаши мумкин) маҳбуба қошлари, қошлар тимсолида унинг ғамзали, ҳукмфармо боқишини мухтасар, жозибадор ифодалашга хизмат қилади (беихтиёр маҳбуба қошлари икки ошиққа тамсил қилинган бошқа бир шоҳбайт хаёлдан ўтади: «Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош, Ким қўяр бир-бириси бир-бирининг оллида бош»).

Яна бир ғазалда табиатни, одамларни шоирона назар билан кузатиш меваси сифатида лирик-руҳий манзара яратилади. Байт:

Ғам туни анжум кўзи янглиғ юмулмас кўз била,
Ваҳ, неча гоҳи юрай, гоҳи турай, гоҳ ўлтурай.

«Ғам туни» – ошиқлик қисматининг кўчма-сайёр рамзларидан, «абдий мавзу»да кенг тарқалган ҳодиса. Биринчи мисрадаги самовий нисбат – ошиқ Навоийнинг бедор кўзлари ой чиқмаган сим-сиёҳ

кечада ёркироқ, ҳатто яқинроқ кўринган юлдузларга муқояса этилиши (айни чоқда улар «анжум кўзи... юмулмас» тарзида инсонийлаштирилиши), ҳар қалай, анъанавий усул. Лекин иккинчи мисрада ифодаланган ҳолат-манзара ҳаётдан олинган: «гоҳи юриб, гоҳи ўлтириш» – бошига ногаҳоний мушкул савдо тушган, қутилмаган ташвишли, ҳатто, мусибатли ҳол юз берган, бу бахтсиз ҳодисада, эҳтимол, ўзининг ҳам айби борлигини билиб, виждон азобини чекаётган номус-диёнатли кишининг чорасизлик изтиробидан ўзини кўярга жой тополмаслик ҳолати ҳаққоний ифодаланган. «Ваҳ, неча» сўзлари билан ўша ҳаётий ҳақиқат – бетоқат ҳолат ортиқ кучайтирилади, унга шеърӣ ҳаво, баланд рух, ўзгача жозиба бағишланади. Биринчи мисрада акс этган самовий-романтик манзара билан иккинчи мисра мазмунига замин ҳозирлаган ҳаёт лавҳасини ўзаро боғлаш, маълум уйғунлик, мутаносиблик яратишда ҳам ўша ҳайратга йўғрилган лутф («ваҳ, неча») сўзлари муносиб вазифани ўтаган. Шу тарзда, Навоий ўзининг самовий-илоҳий ишққа майли кучли қаҳрамони – ошиқни реал ҳаётий манзаралар фонида кўрсатиб, ҳаққоний лирик лавҳа яратади.

Ғазалларнинг бирида ҳаётда юз бериши табиий бўлган ҳазин-мунгли бир ҳодиса орқали лирик манзара яратилади. Байт:

Мунча фарёд Навоийдин эмас, ҳажр туни

– Ким қилур ҳар кеча фарёдидин эл ҳам фарёд.

Ҳаётни ўз ранжу ситамлари, озорлари, ҳатто, фожиаларисиз тасаввур қилиш – камида гумроҳлик, ғофиллик... «Фарёд» – унинг ўша аччиқ, аламнок ҳодисалари рамзи, аниқроғи, тугёнли кўринишининг бир сўзда мужассамланган тимсоли. Бу сўзда

нажот илинжидан кўра нажотсизлик, умидсизлик аломати – исёнкор нола кучлироқ. Навоий тунги ҳаётнинг мана шундай озурда-фожеъ ходисаси – ҳатто тошбағир, раҳми йўқ – лоқайд одамни ҳам хушёр торттирадиган маҳзун манзараси воситасида ҳижрон кечасининг халқона оҳангдаги ҳаққоний тимсолини яратади: тун сукунатини сескантириб ҳар тараф – узоқ-яқиндан таралаётган мотамсаро садолар аввалги кечаларда қулоққа чалинган бир (эхтимол, икки) кишининг ўзгача-сокин ноласидан фарқ қилади. Нега бундай? Наҳотки, бир кечада шунча қайғу, мотамсароликлар юз берди? Ҳаётнинг бу шафқатсизлигига одамлар қандай бардош беради? Маълум бўладики, «эл фарёди» бежиз эмас: то шу пайтгача улар ошиқ Навоий кечалари қилган нолалардан гоҳ ҳайратга тушганлар, гоҳ чуқур қайғуга ботганлар, эхтимол, ўзаро кенгашиб, нажот йўлини қидирганлар, лекин ҳеч қандай чора тополмаганларидан кейин аламларига чидамай, улар ҳам нолакор ошиққа қўшилиб фарёд чека бошлаганлар... Шундай қилиб, халқ қайғу-ҳасратларининг бўғиздан тошиб чиққан – мавжи-туғёни, азобланган рух ҳайқириғи бўлган «фарёд» воситасида ҳазин оҳангдаги лирик-трагик образ шаклланади.

Яна бир ғазалда «эл» бутунлай бошқача, ошиққа нисбатан муқобил характер касб этади. Байт:

Куларлар эл манга беихтиёрким, ҳар дам
Эшитсам отини беихтиёр йиғларман.

Ҳаётда нималар бўлмайди? «Эл» тушунчаси ҳам аввалги байтдаги сингари доимо инсонга дарддошлик, меҳр-шафқат тимсоли бўлолмайди, аксинча, баъзан дардсиз, ҳиссиз оломонга айланиши ҳам ажабланарли ҳол эмас. Албатта, шоир

ташбеҳларининг маъноси ҳар гал турлича бўлиши, баъзан кинояли характер касб этиши мумкин. Байтда «беихтиёр» сўзи такроран келишининг боиси бор, яъни элнинг ошиқ Навоийни кўриб беихтиёр кулиши, у бўлса маҳбуба «отини эшитса» беихтиёр йиғлаши моҳиятида ишқ дардининг шафқатсизлиги, кенг маънода, ҳаётнинг, қисматнинг адолатсизлиги зуҳур этадики, на «эл»ни бедардликда айблашга, на бунчалар йиғлаши «осонлиги» учун ошиққа таъна қилишга асос йўқ. Шу тариқа, ҳаётнинг азалий зиддиятларида («куларлар» – «йиғларман») тазод усулида ишланган трагикомик характердаги, халқчил соддалиги, табиийлиги билан жозиб шеърӣ лавҳа шаклланади.

Баъзи терма байтларда халқнинг санъатпардозликдан холи, лекин ҳикматомиз, жонли мулоқот тили, жумладан, суҳбат-диалог усули кузатилади. Байт:

Дедим: «Эрур Навоий ўз дардига чорасиз», деди:
«Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?»

Навоий суҳбат-мулоқот усулидан фойдаланиб, ғазалиётда камдан-кам учрайдиган икки аламли ошиқ тимсолини яратади (уларнинг бири Навоий бўлса, ҳамсуҳбати – бошқа бир мажнунсифат ишқ фидойиси). Ҳаётда хоҳ эркаклар, хоҳ аёллар бўлсин, икки жафокаш учрашиб қолганларида бир-бирларининг ҳолини сўраб билгач, кўнгилларини бўшатиш учун дард-ҳасратларини тўкиб соладилар, бирор нажот умид қилиб бир-биридан маслаҳат сўрайди, чора излайди ва аксарият ҳар икки томон дардига малҳам тополмай қийналганда, тақдири илоҳийга қарши исён қилгандай: «Бўлмаса бўлмасин, нетай?» дея ҳайқириши, қалтис шаккоклик сўзларини ай-

тиб юбориши мумкин. Улус, раъиятнинг турмуш тарзини, турли тоифа одамлар сажиясини, аҳвол-руҳиясини яхши билган шоир, шубҳасиз, икки дарддош ошиқ тимсолини чизар экан, халқнинг муомала тилида айланиб юрган: «ўз дарди ўзи билан», «дардига чора йўқ» каби ибора-таъбирларга таянадик, бу ирсол ул-масал санъатидан ижодий фойдаланиш намунасидир.

Бошқа ғазалда суҳбатдошнинг иккинчиси табиатга кўчирилади – сабо рамзига айланади. Байт:

Кўнглум аҳволин сабодин сўрдум эрса, дедиким:
«Телбалардек бир пари кўйида саргардон эрур».

Сабога мурожаат қилиш – ғазалиётда кенг тарқалган анъанавий усуллардан, унга эҳтиёж: узоқдаги маҳбубга муҳаббат, соғинч, вафо, муножот, фироқ, алам, иштибоҳ хисларини ғойибона изҳор этиш. Навоийнинг қаҳрамони – «телбалардек» ошиқ эса Сабога кутилмаган ғаройиб саволни беради: «Кўнглумнинг аҳволи нечук?» Сабо: «Ажабо, саволинг мушкул, инсоннинг кўнглини ўзи билмаса, сабо қаердан билсин?» – дея саволга савол билан жавоб қилса бўларди. Йўқ, бу – аввало, ошиқ кўнгли, сўнгра, муҳаббат қисмати дунёдаги барча ушшоқ аҳли қисматига қиёслаб бўлмайдиган ошиқ Навоийнинг кўнгли. Унинг аҳволини фақат сабо билиши ва саволга аниқ жавоб айтиши мумкин. Шу тарзда халқ нақлларини эслатувчи иккинчи мисранинг мазмунини шарҳлашга эҳтиёж туғилади. Сабо келтирган хабар ўзининг афсонавий руҳидан қатъи назар, бу ошуфта ҳолу озурда кўнглининг «аҳволи»ни қанчалик аниқ, мантиқан асосли (муҳаббат олами ўз мантиқи, ўз қонунлари билан яшайди) ифодалайди: «Телбалардек бир пари

кўйида саргардон эрур». Мазкур байт ҳам ирсол ул-масал санъатининг ўзгача ижодий намунасидир.

Ниҳоят, яна бир ғазалда халқ нақли асосида ўйчан фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Шохбайт:

Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, Ҳақга
Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот».

Халқ. Бу – биргина сўзда илоҳий қудратнинг хоҳиши – «Тенгри эҳсони» туфайли шаклланган, қарор топган, маълум эътиқод, санъат, касбу қор, сажия, салоҳият билан белгиланадиган махсус қавм; барчанинг даҳоси, иродаси, ҳиссиёти, хаёлотли, ахлоқи... Шу маънода биринчи мисранинг мазмуни нақадар ҳаққоний (у кимдадир мувоҳаза уйғотиши мумкин): «Халқдин ҳар ярамас келса»ни оқлаш, яъни номарғуб маъносини беркитишга хизмат қилар? Йўқ, аксинча, улув донишманд, мутафаккир шоир, жамоат ва давлат арбоби чуқур ижтимоий, иқтисодий, тарихий, сиёсий-ҳуқуқий, маърифий-маданий ва бошқа сабабларга кўра маълум маҳдудликлар (Навоий бундай қусурларни учга бўлади: нафс балоси, шайтоний тамойил, жаҳл фожиаси), заифликлар халқнинг қонига, руҳига, табиати (сажияси)га сингиб кетган, бас, уларни яширгандан, аччиқ ҳақиқатни ошқор айтган яхшироқ («ҳар ярамас»ни эътироф этмаслик ёлғоннинг яна бир кўриниши бўлур эди). Навоий қаттиқ ишонган мантиқнинг собитлигини, ҳақиқат кучини мисрага асос бўлган ҳикматдан билса бўлади: «Деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот». Бундай ҳақиқат сабоғини ҳозир, айниқса, шу кунларда уйғонаётган дунё, уйғонаётган халқ, ўзини, ўзлигини таниётган миллат, унинг азалий эътиқоди, тили, маданияти, адабиёти, санъати, уйғонаётган тафаккури, эрки,

хуқуқи, имкониятлари – ҳаммаси тасдиқлаши, асослаши мумкин. Шу тариқа, халкнинг ифодали-образли сўзлари, матал ва таъбирлари, унинг ҳаётӣ тажрибаси, доно, синчков кузатишлари заминида ўзининг мухтасар ифодасини топган тафсиллар, лавҳалар, манзаралар, жараёнлар, ҳолатлар маълум маънавий санъатлар («санъати маънавий») – шеърий усуллар орқали бутун, ёрқин, бетакрор образ унсурларига айланиши мумкин. Хуллас, Навоийнинг лирик (рубобий) куллиётини, «Хамса» шеърий хазинасини халқона оҳанглар, усуллар, воситалар билан музайян этилган шохбайтларсиз, бири-биридан теран, нуктадон, жозиб лавҳа-образларсиз тўла тасаввур этиб бўлмади.

❦ УН УЧИНЧИ МАҚОЛАТ ❦

МУТРИБОНА ОҲАНГЛАР

То тузди Навоий ояти ишк,
Ишк аҳли аро наво бўлултур.

Навоий ғазалиётида соз, овоз, ун, наво, қўшук, нағма, шаҳноз, суруд, баёт, оҳанг, ўланг, арғуштак, савт, лаҳн (кўплиги илҳон) каби куй, ракс, мусиқа маъносидаги; созанда, хонанда, навозанда, наво-соз, нағмасоз, хушнағма, нағмасарой, нағмакаш, илҳонсаро, мутриб, муғанний, чаргар сингари бастакор ва созанда маъносидаги, шунингдек, уд, чанг, танбура, арғанун, қонун, най, гижжак, рубоб, сетор, сур, сурнай, карнай (карронай), нақора (ноғора), ковуруо (катта ноғора), чағона (сафойил) каби чолғу асбоблари гоҳ бевосита мутрибона-мусиқий манзаралар чизиш учун хизмат қилса, гоҳида (аксарият) билвосита улуғ шоир ва мутафаккирнинг

фалсафий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ва ижодий-эстетик қарашларини ифодалайди. Чунончи, ғазалларнинг бирида Навоийнинг хос эътиқоди, муҳаббат фалсафаси, айна чоғда мусиқа тимсолида ҳаётга, умр маъносига муносабати мухтасар ва ёрқин акс этади. Байт:

Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилғасен, эй ишк,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг тори.

Беихтиёр ўйга толдирадиган ҳол, ҳаёт ва мамотнинг, эҳтимол, мусулмон Шарқигагина хос, Навоий, ўзгача сайқал берган теран фалсафаси: не ажабки, муҳаббат қўшиғи, кенг маънода, улғу шоирнинг бутун пурдаси шеърини навосидан моҳиятда «фано... ҳосил ўлди» (Навоий бошқа бир шохбайтида: «Дединг: «Фано недурур?». Мухтасар дейин: «Ўлмак», Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидир» дейди)... Демак, шоир биричи мисра орқали фано – бақо фалсафаси оламнинг ўзи каби чексизлигига, моҳиятига етиш мушкуллигига ишора қилади. Ҳаёт мантиғига кўра, тирик одамнинг «жон риштасидан... тор» қилиб бўлмас экан, айниқса, навосоз ва навозанда ошиқнинг ўз дарди йўлида фано бўлиши – «ўлмаги»ю уддек ҳазин-ғамангез ун таратувчи, дард аҳлига ҳамроз соз учун жон риштасидан тор яшаш мумкинлиги ажабланарли ҳол эмас! Навоий кузатган мақсад – ошиқ-шоир кўнгли тилаган мунгли тарона қанчалик уйғун, мутаносиб тимсолларда мужассам ифодасини топган! Ошиқ Навоийнинг дардли «навосидан ҳосил бўлган фано» (яъни «ўлмак») моҳиятда «Наво» каби ўлмас ҳазин куйда, ўша боқий таронанинг энг мавзун ва матлуб созлари – танбура («Шоҳ...танбура чолиб, Навоий деса кўшиқ») ё удда яшаса – бақога айланса не ажаб

(мажозан фано нуқтасида узилган «жон риштаси» рухан «муғанний удининг тори»да яна ҳақиқатга айланмоғи мумкин)...

Зотан, муғанний навоси хоҳ ҳазин-мунгли, хоҳ шўх, туркона бўлсин, инсонга йўлдош ва дарддошлик рамзи, ҳаётнинг бардавомлиги тимсоли бўлиб яшайверади. Шоҳбайт:

Зухд оҳангин Навоий ҳар нечаким соз этар,
Бир наво бирла муғанний ёна йўлдин озғурур.

Навоий гўё ўз қаҳрамонини зухд аҳлига мойил-хайрихоҳ, тақводор бир қиёфага солиб, бунинг оқибати нима бўлишини зимдан кузатаётгандай мунозарали-кинояомиз лавҳа чизади – биринчи мисрадаги «оҳанг», «соз» ташбеҳлари ана шундай истехзоиштибоҳ аломатларига айланади. Улуғ ҳаётсевар ва ҳақпараст шоирнинг маънавий позицияси иккинчи мисрада ғоятда аниқ, мухтасар, ортиқ даъво-дастакка эҳтиёж қолдирмайдиган ёрқин мусиқий тимсолларда очилади: муғанний инсоний шавқу рағбат ва дард билан ижро этган фақат «бир наво» шоирнинг гўё ўз иродасини синамоқчи бўлиб «ҳар нечаким» уриниб кўрган қаҳрамонини ёлғон эътиқоддан қайтариш («йўлдин озғурур»)дек мушкул вазифани адо этишга қодир бўлиб чиқади. «Зухд оҳанги»нинг сохта-уйдирма фалсафасини бир байтда шунчалар асосли ва жозибадор ифодалаш фақат илоҳий қалам соҳибига мушарраф бўлиши мумкин. Бунда анъанавий тазод санъати (зуҳд оҳанги – муғанний навоси) шоирга қўлдошлик қилади.

Ислом динининг Хуросон мулкидаги арконларидан бири бўлмиш Навоий нафақат зухду тақвони ифшо (фош) қилиш билан чекланади, балки улуғ санъаткор сифатида шариат ва тариқатнинг барча

мусулмонлар учун фарз ҳисобланган (намоз, рӯза, закот сингари) асосларидан ҳам бадиий ташбеҳ, рамз сифатида ижодий истифода этади. Улар баъзан кинояли оҳанг касб этиши, ҳатто, иштибоҳли, исёнкорона тус олиши мумкин («Қилибмен онча исёнким, агар дўзах аро кирсам...» сатри билан бошланадиган қитъа ёки «Не келмак аён бўлди, не кетмагим...» каби мисралардан тартиб топган таржеъбанд ва ҳоказо), лекин Навоий ислом истилоҳларини қачон, қандай зарурат, эҳтиёж билан ишлатмасин, гўё уни танқид қилиш, ниманидир фош этиш ниятидан узоқ. Аксинча, хоҳ ўзининг ишқий идеалини, хоҳ умумбашарий, ижтимоий, фалсафий қарашларини асослаш, тасдиқлаш учун энг мумтоз ва муборак нисбат-муқояса сифатида Куръон, Ҳадис сўзлигига муружаат қилади (масалан, маҳбуба тимсоли ё умуминсоний орзу-хаёллар муқаддас тушунчалардан юқори қўйилган тақдирда, бунда ҳам, шеърӣ мантиқ билан зиддият йўқ: сўз санъати рамзу мажозларсиз, муболағанинг фавқулодда кўринишлари – игроку ифротларсиз яшамайди, қолаверса, ҳар қандай муболағали ташбеҳ, юқорида қайд этилганидай, энг кучли асос – руҳий-самовий тамсилларга суянади). Шоҳбайт:

Рокиъ эрдим, чанг уни келди саҳаргах, оҳким,
Борди мутриб нағмасиға ҳосили авроднинг

Ғоятда ҳаётсевар мусулмон, санъатни, мусиқани ортиқ қадрлайдиган соҳир шоир, улуғ мутафаккир ўз қаҳрамонининг бомдод намози ниҳоясида дуога қўл очган аснодаги руҳий ҳолатини чизади: санъаткор чангчи созидан илк субҳидам («саҳаргах») атрофга таралган сеҳрли куй садолари уни ихтиёр-беихтиёр ларзага солади. Йўқ, мусиқа шайдосининг

ибодатига ҳалал етмади, дуоси бузилмади, аксинча, қилинган тиловату муножот – дуоларининг ҳосили – савоби мутрибга, унинг нағмаси ҳақиға баҳшида этилганидан ҳаяжонда... «Оҳким» сўзида қилинган ибодат, дуолар ҳосили учун ўқиниш эмас, мусиқа сеҳридан, ҳаётнинг мусиқа тимсолидаги гўзаллигидан, жозибасидан шавқу ҳайрат туйғулари зуҳур этади. Зотан, соҳир мутриб чангидан таралган наволарнинг саҳарғаҳда одамларга руҳий озиқ, мадад бериши, кимнидир ғафлат уйқусидан уйғотиши, кимнидир ғам-андух, ҳажр бедорлигидан, яна кимнидир бошқа дарду қийноқдан, майли, бир неча лаҳза халос этиши, кимнингдир кўнглида умид чироғини ёқиши – бу ҳам ўзига хос ибодат-босавоб, хайрбод ҳол эмасми? Навоий ўзининг дил-дилдан шоиру санъаткор қаҳрамони тилидан исломнинг ибодатга оид қутлуғ каломлари («роқиъ», «аврод») дан мўътабар шеърӣй нисбат сифатида фойдаланиб, инсоннинг бадий тафаккурини «Тенгри эҳсони» даражасида улуғловчи фаройиб лирик лавҳа яратади.

Баъзан мусиқӣй атамалар билвосита ҳам бевосита қўлланади, яъни улар шоир қаҳрамони – ошиқнинг ўз ҳабиби – кўнглига яқин кишидан навозиш, марҳамат илинжида қилган нолалари рамзига айланади, айни чоғда куй, наво маъносини ҳам англатади. Байт:

Чекмадинг лаҳни Навоий кўнглин истаб, айб эмас
Англаб ўзунгни наво аҳлига шахноз айласанг.

Маҳбуба бераҳмлик, бепарволик одатини тарк етмади – яна вафосизлик қилди: хушилхон хонишлари билан ўзгалар базмини қизитгани ҳолда, лоақал бир бор ошуфтаҳол Навоий «кўнглин истаб» куйламади, ҳолбуки, ошиқ Навоий кўнглини, бутун

вужудини навосиз тасаввур қилиш қийин. Лекин шоирнинг қаҳрамони ҳамон маҳбубидан умидвор, ягона армон-истаги шуки, майли, у ғарибу бенаво Навоийга илтифот қилмаса-қилмасин, фақат «наво аҳлиға шахноз» бўлса – куйлашни тарк этмаса бас. Бизнингча, «айб эмас англаб ўзунгни» иборасида самимий киноя ҳам, шунингдек, мураббийёна, пандомиз дил истаги ҳам зуҳур этади. Киноя сўзини тилга олдик. Беихтиёр Навоийнинг ибратли бир байти эса тушади: «Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас, Собит ўлмоқ лаҳзаи бир ерда не имкон сабо». Юқоридаги шоҳбайт руҳидан англашиладики, Навоий хаёлидаги маҳбуб нафақат «лоларуҳлар»дан, айни чоғда хушилхон нағмасоз, навозанда (эхтимол, моҳир раққоса ҳамдир). Бас, у шоҳона базмларнинг гули бўлса не ажаб! Хуллас, қиёсий таҳлил усули орқали «англаб ўзингни» иборасида қанчалик маънавият юки бўлса, «наво аҳли» (бу Навоий талқинида нафақат мусиқа аҳли маъносини англатади), кенг маънода, барча бенаво (бечора, бебахра, дили ўксик)ларга яқинлик, дарддошлик демакдир.

Мусиқий истилоҳлар бевосита шоҳ саройидаги базм манзарасини акс эттириши мумкин. Байт:

Хуш улки, базмда ойлар тепарда арғуштак,
Шоҳ анда танбура чолиб, Навоий деса кўшиқ.

Даставвал, байтнинг маърифий қимматини қайд этиб ўтиш лозим: Навоийнинг танбур чертгани, уд чалгани, куй басталагани ҳақида маълумот бор. Ўзининг «кўб ва хўб» (Бобур) шеърятидан ташқари, аксарият форс тилидаги буюк салафлар, устод-муршидларнинг неча ўн минглаб (эхтимол, юз мингларча) мисраларини ёд билган, мушоира ва базмларда

дарду оташин нафас билан ўқиган, илоҳий ҳофиза қувватига эга бўлган шоир лоақал кичик доирада, хос мажлисларда санъаткор хонандаларга жўр бўлиб, борингки, хиргойи қилиб кўшиқ айтган бўлса не ажаб! Шунингдек, Султон Хусайн Бойқародек катта иқтидорли, нозиктаъб шоир, ҳатто, ўша замон шеърятининг билимдон ҳакамларидан бири сифатида (бу ҳақда Навоий бир неча бор таъкидлаб ўтади), умуман мамлакат маданий ҳаётида, санъат, бадиий ижод соҳасида (шубҳасиз, Навоийнинг кучли таъсирида) раҳнамо, ҳомий мақомидаги «шоҳ... танбура» чертиши ҳам ажабланарли ҳол эмас (ўсмирлик чоғлариданоқ моҳир чавандоз ва қиличбозлиги билан танилган бу темурийзода, эҳтимол, эҳтиросли, мардона рақслар устаси бўлгандир, эҳтимол болалик дўсти Навоий билан жўрлашиб кўшиқ-алёр айтгандир). Байтдаги яна бир маърифий нуқта раққоса кизларнинг ер «тепар» шўх «арғуштак» ўйиндир. Шоир сатрларида фавқулудда нафис бадиий қурилма – кечинма ва хаёлнинг бетакрор образлари ажралиб турмайди. (Навоий бу гал бевосита тавсиф-хабар усулига эҳтиёж сезган бўлса керак), балки инсон руҳи ва кайфиятининг табиий ҳолати – мусиқа, рақс ва кўшиққа бўлган кучли тамойили ҳаққонийлиги, халқона содда самимияти билан ифодаланади. Энг муҳими, Навоийнинг шахсий ҳаёт тарзи, хулқ-атвори – сажияси, илоҳий ва ишқий эътиқоди, замон ва замона аҳлига бўлган муносабати каби мураккаб, аксари пурдасиз туйғулар, кечинмалар, хаёллар дунёсининг умумий контекстида баногоҳ шўх халқона ўйинга, куйга, кўшиққа (айниқса, ойдек гўзал кизларнинг ер тегиб, бутун вужуди силкиниб рақс тушишига) муносиб маъно, қиммат берилиши – шеърят, бадиият қонунларининг мўъ-

жизакор қудратидан, ҳаёт билан санъатнинг руҳий алоқасидан далолатдир. Шоҳбайт:

Нағмалар туркона соз этилди ўгуш,
Мастлиғдан ўйлаким хушнағма куш.

Араб ва Ажам тароналарига нисбатан туркий кўшиқ ва куйларнинг шўху «хушнағма» эканлиги эътиборни тортади. Тўғри, «туркона» сўзида икки, ҳатто уч хил маъно бўлиши мумкин: ўйноқи-шўх, кўпчиликка манзур, содда, оммабон ва ниҳоят, туркий усул ва туркий тилдаги. Эътибор қилинг: туркона нағмаларнинг расо, авж пардаларда чандон («ўгуш») соزلангани, шавқ билан ижро этилгани ҳақида мумкин қадар аниқ тасаввур ҳосил бўлиши учун кушларнинг урчиш тараддудидаги «мастлиғ» ҳолати – ажаб интиқ, хумор кайфият билан, тўлиб-жўшиб, фавқулодда «хушнағма» – ғамзакор ва жарангдор овоз билан сайрашлари шеърӣй нисбат қилиб олинади. Бадиий тимсол учун табиатни, унинг турфа жонзоту ажойибот-ғаройиботларини бевосита кузатиш, кузатганда ҳам санъаткорона қалб нигоҳи ва уқуви билан ҳис қилиб, қайта-қайта мушоҳада юргизиш тақозо этилади. Навоӣй чаманда танҳо қолиб, кушлар насл қолдириш дарди-иштиёқида гўё ўзини йўқотиб, жунбишга келиб сайраган, бир-бирига «ўз тилида» роз айтган мўъжиз лаҳзаларни неча-неча бор кузатганига шубҳа йўқ. Мусиқа мунаққидларининг ёзишича, гениал Чайковский ўзининг назари йўқ «Оққуш кўли» балетини яратишда ўша фаришта-сифат жаннат кушларининг европаликлар шоирона лутф билан «никоҳ рақси» деб атаган мастона, том маънода шеърӣй, мусиқӣй «ўйин»ларини кўриб илҳомланган экан... Шубҳасиз, Навоӣй мутафаккир шоир сифатида таъсирланган Хуросон хилқа-

ти – Ҳирот ва унинг атрофидаги жаннатосо боғлар (чунончи, «Боғи дилкушо», «Боғи жаҳон оро»), улардаги товусу тўтию кумрилар муҳити бутунлай бошқа бўлгани каби, табиатдаги мусиқа – товуш-оҳанг тебранишларининг сўз санъати, шеър тилидаги ифодаси – образлари ҳам ўзгачадир. Мухтасар қилиб айтганда, бу – инсоннинг турфа ҳолати – аҳволи руҳиясини сўз лавҳасига кўчириш санъати, сирли-ғаройиб ижодий жараёндирики, уни ҳар бир шоирнинг ўзи билади. Байт:

Эй Навоий, гар лисони ҳол эшитмайсен, эшит –
Ким, ажаб ҳолат бизинг созанда мизробинда бор.

Том маънода олиб қараганда, моҳиятда ҳар бир инсоннинг ҳоли – унинг руҳияти қалб мулки билан, кўнгил дардлари, дилида-ботинида етилган дунё билан узвий боғланган, оддий тил – лисон, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган илоҳий мўъжиз бир қудрат, сирли-сеҳрли хилқат эмасми? Чиндан ҳам унинг тилини уқиб, «ҳол-лисони»ни тинглаб бўлмайди. Мусиқа товушини эшитиш, ҳатто ундан турли даражада таъсирланиш мумкин. Бирок Навоий товуш билан товуш, оҳанг билан оҳанг тўлқинларида, ички, руҳий садоларида мутлақ ўзгача тафовутли ҳол борлигидан бизни огоҳ этиб, ўзининг қаҳрамони – муғанний зарбларида («созанда мизробинда»)ги «ажиб ҳолат»ни уқиб олишга даъват этади. Қани ўша соҳир мутриб чертган парда – зарб ҳолининг сўздаги ифодаси? Бундай савол олдида Навоий шеъри – лисони ҳам лол қолади, мусиқа сеҳри олдида чекинади. Ҳа, бундай «ажаб ҳолат» мусиқа оламига хос экан, уни фақат «эшитиб» бир қадар англамоқ мумкин. Улуғ шоир байтининг бадий мантиқ кучи ҳам шундаки, санъатни,

унинг маъносини, асл қимматини у билан бевосита мулоқотда бўлмай, қалбан идрок қилмай туриб, инкишоф этиб бўлмайди.

Бошқа бир ғазалда Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ кутилмаган тарзда мутриб билан мубоҳасага киришгандай бўлади, ҳолбуки, бу зиддият чуқур сабабиятга асосланмаган (ошиқнинг мушкул аҳволи мутрибга боғлиқ эмас). Байт:

Мутриб била не кўнгил очилсун Навоийнинг,
Ким мен фироқдин десам, ул дер «Ироқ»дин.

Эҳтимол, бошқа бир вазиятда ошиқ кўнгли мутриб нағмаси билан очилиши ҳам мумкин эди («Эй мутрибо, хушнағма туз: малак етди, ғамим кетди»). Лекин шоир кузатган мақсад – ҳажр дарди кийноқларига на мусиқа, на аҳбоблар таскини малҳам бўлолмаслигини, ўзининг ортиқ умидсиз, нажотсиз аҳволини икром қилиш... Албатта, Навоий ташбеҳларининг зоҳиран бир-бирига зидлиги ёки оҳангдошлигидан фойдаланиб («фироқдин», «Ироқ»дин мусажжа – ички қофия усулида келади) маълум даражада завқбахш, жозибадор лавҳа яратишни ҳам ўйлаган; айти чоғда «фироқ» ва «ироқ» ташбеҳлари маънолари замирида ошиқ аҳволининг нажотсизлигига нозик ишора – киноя оҳанги зуҳур этган бўлса ажаб эмас. Демак, ишқ дарди – фироғи ҳасрати билан гўё мутрибнинг бедардларча тилга олган «Ироқ» куйи инсон ҳаёти ва қисматининг номаълум-сирли ришталари орқали боғланиши, бу фаройиб уйғунликдан ошиқ ҳасратлари пурзиёд бўлиши мумкин. Навоий гўё тазод ва мусажжа санъат усуллари орқали ифода ўйини қила туриб, аслида ҳар бир сўз-тимсолнинг теран маъно қирраларига разм солганига ҳайратланмай бўладими?

Мутафаккир шоир «наво» ташбеҳининг муסיқа олаמידан ташқари табиатни, ижтимоий ҳаётни, инсоний муносабатларни акс эттирувчи турли маъно қирралари (ун, садо, мурод, истак, баҳра, насиба, рўшнолик, ҳожат кабилар)дан ижодий фойдаланади, мазкур сўз заминида яратилган ўзаро мутаносиб ё муқобил истилоҳларга (навобахш, навозанда, навозиш, навосоз, навогоҳ, хуш-наво, наволиғ ёки бенаво, навосиз – хусусан бу икки сўз фақат маҳзун-бахтсиз маъноларида келади) ҳар гал ўзгача сайқал, шеърӣ рангинлик бағишлайди. Шохбайт:

Навоӣ бенаволиғ бирла доим май ичар, бир кун
«Наво» нақшини даврон мутриби базмда чолғай деб.

Ҳар бир шеър, жумладан, байтда унинг бунёдкори – шоир шахсияти бевосита ёки билвосита англашилиб туради (зеро, лирик қаҳрамон тимсолида шоир ўзлиги билан коллектив даҳо бадиий синтезлашган, умумлашган бўлади). Юқоридаги шохбайтда ҳам Навоӣ дунёсини руҳан (фақат руҳан) идрок қилиш мумкин. Зоҳиран қараганда на «бенаволиғ» (муҳтожлик, бечоралик), на «май ичиш» юксак эъзоз ва ардоқдаги, нафси тийиш борасида, сабру қаноатда валийсӣрат инсон, пиру мураббий шоир ҳаётига, эътиқодига, сажиясига тўғри келади! Демак, «бенаволиғ»да ҳам, «даврон мутриби» ва унинг «Наво» нақшида ҳам бошқа мақсад, ички – ботиний маъно яширинган, акс ҳолда, «бенаволиғ» (ижтимоий тушунча) билан «Наво» (мақом куйи ва тармоғининг номи) ташбеҳлари ўзаро тазод усулида боғланиб келмас, айниқса, «мутриб» сўзи «даврон мутриби» тарзида ўзгача рамзий сифат касб этмас эди. Бас, Навоӣнинг «бенаволиғ»и, бу – барча лирик, эпик, насрий асарларида чуқур эҳтиросу, буюк

дard ва ҳасрат билан, ёниб-куюниб изҳор қилган, бамисоли самога абр (булут) бўлиб кўтарилган, раъд (чақмоқ, момақалдирик) бўлиб чақнаган, гулдурoс садо ва акс садолар берган, ёмғир, сел бўлиб ёғилган, гўё еру кўкка сифмас ўкинч, армонлари... Бир умр меҳру вафо кўрсатиб, тортган жабру жафолари, ёлғон, рўё бўлиб чиққан орзу-умидлари, шахсий бахт, оила фароғатидан бебаҳра, дил уйининг шамчироғи ёнмаган васлсиз муҳаббат қисмати, рақиблар ситами, дўстлар озори, давр аҳлининг бедардлик ва худбинликлари... Булар оламга, одамларга расулoна комил назар, эътибору эътиmod билан муносабатда бўлган, ўйлаганлари, саъй-ҳаракатлари аксарият беҳуда, сароб бўлиб чиққан Навоий наздида «бенаволиғ»ларга айланган бўлса не ажаб! Ана энди «даврон мутриби»дан кутилган «Наво» нақшининг ҳақиқий маъносини инкишоф этса бўлади: мутриб фақат навосоз эмас, балки замон дардларига малҳам, инсоннинг руҳий, маънавий, эстетик эҳтиёжларига чора, жавоб бўлувчи, баҳра, озиқ ўрнида хизмат қила оладиган, халоскору нажоткор, илоҳий бир санъаткорга айлансал! Бадиий мантиқ тақозосига кўра, «Наво» куйи билан «базм», базм билан «май» ташбеҳлари мутаносиб олинган. Дарвоқе, Навоий қаҳрамонининг «доим май ичиши» қачондир «бир кун» ўша нажоткору халоскор илоҳий куй «даврон ... базмида» чалиниши мумкинлигига умидсиз қараш рамзи эмасми? Хуллас, шоҳбайтдаги ҳар бир сўз-тимсол иложсиз хаёлга толдиради, фикр-баҳс кўзғотади...

Бошқа бир ғазалда май, базм, соқий, мутриб, най ташбеҳлари келгани ҳолда, юқоридаги сингари чуқур армонли, маломатангез-киноявий руҳ сезилмайди, аксинча, солим ва комил кишиларга тансиқ бўлгани учун ҳам ўзгача маъно берилиб,

юксак кадр, эъзоз топадиган сурурли, хузурбахш, илҳомбахш кайфият қаламга олинади. Байт:

Оташин май бирла, эй соқий, кизитқил базмни,
Мутрибо, ул ўтни тез этмакка ол оғзинга най.

Навоий шеърояти қанчалик ҳазин, пурдарад бўлмасин, унда дунёвий-ҳаётбахш оҳанглар муносиб даражада ўрин олганидан далолат берувчи (бундан ортиғи на ҳаёт, давр воқелиги мантиғига, на шеъроят табиати ва беназир шоир шахсиятига тўғри келади!) бу фавқуллода мастона-ўйноқи байт, тутилмаган кечинма-образлардан, Навоий даҳоси учун хос сирли-теран маъно қирраларидан холи бўлишига қарамай, беихтиёр завқ-шавқ уйғотади. Бунинг сири – шоир қаҳрамони кайфияти тақозо қилган, таъб равонлиги, кўнгилнинг шўх тамойили, шоир ҳаёлининг сафоли, эрка жилваси сифатида, ўзаро таносуб усулида шаклланган (май билан соқий, мутриб билан най, ўт билан базм, шунингдек, май кайфияти билан най навосининг бири-бирини «тез этмак» хизмати) биринчи қарашда оддий туюлган ташбеҳларда, уларнинг табиий уйғунлигида, оҳанрабосида. Шоир қаҳрамонининг, айниқса, соқийга шунчалар баланд иштиёқу интиқлик билан қилган даъватини худди мутрибга даъват каби самимий, беғараз ният – фақат ҳаётнинг қувончли неъматларидан росмана, эркин, бутун баҳравар бўлишга чақирик маъносида англамоқ лозим.

Бошқа бир ғазалда яна одатдагидай «мунглуф наво» ошиқ ҳасратларига жўровоз вазифани ўтаб келади. Байт:

Эй муғанний, чун нихон розим билурсан, соз туз,
Тортибон мунглуф наво созим била овоз туз.

Лирик қаҳрамоннинг кўнглидаги «ниҳон рози» ҳақида бир қадар (шубҳасиз, умумий тарзда) тасаввурга эга бўлмоқ учун Навоийнинг лоақал ўнларча ғазалларига, юзларча байтларига разм солишга тўғри келади. Лекин, бу пинҳон сирлар оламини, майли, шоир даҳоси яратган энг соҳир, терану нуктадон сатрларни кузатиш, бирма-бир синчиклаб текшириш билан ҳақиқатни аниқлаб-таҳқиқ этиб бўлармикин? Ахир, бу турмушнинг қизик тафсилотлари баёни, турфа воқеа-ҳодисалар солномаси ё ажойиб саргузаштлар қиссаси эмаски, бобма-боб, жилдма-жилд ўрганиш имконияти бўлса? Илло, қуёш азалдан то абад ҳаттоки «зарранинг моҳияти»га етолмагани каби, айниқса, Навоийдек бемисл заковату фазовий ҳаёлотга эга бўлган шоир поёнини билолмай нола қилган муҳаббат олами ўзининг ниҳоясиз руҳий теранлиги, ҳар бир дардли инсон – ошиқ кўнглининг ҳудудсиз пинҳоний мулки эканлиги билан жозибали, сирли-сеҳрлилиги билан гўзалдир. Бас, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ ё қаландар ўзининг ҳамроз ҳабиби муғаншийга: «Сен кўнглимдаги сиримни билурсан, унга ҳамовоз «мунглуғ наво туз», – дея муножот қилиши бежиз эмас... Не ажабки, фақат ҳазин куй «ниҳон роз» азобларини бир қадар осон кечиришга далда бериши мумкин.

Навоий такрор-такрор қаламга олган «мунглуғ наво» қуйидаги шоҳбайтда бир сира жамланган, умумлашган ҳолат ва қиёфа олади:

Баски, Навоий айлади дард сурудиди наво,
Аҳли тарабни йиғлатур мажлисининг таронаси.

Биринчи қарашда, Навоийдек соҳир лирик ва мутафаккир шоир, моҳир мутриб-навосоз, бир умр «васли мумкини йўқ» буюк ишқ достонини яратган

фидойи ошиқ дардли-ҳазин оҳангларда шеър ўқиши, эзгин-эзгин уд ё танбур чертиши барчага аён, демак, бу ортиқ ҳайратланишга, ажабланишга асос бермайдиган бир ҳолдек туюлади. Лекин шеърятда том маънодаги оҳанг-интонация баъзида ҳал қилувчи нуқтага айланиши мумкин. Менинг назаримда, мазкур мақтаъ-байтдаги биргина «наво» сўзи (унинг бутун салмоғи, салобати ғазал контекстида очилиши мумкин) гўё барчага аён ҳақиқат: «Навоий дард сурудидан наво айлади» шеърӣ жумласига қутилмаган тарзда улуғ шоир дунёсини, унинг мислсиз шахсияти ва руҳиятини ўзида мужассам ифодалаган шоҳ сатр мақомини беради. Акс ҳолда, Навоий мажлисининг таронаси дунё ташвишларидан, инсон дардларидан ўзларини фориғ тутган, ўйин-кулги, базм-маишатдан боши чиқмайдиган «тараб аҳлини йиғлатиш»га қодир бўлармиди? Шу тариқа, «дард суруди» – «тараб аҳли» муқобил тимсоллари орқали (тазод санъати воситасида) бетакрор мусиқий-лирик умумлашма лавҳа яратилади.

Ниҳоят, «наво» ташбеҳи муҳаббат дунёсини илоҳӣ эътиқод даражасида улуғловчи қутлуғ сўз-образга айланади. Шоҳбайт:

То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлубтур.

Навоий фақат буюк шоирларга маънавий ҳуқуқ берадиган фахрия усулидан фойдаланиб, мусулмонларнинг энг улуғ ва муқаррам китоби – «Қуръон» сўзлигига мурожаат қилади. Машхур рус шарқшуноси Е. Э. Бертельс Навоийнинг ижодӣ даҳосига берган юксак баҳони энг одил ва комил фикр юксаклиги деб билсак (бундай даъвога етарли далил-асослар бор), «фасоҳат мулкининг соҳибқирони» – улуғ

шоир хусусан ғазалиёти билан (аксарият ғазаллар «абадий мавзу» – муҳаббатга бағишланган) жаҳонда нисбати йўқ ишқ куйчиси, санъаткоридир. Шу маънода, Навоий: «Мен инсоннинг дунёвий ва илохий муҳаббати (ҳақиқатдан ҳам шундай) ҳақида шахсан дард чекиб, бу муқаддас оловда ёниб, ёнсам ҳам куйиб адо бўлмай битган барча мисраларим ёлғиз ошиқона, орифона, қаландарона шеър сатрлари эмас, улар муборак, муқаддас каломлар – «ишқ оят»ларидир» деб фахрланишга юз бор, минг бор ҳақлидир. Зотан, улар мана беш асрдан зиёд давр мобайнида, не-не пок, комил, фозил, солим инсонларнинг қанчадан-қанча авлодлари – чинакам «ишқ аҳли аро наво бўлиб» келгани ва шундай бўлиб қолажаги бизга бирдан-бир дахлсиз маънавий мерос – гўзал ҳақиқат эмасми?..

✦ УН ТҶРТИНЧИ МАҚОЛАТ ✦

МУСАВВИРОНА РАНГЛАР

Навоий кўнгли сувратхонаси чок бўлди сар то сар,
Чу анда жилва берди ул нигора нақшбин суврат.

Навоий ғазалиётида аввало рассомлик, наққошлик, меъморлик, китобат, хаттотлик, лаввоҳлик, саҳҳофлик ва халқ амалий санъатига оид махсус истилоҳ-ташбеҳлар, чунончи: нақш, наққош, нақшбанд, нақшсоз, суврат, тасвир, авроқ, сафҳа, лавҳ, килк, қалам, нуқта, китоба, зийнат, музайян кабилар; хусусан ранг турлари, жилолари: нилий, лолагун, шафақгун, фирузагун, ложувардий, ҳилолий, шингарфи, гулгун, гулфом, гулбун, шамъвор, сабзаранг, ол, сориг, яшил, заъфарон, оқ, қора, симобранг, атласранг ва ҳоказо сифат ва сифатлаш-

ган сўзлар бошқа ташбеҳлар билан уйғунлик ва таносубликда ҳайратбахш, бетакрор лирик лавҳа, шеърӣ манзараларга айланади.

Навоийнинг беназир улғ тасавури, чексиз фазовий тахайюлида жилваланган маҳбуба турли шоҳбайтларда шоир-мусаввир чизган рангин «суврат»лар тарзида намоён бўлади. Шоҳбайт:

Неча килки тахайюл бирла бир суврат нигор айлай,
Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин беқарор айлай.

Реал ҳаётда инсон соғинч туйғуси туфайли дилдан яқин, чин ёр-дўст, маҳбуб киши қиёфасини ўз тасавури ва хотирида аниқ жонлантириши ажабланарли ҳол эмас. Чунончи, интизор бўлиб, орзиқиб кутилган муҳаббатнома варақлари кўнгилларзаси, жон титроғи билан ўқиладиганда – ғойибона мулоқот, ҳамрозлик дақиқаларида ўша таниш, кадрдон дастхат, мўтабар сатрлар, жонсўзу дилором калималар орасидан мактуб йўллагувчининг ўтли-изтиробли, умидвору илтижоли қиёфаси – қувонч ва ҳайратдан порлаган кўзлари, соғинтирган овози, ҳароратли нафаси, хумор нигоҳи – барча ошно, дилдор жиҳатлари бутун жозибаси билан жонланиб турмайдами? Албатта, дарддош, сирдош киши сиймосини хаёлан тиклашдек тансиқ бир ҳолатни ижодхонага хос яратиш дақиқалари билан тенглаштириб бўлмайди. Хусусан, гениал шоирларнинг хаёлхонасида қандай сирли-сехрли, қийноқли яратиш жараёнлари содир бўлмайди дейсиз? Эҳтимол, Гёте ё Пушкиндек дунёга машҳур шоирларга аёл гўзаллигининг хаёлдаги тимсолини чизиш у қадар мушкулотга айланмаган бўлур эди (уларнинг таржимаи ҳолида бир эмас, бир неча реал аёл фигурасини учратиш мумкин, ҳатто, ўша гўзалларнинг

рангтасвир ва график портретлари ҳам ишланган). Навоийдек табаррук зотга келганда, унинг тахайюл кўзгусида Хуросон ё Туркистоннинг қайси толеи баланд санами («Санамлар ҳуснидан мақсуд ёр ўлмиш Навоийга, Агар барлос, агар тархон, агар арлот, агар сулдуз») шарқона латофат ва тароват, ҳаё ва ибo тимсоли бўлиб гавдаланган экан? Қизларни ҳали балофатга етмасиданоқ парда ичида сақлаш, қизлик назокати, иффати, номуси, шарм-ҳаёсини муҳофаза қилиш эл-улуснинг ахлоқий эътиқоди даражасига кўтарилган, тан-бадан, зоҳир гўзаллигига нисбатан руҳ, ботин гўзаллигига ортиқ қиммат бериш шеърий қоидага, анъанавий таомилга, халқнинг турмуш тарзига айланган (XIX аср цивилизацияси учун жуда эриш туюлган) бир шароитда ҳаммасини ҳаёлот оламига кўчиргани учун бу «валийсийрат» шоирга нима ҳам дея олардик? Борингки, Навоий ҳазратлари бўйига етган қизларни базўр кузатгани ҳаётда табиий ва муқаррар бир ҳол деб ҳисоблай қолайлик (тарихнавис ва адабиётшунос олимлар теурийлар саройидаги хонимойим-бекойимлар, мулозима-канизаклар юзи очик юрганлар дейишади; шунингдек, хеш-қариндошлар даврасида ҳайит-арафа, тўй-томоша, бошқа улуғ айём кунларида опсингил дугоналарга, келин-келинойиларга шоирнинг назари тушган бўлиши ҳақиқатга яқин). Лекин ёш йигитлик чоғидан ғариб хоксорлик қисмат насибаси бўлган, фариштадек покдомон, қизлардек ҳаё-иболи хулқу атвори маънавий-ахлоқий таомил деб билган Навоий то улуғ амирлик мартабасига етгунча, айниқса, гўзал қиз-жувонларни яхшироқ кузатишга ботина олган ё олмаганини тасаввур қилиш осон эмас; худди шундай муслималар ҳам бу табаррук зотга росмана очилиб, яъни бор ҳусну латофатини намоён этиб боққанларини тўла қаноат билан айтиш

қийин. Тўғри, Навоийшуносликнинг шундай фарази – ишорати ҳам йўқ эмас: қисмат даргоҳида аҳли аёл – оила шамчироғи ёқилмаган бу беназир инсоннинг сирлилик пардаси ортидаги қайсидир маҳбуби бўлгани (ё бўлмагани) тахмин қилинади... Қисқаси, бу айтилганлардан қатъи назар, мазкур шоҳбайтда Навоийнинг ажойиб шахсияти, бошқа бирорта улуг ижодкорникига ўхшамаган, илоҳий даражада юксак муҳаббат эътиқоди зухур этганига ким шубҳа қила олади? Шоирнинг қаҳрамони хаёлдаги васл қувончи – мулоқот дамларининг инъом-эҳсонини фақат ғойибона кечиради, йўқ, у ҳам шайдойи, ҳам бечора мусаввирга айланади-да, мўъжизакор «килк» – қилқалам билан ғаройиб бир суврат чизмоқчи бўладики, бундан кузатилган мақсад – ўша сувратдаги гўзалнинг жозибасига муносиб «ошиқ яшаш», фақат шу йўл – хаёлий гўзаликка хаёлий шайдолик асари – «ҳикояти»ни яратиш билан ошиқ Навоий «кўнглини беқарор айлаш»... Шоир санъатхонасида гўзаллик қай даражада мўъжизакор жараёнда шаклланади!.. Хаёлдаги маҳбуб сувратининг бунёдга келиши қанчалик руҳий қийноқларга сабаб бўлгани бизга ҳам бир қадар аён бўла бошлайди. Дарвоқе, байтдаги «неча» сўзи ўша илоҳий тасвир – идеал «суврат» образини яратиш йўлида «жаҳон овораси» бўлган шоир-мусаввирнинг уриниш-изланишлари ҳали интиҳо топмаганига, эзгу мурод ҳосил бўлмаганига ишора эмасми? Эҳтимолки, улуг санъаткор ўзи бир умр эътимод қилган васлсиз муҳаббат талқинида зиддиятли хаёлларни, азобли, лекин ёруғ орзу-армонларни, айни чоғда яратиш рағбати билан йўғрилган мураккаб руҳий ҳолатларни кечиргандир. Бу табаррук зотнинг неча-неча авлодлар қалбида ҳайрат, меҳр, фахр ҳисларини уйғотувчи, ўйга толдирувчи шахсияти, таржимаи

ҳоли мана шундай мушоҳада, мубоҳаса юритишга асос бераётгандай бўлади.

Навоий қатор ғазалларида маҳбубанинг шеърий сувратини чизишда «нақш» ташбеҳидан фойдаланади (маълумки, «нақш», «наққош» сўзлари шарқ ўймакорлиги, ҳатто, муסיқа санъатида муштарак маънони англатади). Шоҳбайт:

Нақш сувдин чун бўлур зойил, ажабдурким, эрур
Йиғлағон сойи хаёлинг дийдаи гирёнда нақш.

Бу байт мувозана (оврупо шеършунослигида параллелизм) усули билан мунаққаш этилган, яъни наққошлик санъатининг махсус қонунларидан бири, аниқроғи, нақшинкорлик, сиркорлик (бўр, гипс, соз тупроқ, сиранч, елим, совлиқ сути каби унсурлар қоринмасидан тайёрланадиган ганч) асарини сувдан, нам-захдан асраш йўриқларига ошиқнинг ҳолати қиёсланади – зид қўйилади. Халқ амалий санъатига хос жараён билан муҳаббат туйғуси ёндош нисбат қилиб олиниши мувозана бўлса, муқояса объекти («нақш» ва «сув») билан ошиқ субъектининг ҳолати («йиғлағон»и, «дийдаи гирён» бўлгани) ўзаро зид келиши тазод санъатлари намунасидир. Шоҳбайтдан кузатилган асосий мақсад – ғоя иккинчи мисрада очилади. Лекин Навоий ҳар гал янгидан таҳқиқ этадиган бадиий мантиқ тақозосига кўра, биринчи мисра фақат муқояса воситаси бўлиб қолмайди, балки иккинчи мисранинг бадиий қурилмаси учун зарур унсур – оригиналлик мезонига айланади. Акс ҳолда, маҳбуб «хаёли» – шеърий тимсоли ўзига хос-индивидуаллик касб этмаган бўлур эди. Зотан, шоҳбайтнинг бутун жозибаси иккинчи мисрада рамзий маънода, такроран келган «нақш» тимсоли билан изоҳланади. Ана энди байт мазмунини

шарҳласак бўлади: ҳаётда сув – нақшнинг офати эканлиги айтилиши ҳақиқат (ёғин-сочиндан, селу тошқин балосидан, шўрдан, айниқса, ножинс, нобоп одамларнинг, қайси замонда бўлмасин, жавобгар маъмурий шахсларнинг жинояткорона лоқайдлигидан нобуд бўлган ё хатарли аҳволга келган меъморлик ёдгорликларида асосан «сув»дан, наму захдан етган зарар-офат миқёси ҳисобига таажжуб ҳол («ажаб-дурким») шундаки, ошиқ ўзининг бераҳм, бепарво маҳбуби ҳажрида қанчалар кўп ёш тўкса, унинг «хаёли» (тасвири) кўз лавҳида шунчалик тиниқ, ёрқин, комил суврат – «нақш»га айланиб боради. Яна ажаброқким, кўздаги бу муборак нақш асли кўнгилга битилган тасвир – севимли сувратнинг фақат зоҳирий ИНЪИКОСИ бўлса-чи? Ҳар қандай матога, ҳатто, мармартошга битилган нақш қачондир «сувдан... зойил» бўлиши аниқ, бироқ ошиқ кўзларига, унинг шайдойи кўнглига азал наққоши битган илоҳий суврат – маҳбуба «нақши»ни лоақал хиралаштира оладиган куч борми дунёда? Демак, ошиқнинг тўккан кўз ёшларисиз унинг «хаёли дийдаи гирёнда нақш» – тасвир яратишини, маҳбубнинг лирик-миниатюр сувратини тасаввур этиш имконсиз.

Аввалги байтда маҳбубанинг хаёлий тимсоли «нақш» ва «дийда» ташбеҳлари воситасида чизилган бўлса, бошқа бир ғазалда нақш – кўнгул – кўй тимсоллари силсиласидан ўзгача шеърий лавҳа яратилади. Байт:

Нақш этиб кўнглумга жаннат эврулурмен кўйинга,
Айларам бу навъ ила жаннатни кўюнг садқаси.

Бундай ғам-андухдан холи, шодмону навобахш руҳдаги, нисбатан кам учрайдиган байтлар ажаб бир оҳанрабоси билан ўзига тортади: кўнгили саҳифасида

жаннат тимсолини яратиш! Хаётнинг баҳорий таровати («Чаман саҳифасида тараб сўзини яшил хат била ёзадир», дейди Навоий наврўз ҳақида ғазаларидан бирида), тонг чоғидаги шаффоф нашидаси, сафобахшлиги, аниқ, муносиб таърифига сўз топилмас муҳаббат шавқи, лаззати, шеърӣ рағбат ва илоҳий шукуҳи, чин дўсту анислар, азиз, пиру муршид зотлар мулоқоти, пурҳикмат, фасоҳатли суҳбати, ифтихор қилса, шукроналар айтса арзигулик покиза, беминнат, хайрбод хаёллар, муродлар, аъмоллар чиндан ҳам бани одамнинг эзгу идеали – «жаннат» маъносини англамайдами, жаннатий эъзозу қадр сўрамайдами? Навоийдек валий-сифат инсон ва улӯғ ижодкор шундай фараҳбахш лаҳзаларни (гарчи улар қисмат хоҳишига кўра шахсий хаётида кам насиб этган бўлса-да) кечирмаганмикин?... Бевосита байт шарҳига ўтайлик. Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ (ижодкор кайфияти қаҳрамон кайфиятига ўтмасдан қолмайди) кўнглида «нақш этган жаннат» қанчалар пурвиқору бетимсол эканини бир қадар тасаввур қилса бўлади, чунки бу бебаҳо маънавий инъом кимга аталгани маълум: бундай улӯғ муқофотга фақат маҳбуба муносиб. Бас, ошиқ хаётининг маъноси, ишқий эътиқоди ва гўзаллик эътимодининг мужассам тимсоли бўлмиш ёр «кўйига садқа» қилинадиган жаннатдан ортиқ нима бўлиши мумкин бу оламда? Байтнинг бадиий жозибаси шундаки, шоир «жаннат» ташбеҳидан кутатган қутлуғ ниятни қандай изҳор этишга айрича аҳамият беради, бунинг учун «эврүлурмен кўйига», «айларам бу навъ ила», «садқаси» каби халқона лутф билан йўғрилган ифодалар тузади (ширинсухан халқимизнинг тил хазинаси «жоним айлансин», «ўргулсин», «жоним – садақа» каби суюмли, эркалаб ардоқлағувчи нақл-ибораларга бой). Ана шун-

дай нуктадон мутаносиблик, нозик бадий мантик заминда (накшсиз – кўнгил, кўнгилсиз – жаннат, жаннатсиз – садқа, кўйсиз – эврилиш маъносиз бўлар, ажойиб ифодавий силсила яратилмас эди) маҳбубага боқий умр ва фароғат тилаги изҳор этилаётгандай: «Айларам бу навъ ила жаннатни кўюнг садқаси».

Бошқа бир ғазалда яна ўша «накш», ўша «кўнгил» ташбеҳлари. Лекин бу гал мувозана (параллелизм) санъати орқали санъаткор накқош гириҳлари (кесма, тугунли чизиклар, мураккаб ва нозик бандлар) каби бетакрор шеърий лавҳалар яратилади. Шоҳбайт:

Кўнгулда накш андоғ боғламиш бир нозанин суврат,
Ки мумкун эрмас андоғ тортмоқ накқоши Чин суврат.

Навоий учун бениҳоя азиз, ардокли қаҳрамон – ошиқ кўнглида (баайни ўз кўнглида юз берганидай) «накш... боғламиш бир суврат»ни дунёга донг тартган сувратчилар чиза олмасалар не ажаб? Хусусан, кўнгилдаги суврат, айниқса, ошиқ-рассом кўнглидаги севимли ёр тасвири... ҳеч қайси санъаткор мусаввир андоза ололмас илоҳий жозиба касб этиши кимни шубҳалантира олади? Шоир муқояса-нисбат учун Чин накқошини олиши фақат анъанавий усул эмас. Айниқса, шарқ шеърияти ва бутун бадий маданиятида Чин рассомлари қадимдан машҳур бўлганлар. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги мусаввир Моний, меъмор Боний, тоштарош накқош Қорун ҳам шу юрт фарзандлари (айниқса, Моний мактаби шунчалар шуҳрат қозонганки, шу заминда бутун бир фалсафий оқим пайдо бўлган). Демак, Навоий ошиқ кўнглида боғланмиш сувратнинг мўъжизакор санъат юксаклигида туришини махсус

таъкидлаш учун ҳам унга энг юқори, дунёда тенги йўқ гўзаллик ҳодисасини қиёсий тамсил қилиб олади. Хусусан, биринчи мисрадаги ғаройиб мушоҳада («кўнгулда... боғланмиш бир нозанин суврат») беихтиёр улуғ шоир хаёлан умр бўйи излаган баркамол ва матлуб ёр тимсолига бағишланган рубоийнинг бир сатрини ёдга солади: «Кўнглум бир шўхким тилар – топилмас, нетайин».

Ҳазалларнинг бирида киши қиёфасини хаёлан кўз ўнгида жонлантириб суврат чизишдек мушкулот – мураккаб психологик жараён лирик образга кўчирилади. Байт:

Мумкин эрмас чун назар оллида кўрмак сувратин,
Сафҳаи хотирға нақш этмай намудоре, нетай.

Албатта, «сувратин» ташбеҳидан, аввало, икки, қолаверса, уч, ҳатто, тўрт хил маънони англаса бўлади: маҳбуба суврати, унинг хаёлдаги тасвири, хаёлдаги гўзалнинг ўхшаши йўқ тимсоли. Лекин ошиқнинг тилаги, талаби бундай хос сувратни «назар оллида кўрмак» – аниқ чизгилари, бетакрор кирралари билан гавдалантирмақдир. Бунинг учун маҳбуба тимсоли «хотир (дил, кўнгил, ботин) сафҳасига» битилган бўлиши керакки, бунинг имконсизлиги ҳасрат тўла «нетай» сўзидан аён бўлади. Хуллас, бу гал аввалги шохбайтдаги мўъжизали ҳолнинг бутунлай акси бўлган нажотсиз вазият юз беради. Начора? Табиатда, ижтимоий ҳаётда бўлгани каби ошиқнинг (балким шоирнинг ҳам) хаёлот осмони доимо бирдай тоза – булутсиз бўлиши имконсиз. Кўз, назар – кўнгилнинг кўзгуси. Кўнгил баҳрида ишқ тўфони тугён қилган кезларда «назар оллида сувратин кўрмак... мумкин эрмас» бўлса не ажаб? Ошиқ аҳли учун қисматнинг инъому муко-

фотларидан кўра ранжу озорлари зиёда эканининг боиси ҳам ўша «мумкин эрмас» васл фалсафаси билан боғлиқ эмасмикин?

Бу шафқатсиз ҳақиқатни бошқа мисоллар ҳам тасдиқлаши мумкин. Шоҳбайт:

Сувратинг кўрмак таманно айлабон, кўрмай ҳануз,
Оллима юз минг ажаб суврат келурни билмадим.

Ўзининг кўнгил шамчироғи – «дилситони» бўлган маҳбуби фироқида кечани субҳидам билан, кунларни ойлар билан улаган ошиқ учун «сувратини кўрмак таманноси» – хаёлан дийдорлашув ўзи қанчалик умид, таскин, қувонч, рағбат бағишлаши мумкин... Лекин, қани ўша «кўнгли тилаган мурод» (Бобур)нинг ҳосили – маҳбубанинг бенисбат тасвири акс этган «суврат»? Бу ягона орзу тимсоли оворасида дуч келган «юз минг ажаб суврат» – эҳтимол, улар фақат суврат эмасдир, балки турфа савдолар ҳамдир – ошиқ аҳволини янада мушкуллатиши мумкин. Эҳтимол, шунчалар рангин «ажаб суврат» қисмат золининг жодуси – макр ўйини, синов усулидир. Акс ҳолда, нечун ошиқ матлуб сувратни «ҳануз кўрмай», тополмай изтироб чекади, эзгу истак («таманно») оқибатини «билмай» тўлғонади? Бас, бу гал ҳам аввалги шоҳбайт билан руҳий муштараклик бор: асли «сафҳаи хотирға» битилмаган бўлса, «юз минг ажаб суврат» бўлсин, умид ўрнига ранжу алам олиб келиши мумкин.

Баъзан орзу қилинган маҳвашнинг суврати нигоҳ етмас самовий олислиқдан юлдуз мисол тажалли этса-да, моҳиятда ошиқ учун бу озорли эмас. Байт:

Кўз тутар эрдим қалам киприklarимдин боғла деб,
Гар азалда кўрсам эрди, сувратинг наққошини.

Байт замирида бундай илохий ҳусн сохибаси – маҳбуб сувратини чизишга қалам ожиз, бунга истеъдоди, маҳорати етадиган сувратчи дунёда йўқ деган, ифрот санъати билан музайян этилган фикр зухур этади. Лекин, байтнинг жозоба – оҳанрабоси шундаки, бу гал ошиқнинг дард-ҳасратлари эмас, балки камоли ҳайрат ва фидойилик туйғулари ифодалангани, бундай оғриқсиз кайфият мардона руҳий ҳолат, айниқса, биринчи мисрадаги нозик нуктадон лирик лавҳада ёрқин аксини топган: «Кўз тунтар эрдим, қалам киприкларимдин боғла деб». Иккинчи мисрада эса «азал», «сувратинг наққоши» ташбеҳлари орқали абадият қонунлари, чегара билмас гўзаллик қонунлари олдида инсоннинг улуғ ва шарафли ўрни, муҳаббатнинг ўзи мўъжизакор-сирли дунё эканлиги ҳақидаги фалсафий-лирик хаёллар мухтасар рамзий образда умумлаштирилади.

Бошқа бир ғазалда «суврат» тимсоли тажнис санъати орқали мусулмон эътиқоди сарҳадларидан бемалол чиқадиган умумбашарий идеални улуғлашга хизмат қилади. Шоҳбайт:

Агар суврат будурким, сендадур, эй гул, йироқ эрмас,
Ки мундин сўнг парастиниш айлагайлар, аҳли дин суврат.

Бу байтда маҳбуба «суврати» анъанавий маънодаги тасвирий ранглар, оҳанглар, усуллар доирасидан чиқиб, кутилмаган тарзда насроний (христиан) эътиқоди рамзига айланади. Навоий даврида Хуросонда, Араб ва Ажам мамлакатларида шарққа хос насроний мазҳабидаги тарсолар, кўпчиликини ташкил қилган мусулмон аҳолиси орасида ажралиб туриш учун белларига зуннор боғлаб юрганлар, демак, уларнинг ўз бутхоналари ҳам бўлган, бутхонани эса санам (бут)лар ва «муқаддас» суврат-

ларсиз тасаввур қилиш қийин. Гарчи Навоий ватанидан ташқари чиқмаган бўлса-да (Аттор, Румий, Деҳлавий, Жомий каби устозлар лоақал ҳаж қилиш сабаби билан катта-кичик шаҳарларни кўрганлар), турли муносабат-мулоқот туфайли, балки Жомий каби яқин мусоҳиблар орқали Исо, Биби Марям, (бошқа анбиё ва авлиёлар суврати ҳақида билвосита, эҳтимол, бевосита) маълумот олганига шубҳа йўқ... Ана энди байт шарҳига қайтсак бўлади. Улуғ шоир, ислом дини арконларидан саналган мутафаккир, айрим даҳрий олимлар талкин қилганларидай, «тарсо», «зуннор», «санам», «дин ғоратгари», «номусулмон», жумладан, «суврат» (насроний талқинида) каби ташбеҳларни қўллаш билан даҳрийга, шаккокка айланиб қолмайди. Аввало, бу кўп асрлик анъанага айланган, шеърятнинг шартли-рамзий бир усули, қолаверса, диний истилоҳлар муқаддас, илоҳий тушунчаларни ифодалагани учун ҳам, майли, кинояли-полемик (мубоҳасали) оҳангларда келсин, шоир кузатган мақсад учун энг кучли, жозибали, теран маъноли восита-нисбат вазифасини ўтайди. (Сўнгра, ислом фалсафаси, маданияти, унинг бой қомуси сўзлиги то ҳануз бузиб талкин қилинганидай, бошқа диний эътиқодларга, сўфиёна ҳурфикрилиқка асло зид эмас, аксинча, унинг умумбашарий руҳий маданият, фалсафий ва бадий тафаккур билан, уларнинг турли меъёрлари – чексизликлари, масштаблари, теранликлари билан ўзаро яқин, муштарак жиҳатлари кўп...

Мазкур шоҳбайтдаги «суврат» тимсоли ҳам моҳиятда умуминсоний идеалнинг шеърый ифодасига айланади. Биринчи мисрадаги: «Агар суврат будурким... йироқ эрмас» сўзлари билан маҳбуба суврати, аниқроғи, сувратдаги малак (христиан эътиқоди тақозоси билан) илоҳийлаштирилади, бунда беих-

тиёр Леонардо да Винчи ё Рафаэль мўйқаламига мансуб гениал асарлар – аёл образлари ёдга тушади. Иккинчи мисрадаги «...парастин айлағайлар аҳли дин, суврат» сўзлари зоҳиран қараганда: бу – ислом аҳлини сувратпарастга айлантириши мумкин, деган қалтис маънони англатади. Лекин, бу фавқулодда журъаткор фикр фақат шеърият, санъат қонунлари нуқтаи назаридан ҳаққоний ва жозибали бўлиб, моҳиятда на ислом эътиқодини, на ислом аҳлини (аниқроғи, мусулмон ошиқларни) асло камситмайди, фақат бунда аввал қайд этилган умуминсоний воя: муҳаббат туйғулари дунёдаги энг комил эътиқодларни ҳам (улар монелик қилганлари тақдирда) тан олмаслиги мумкин, деган ҳурфикрлик зухур этади.

✦ УН БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ ✦

АФСОНАВИЙ-ТАРИХИЙ ТИМСОЛЛАР

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким – Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.

Бежизмаски, иқтибоҳ, иккиланиш ҳолатлари, эҳтимоллик, тахминийлик аломатлари инсон заковати ва хаёлотининг кўп асрлик тажрибасида синалган, бу – не-не донишманд, ориф зотларнинг бошини қотирмаган. Фанда (айниқса, психологияда) махсус соҳага, доимий муаммолардан бирига айланган, аксинча, маълум шубҳалардан холи мутлақо билимдонлик даъвоси маҳдудликнинг бошқача кўриниши сифатида баҳоланган. Албатта, бу асосан мантиқий-таҳлилий тафаккурга хос соғлом, тийрак ҳукмлардан. Ҳиссий-образли тафаккур учун ҳам истисно ҳолат эмас. Санъатга, шеъриятга хос

сирли-сехрли, хиссий-рухий жараёнларда ва шуур қонунларига унчалик итоат этавермайдиган, реал ҳақиқатга нисбатан ҳар доим мувофиқ ва мавзун келишига ҳеч ким кафолат беролмайдиган хаёлот ва хиссиёт эркинликлари, эркаликлари, ўша иштибоҳ, иккиланиш ёки «чиройли хато» оҳангларида ифодаланишини кузатиш мумкин. Шоҳбайт:

Ғар каломингни Масих анфоси дедим, эй хабиб,
Айб қилмаким, ғалат гоҳи тушар «Қуръон» аро.

Албатта, бу ерда Навоий ишлатган шеърӣ лутфда иштибоҳ ё хато оҳанги фақат восита хизмати ни ўтаяпти. Зоҳиран, кузатилган асосий мақсад (маҳбуба сўзларининг қудратига муносиб баҳо бериш) аниқ, тафсилий кўриниб турмаса ҳам, сатрлар руҳидан – моҳиятидан англашилади: бахтиёр ошиқ учун ёру «хабиб»ининг улуг илтифоти айтган сўзлари «Масих анфоси» (нафаси)дан беқиёс даражада ортиқ, соҳир, мўъжизакор, илоҳий!.. Дафъатан ҳаяжон ва тараддуд ичида хаёлга келган ташбеҳни «ғалат» дейиш, айниқса, буни «Қуръон»да учрайдиган баъзи саҳв паришон нуқталарга нисбат бериш орқали нафақат маҳбуба сиймоси, айнаи чоғда ўша «ғўзал хато», иштибоҳ объектлари (Масих, «Қуръон») ҳам улуғланаётгани сезилиб туради.

Навоий анъанага кўра гоҳ афсонавий фигуралар маъносини, гоҳ тарихий шахслар ё объектлар номини бадиий муқояса-нисбат сифатида истифода этар экан, буни фақат сўз фасоҳати, рангинлиги, жозибадорлиги учун қилмайди. Балки муайян ижтимоӣ, маънавий идеали – инсоний ё ишқий маслағи, матлаби, эзгу хаёли, хотироти, дардли ҳолати, кайфиятини ижодий эҳтиёж даражасида ёрқин ва мухтасар ифодалашга йўналтиради. Байт:

Навоий бўлмасиға озими Ироқу Ҳижоз
Магар назоҳати мулки Ҳирий эрур боис.

Аввало, шоирнинг Ироқу Ҳижоз сафарини тилга олишига не боис бўлди экан? Айниқса, Навоийдек улғуф давлат ва маданият арбоби, маърифат ва ижод ҳомийси учун ечими осон бўлмаган бундай саволда гениал санъаткорнинг турли жанрдаги асарларидан кўплаб жавоб-сатрлар топиш мумкин (лоақал икки байт мисол келтирайлик: «Эй, Навоий, истасанг давр аҳли зулмидин халос, Ур фано даштига гому бора олгунингча бор»; «Ўз диёримда бузуғ кўнгул не янглиғ тўхтасун, Ким эрур бегона – ҳам аҳбоб мендин, ҳам ҳабиб»). Лекин, муҳими, биринчи мисра замирига яширинган нозик маъно – фақат Навоий шахсиятига хос чуқур андиша ҳиссидир: у қанчалар шикастаҳолу фидойи, сабр-қаноатда яктолардан бўлмасин, «давр аҳли»дан етган турфа усулдаги озору ситамлар, таънаю маломатлар туфайли ниҳоятда мушкул – дилтанг ҳолга тушиши муқаррар эканлигига, ҳатто, узоқ-узоқларга бош олиб кетиш хаёли билан қаттиқ изтироб чекишига шубҳа қилиб бўладими? Шунга қарамай, ҳар қандай мағрур, исёнкор, аламноқ кайфиятдан – ўша одил ҳакам – элу юрт андишаси ёлиб келса-чи? Аниқроғи, она Ҳирот меҳри ва дардлари барчасидан фузунроқ бўлиши, унинг ботинини, руҳини турли ғуссалар ғуборидан поклантирувчи, кўнглига равшанлик бахш этувчи илоҳий бир маъво – «назоҳат мулки» бўлиб туюлиши табиий ҳолдир. Алалхусус, Навоийдек адолатпаноҳ, фуқаронарвар арбоб, мутафаккир ва мураббий зот учун барча инсоний андишалардан Ватан манфаати ортиқ ва устувор бўлса, не ажаб!..

Нафақат христианлик минтақаларида, балки му-
сулмон дунёсида ҳам афсонага айланган Исо –
Масих образига (эхтимол, бу фожеъ ҳикоятнинг
муайян даражада тарихий асоси йўқ эмасдир) шоир
такрор-такрор мурожаат этмасин, ҳар гал бири-би-
ридан жозиброқ лирик лавҳалар яратади. Шохбайт:

Кўп Масиходин дам урма, қил ҳаётингни туфайл –
Ангаким, топмиш Масих онинг туфайлидин ҳаёт.

Улуғ шоир шеърий тафаккур ва хаёлотнинг чек-
сиз имкониятларини истифода этгани ҳолда анъ-
анавий тимсол орқали ўз қаҳрамони – ошиқни
МУҲАББАТ отлиғ буюк қудратнинг оддий фарзан-
ди сифатида, маҳбубани эса нафақат барча дард
аҳлининг тириклигига сабабчи – яратувчи даража-
сида улуғлайди, айни чоғда жонсиз танга қайта жон
бағишлашга қодир мўъжизакор нафасли Масихнинг
ўзи ҳам ўша фаройиб илоҳий қудратдан «ҳаёт топ-
ган» (бунда эҳтимолки, Исонинг тирилиши ва (са-
мовотга кўтарилиши ҳақидаги ривоятга ҳам ишора
йўқ эмасдир). Хуллас, мутафаккир шоирнинг ўзига
хос ишқий фалсафасики дунёвий муомала тилига
ўғирганда, маҳбуба – гўзаллик ва муҳаббат оми-
ли; ошиқ-инсоннинг тириклиги, қисмати, аъмолига
нимаики битилган бўлса – ҳаммаси учун унинг
меҳри – эҳсони, шафқату марҳамати сабаб бўлган,
демак, у кўнгил мулкини ўзгартиришга қодирдир...

Ҳазалларнинг бирида маҳбуба лаъли таърифида
кутилмаган тарзда Исо ҳақидаги ривоятнинг икки
муҳим жиҳати қаламга олинади. Байт:

Лаъли не кондиндурур, невчун ҳадис этмас дема,
Не ато бордур Масихога, не фарзанд, эй кўнгул.

Шеърятда, хусусан, классикада бир сўз – ташбеҳ ортига, замирига бир неча маъно яшириниши ажабланарли эмас, акс ҳолда, шеърӣ нутқ ва ифода жозибасига жиддий футур етиши мумкин. Навоий маҳбуба «лаъли»ни бир йўла қонга (лаб рангига нисбатан), ҳадисга (сўзлаш қобилияти эътибори-ла), Масиҳга (жон бағишловчи илоҳий қудратга қиёсан) тамсил қилади. «Лаъл»нинг қонга дохил аломати («не қондиндурур») шеърӣ нисбатлаш анъанасида, эҳтимолки, учратилмаган ҳол. Унинг «невчун ҳадис этмас»лиги – сўзламаслиги ҳам асли зоти – қонига, тўғрироғи, Масиҳ каби на ота зоти, на зурриёти – фарзанди йўқлигига бориб тақалса керак. Ана шундай мураккаб ифодавий силсила орқали маҳбуба Масиҳнинг кенг анъана бўлган жонбахш хусусиятига эмас, балки зот жиҳатдан яктолигига (онаси биби Марям бундан мустасно) қиёс қилинади. Шу тарзда, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ «кўнгли» тилагига кўра маҳбуба сукутли Масиҳ тимсолида, унинг кутилмаган сифати воситасида (талмеҳ санъатининг оригинал кўриниши) фаройиб лирик лавҳа яратилади.

Бошқа бир байтда Масиҳ билан Хизр образлари маҳбуба фидойилари тарзида берилади:

Йўк менинг, балки Хизр бирла Масиҳо жони,
Чашмаи нўш аро жонбахш зулолингга фидо.

Ошиқ маҳбубининг ширин лаби («чашмаи нўш») садқаси учун шахсан ўз жонининг қиммати, эътибори йўқ деб билади. У шундай илоҳий эъзоз ва баҳога лойиқки, ҳатто, жонсизларга ҳаёт ато этувчи Масиҳнинг жони унга фидо бўлса камлик қилади, абадий тириклик сувини ичган Хизр фақат маҳбуба учун боқий умр лаззатидан кечиб, ўша тенги йўқ

соҳибжамолнинг «жонбахш зулолига» Тангри инъомини фидо қилса арзийди. Зеро, маҳбубанинг «чашмаи нўш аро жонбахш зулоли» унга жон фидо қилганларга қайта ҳаёт бағишласа ажаб эмас (уни «жонбахш» деб аташлари бежиз бўлмаса керак). Хуллас, Масих, Хизр тимсоллари орқали улуг шоир маҳбуб сифатларига, кенг маънода инсон гўзаллигига руҳий чексизлик, маънавий қиммат, барҳаётлик тилайди, бу анъанавий талмеҳ санъатига ҳам ўзига хос жозиба бағишлайди.

Бошқа ғазалда Хизр тимсоли кутилмаганда бўлакча мақсадга хизмат қилади – ғазалиётда деярли учрамаган бир ҳол – севимли ёрдан абадий узоқлашиш истагининг ифодасига айланади. Байт:

Комим ўлмоқдур ҳабибимдан йироқ,
Ғар худ ўлсун Хизрча ёшим менинг.

Улуг шоирнинг аксарият ғазалларида замон аҳлидан етган озор, одамларда инсоф, мурувват кўтарилгани, меҳр-вафодан нишон йўқлиги учун улусдан қочиб қутулишдан ўзга чора қолмагани кескин, аёвсиз ташбеҳларда ифшо этилади («!Парим бўлса учуб қочсам улустин то қанотим бор, Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор»). Ва аксинча, шоир қаҳрамонининг тахайюл оламида пайдо бўлган ёр баъзан фазовий олисликда бўлса ҳам, кўнгил у томон талпиниши, унинг ёди билан нафас олиш, суврат – тимсолини бир дам бўлсин хаёл кўзгусидан нари қўймасликни Худодан ёлбориб сўраш («Ё Раб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама») – бундай фидойи оҳанглар ошиқнинг матлаби, тилаги, армони эмасми? Дарвоқе, «ҳабиб» сўзи дўст маъносини ҳам англатади, лекин одатда кўпчиликка нисбатан «аҳбоб» тарзида қўлланади,

Бас, мазкур байтда «ҳабиб» – севимли ёр маъносида келган экан, ошиқ нечук у билан аввалгидай хаёлий мулоқотдан ҳам абадул-абад («Гар худ ўлсун Хизрча ёшим менинг») фориғ бўлишни истади. Байт руҳидаги қаттиқ озор оҳангини, Навоийнинг ўзи кексалик деб атаган ҳаётининг сўнгги йилларига татбиқан мулоҳаза қилиб кўрсак, аҳли аёл (оила) меҳрини, рўшнолигини билмай ўтган том маънода валий шоирнинг руҳий ҳолати драматик мушкул чизиққа бориб етгани маълум бўладики, шундай умидсиз, нажотсиз бир кайфият инъикоси сифатида ногаҳонда ўзининг ишқий идеалига зид мисралар туғилган бўлиши ажабланарли ҳол эмас. Бунга жаҳон шеърлятида мисоллар етарли. Хуллас, бу гал Хизр тимсоли, эҳтимол, ўзининг ҳаёт ғуссаларидан, майли, ғойибона, бир неча лаҳзага халос этувчи руҳи зиддига Навоий сиймосининг мунгли бир қирра – чизгиси учун хизмат қилади.

Мутафаккир шоир қатор шоҳбайтларида афсонавий тимсоллардан Қоф, Нух, Сомир, Сулаймон, Марям, Жамшид, жуғрофий атамалардан Миср, Араб, Ажам, Чин, Хуросон, Жайхун, Фирот (оврўпаликлар тилида Евфрат), Албруз, Хирий, Астробод, Каъба ва бошқа ташбеҳларни турли шеърӣ санъатлар воситасида ҳар гал ўзгача-рангин образга, лирик манзарага, шеърӣ лавҳага айлантиради. Шоҳбайт:

Тилар кўнглум куши Анқодин ўтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр эгарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Бу шоҳбайт шарҳида шоир қаҳрамонини бевосита Навоий шахсига нисбат берсак, хато бўлмас. Фақат Навоийнинг бениҳоя озурда кўнгул куши беҳад азиз масканини ташлаб, узоқ-узоқларга, на одам-

зод, на улар билган қушлар бориб етмаган манзилларга, ҳатто, афсоналардаги «Анқодан... юз водий нари» – фазовий «водий»ларга парвоз қилишни тилаши мумкин. Лекин дард-аламнинг зўридан фақат узоқларга бош олиб кетиш истагининг ўзи кифоя қиладими? Ана шундай қудратли замин сифатида фақат Анқо қуши каби афсонавий Қоф (Сулаймон пайғамбар Тангри хоҳиши билан шамолу бўронларга ҳам қўналга макон қилган, ер куррасини ўраб олган афсонавий тоғ тизмалари) сингари, йўқ, ундан «ортиқ сабот» керак бўлади. Бундай қатъий, барқарор ирода-бардошни фақат Навоийдек нафс, ҳирс, ўзлик, жоҳу мол кишанларидан батамом фориғу озод кишигина тасарруф этиши мумкин, шу маънода Навоий «кўнгил қуши»нинг фавқулудда журъатли, фазовий чексизликка парвоз қилиш истаги шеърят мантиғи нуқтаи назаридан тўла асосга эга. Хуллас, улуг инсоний дард куйчиси Навоий хаёлларининг миқёси ва шиддати учун Анқо, Қоф каби афсонавий тимсол-нисбатлар бамисоли оддий, матлуб воситага айланади.

Қуйидаги сатрларда ошиқнинг ҳажр изтироблари «дафъи» учун хизмат қилиши мумкин бўлган икки дарё кутилмаган лирик ҳолат-манзара яратади:

Ашк тўкмақдин қуруғоч икки кўз, куйди кўнгул,
Дафъиға ўтнинг бу Жайхуну Фиротим йўқ эди.

Қурғоқчилик бўлмаса, тўқайга бекордан ўт тушмайди. Айни чоғда ҳар доим ҳам ўт балосини сув билан дафъ қилиш қийин. Албатта, ишқ дунёси, ушшоқ қисмати бошқа. Ҳажр ёшлари тўкавериб, кўзлари қуриганда жафодийда ошиқнинг аҳволи ўнганмайди. У йиғлаганда маълум даражада аламини енгиллатар, кўнгил ҳасратларини ёзар эди.

Энди нима қилади? Кўзлари ҳам ҳайрон. Кўнгил ўз дарди билан ўзи қийналади, жон изгиробда тўлғанади. Интизорлик, соғинч, алам, хўрлик, зорлик, гуноҳкорлик, иштибоҳ (ботиний), нола, унсиз фифон, тилсиз муножот (ёлбориш), садосиз нидо, нажотсиз умид, илинж, армон – бахтсиз муҳаббат қисматининг турфа озору азоблари эркинлик йўлини тополмай, қафас ичида ортиқ чидаб туролмай тутоқади, ёнади, аланга олади, ниҳоят, кўнгил отлиғ сирли хилқатнинг тўрт жихатига туташади. Фақат дард аҳлининг ўзи биладиган, назардан линҳон бундай самовий-илоҳий ўтнинг аёвсиз хуружларини ҳатто икки буюк дарё суви дафъ қилишга қодирмикин (умуман, бундай руҳий оташни сув билан ўчириб бўладими)? Навоий «Жайхуну Фиротим йўқ эди» дейиши шу имконсизлик ифодаси эмасми? Эҳтимол, улуғ шоир хаёлидаги бу ошиқнинг жисми, жони, кўнгли, руҳияти ҳам бошқача – илоҳий унсурлардан йўғрилгандир – афсоналардаги каби ўтда қуймас, сувда чўкмас, тоғ қуласа босмас хислатлари билан бизнинг тасаввур, хаёл ўлчовларимизга сиғмас. Навоий «икки кўз» – икки дарё, «кўнгул», «ашк» (кўз ёшлари), «ўт» ташбеҳлари орқали оддий инсон кечирishi мушкул туйғулар замзамасидан (таносуб, тазод санъатлари воситасида) фаройиб лирик лавҳа-образ яратади.

Бошқа бир шеърда ғазалиётнинг икки кўчма сайёр образи икки мамлакат воситасида очилади. Байт:

Келди Ширин била Лайли санга ҳайрон, гарчи
Бу иков ҳасратида эрди Ажам бирла Араб.

Маълумки, Навоий ўзи хаёлан яратган маҳбубанинг ватани ўша замонда икки ном билан аталар-

ди: Хуросон ва Мовароуннаҳр (ёки Туркистон). Улуғ байналмилал эътиқод ва мушоҳадага эга бўлган мутафаккир шоир турли эл, элат, мамлакат, қитъа фарзандларини инсонликда тенг тутгани ҳолда, ўз юртининг ватанпарвари сифатида асосан турк-чигатой тилида ёзди ва турк тилини тараннум этди. Шеърят санъатининг синалган васф усулидан ижодий фойдаланиб, айни чоғда ўз илҳоми, шавқрағбати, ният-муддаоси амри – илоҳий қалам кучи билан қадрдон элатдоши – орзу малаги, хаёлнинг мужассам тимсоли бўлган ўша турк гўзали турли иқлимларда шуҳрати кетган гўзаллардан (майли, аслан) ортиқ бўлса борки, асло кам эмас, деган самимий ишонч, гурур, руҳий қаноат ҳислари билан яшади. Юқоридаги шоҳбайт ана шундай эзгу ниятнинг Алишерона шеърӣ хаёл нури билан жилоланган намунасидирки, ана энди унинг мазмунини мухтасар ҳолда шарҳлаб ўтсак бўлади: Навоӣ хаёлида яратилган Хуросон ё Туркистон гўзалининг таърифи ва доврӯғи не-не соҳибжамолларга бой бошқа мамлакатларга бориб етди; чунончи, ўша тилларда дoston бўлган Ширину Лайлилар унинг малоҳати ва латофатидан лолу хайрондирлар, холбуки, ханузгача бутун Ажам, бутун Араб «бу иков ҳасратида» кундузлари тийра, тунлари бедор ўтарди... Икки ошиқ ва шайдо мамлакатнинг гўзаллик маликалари бундай рақобатга қандай дош берадилар?.. Талмеҳ санъати билан оро берилган бу шоҳбайтда оддий, анъанавӣ ташбеҳлар орқали бетакрор лирик образ лавҳа яратилади.

Ҳазалиётда маҳбуба ҳуснининг таърифи билан нозу ғамзалари тасвири бир-бирини тўлдиргани ҳолда, унинг портрет чизгилари тикланади. Шоҳбайт:

Қайси соҳирким дедиким: «Сомирий шогирдимен»,
Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим – устозинг сенинг».

Дунёдаги барча гулчехралар, доларухлар, ойюз-лилар ғамзаси... Ўзи нима бу? Атиргул ёки гули раънонинг хори (тикони) каби гўзалликни ёмон назардан ё қилмишдан муҳофаза этувчи восита – қалқонми ё бошқа сири, сабаби борми? Эҳтимол, фақат соҳибжамолларга мансуб, ўшаларгина билиши, тугал эгаллаши мумкин бўлган сеҳргарлик касби, санъатидир; эҳтимол, бу ушшоқ аҳлининг дарди каби маҳбублар кашф қилган фаройиб ва ғойиб илмдирки, ҳар бир гўзал ўз «изланиш ва кузатиш»лари билан унинг ривожига ҳисса қўшар... Навоий ўзининг хаёл тимсоли бўлган маҳбубасининг бечора ошиққа кўрсатаётган ғамзалари кучи, таъсири ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун афсонадан фойдаланади. Мусо алайҳиссалом замонидан машҳур бўлган сеҳргар Сомирий ҳамон – шоирнинг қаҳрамони яшаган даврда ҳам соҳир ҳисобланган. Лекин маҳбубанинг афсун-ғамзаларидан Сомирий шогирдлари ҳам ҳайрон. Навоий мувозана (параллелизм) усулидаги савол-жавоб билан ўзи кузатган мақсадни иккинчи мисрада ғоят мухтасар, ёрқин лавҳада ифодалайди: «Деди ғамзангким: «Эрур шогирдим – устозинг сенинг». Бу – маҳбуба образига ўзгача сеҳр-жозоба бахш этиш усулларидан бири, шоир қаламининг мислсиз қудратидан яна бир далолатдир.

Ниҳоят, мусулмонлар учун энг муқаддас эҳром – Каъба ташбеҳи воситасида гуманистик моҳияти ва бадий-образли жозибаси билан беназир лирик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким – Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.

Худога шукур, ҳақиқатни (жумладан, дин-иймон сўзини) айтишга тараддудланиб, ортиқ ҳадиксираб, не-не андишага борадиган кунлар орқада қолди. Ҳақ сўз шуки, ҳазрат Навоий тилга олган бунингдек муборак сўзларнинг чин маъно ва қиммати, шак-шубҳасиз, ислом таълимоти, ахлоқи билан, илғор тасаввуф ғоялари билан, муҳими, уларни одамлар не чоғлиқ англаб етиши, бу сўзлардан қанчалик таъсирланиши билан боғлиқ. Хатто, классик шеърят билан озми-кўпми мулоқотда бўлган хуштаъб китобхон ҳам жамиятимизда (эҳтимол, зоҳиран) кўпчиликни ташкил қилган даҳрий-материалистлар билан ёнма-ён яшагани, ишлагани ё ўқигани учун кечагина ислом ва сўфиёна шеърят сўзлигига муносабатда ўзини сақлашга, эҳтиёт бўлиб, тилини тийиб гапиришга одатланган эди. Маълумки, Қуръон, Ҳадис сўзларигина эмас, масалан, кенг муомаладаги кўнгил, дил, руҳ, ҳол, иймон, ихлос, ҳалол, пок, савоб, тавоф, хайрия, эҳсон, закот, муножот каби сўзлар ислом фалсафасида, сўфизм символикасида ўзига хос теран маъноларда талқин қилинади (уларда дунёвий, инсоний маъно билан руҳий, илоҳий моҳият бир-бирини тўлдиради). Шунингдек, исломиятнинг энг муқаддас эҳроми Каъба фақат биринчи даражали азиз қадамжо зиёратгоҳ, энг табаррук заминигина эмас, айни пайтда иймон-этиқод, поклик, комиллик рамзи, фано ва бақо бутунлиги, руҳ гўзаллиги тимсоли ҳамдир. Шунинг учун бу қутлуғ калом шеърятда энг мукаррам, мўътабар тушунчаларни ифодалашда бадий нисбат сифатида олинади. Масалан: «Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси». Шубҳасиз, ҳар бир яхши ниятли, пок хилқатли кишининг кўнглини сифатлаб келиши мумкин бўлган бу ташбеҳ, очиғи, комил мусулмон – иймони бу-

тун кишиларга нисбатан айтилса, ўзининг чинакам, муносиб даражада юқори қадрини топиши мумкин. Энди бевосита юқоридаги шоҳбайт мазмунини мухтасар шарҳлашга ўтсак бўлади. Навоийнинг одамзод болаларига меҳр-шафқатда тенги йўқ қаҳрамони – ориф бир бегуноҳнинг кўнгли бузилганини кўрса – ўзининг ҳам кўнгли бузилади, дунёнинг ободлиги кўзига кўринмайди, то ўша озурда ҳол дилига чи­роқ ёқувчи сеҳрли, хайрли сўз топилмагунча оромини тополмайди. Шунинг учун ҳам шоир Ҳотамтой саховатидан ортиқ бўлган бундай маънавий ҳиммат, руҳий мададни энг босавоб ва беминнат бир жасорат – «Каъба вайрон бўлса, обод айламак» билан тенг («онча борким») деб биледи. Лекин шуниси ҳақиқатдирки, Каъба сўзининг нечун муқаддас эканини, унинг илоҳий маъносини озми-кўпми идрок этолган чин мусулмонгина хоҳ ўз динидаги, хоҳ тарсо ё бошқа эътиқоддаги башар фарзандининг дардига дарддош бўлиши мумкин. Демак, инсоннинг инсонга яхшилик, мурувват қилишида, меҳр-шафқат кўрсатишида иймон бутунлиги, эътиқод устуворлиги белгиловчи вазифани адо этади.

Аксинча, турли лавозимдаги, ҳатто, номдор, лекин иймони заиф, виждони ғофил кимсалар инсон дардига муносабатда ўзларини тағофилга соладилар... «Бир кўнгли бузуғ», «Каъба вайрон» ибораларидан шоир кузатган мақсад ҳам шу – иймонга даъват эмасми? Хуллас, ҳаёти ва ижодиёти билан бениҳоя табаррук бўлмиш Навоий мазкур шоҳбайт орқали дини исломнинг инсонга меҳр-шафқат, муқаддас тушунчаларга камоли эътимод (ишонч) руҳидаги таълимотига шеърий сайқал беради...

«КЎНГУЛ ДУРЖИ»ДАГИ ИНЖУЛАР

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоғки, кўнгул каъбаси.

«Кўнгил» тимсоли, агар Навоийнинг бутун рубобий лирик шеърятини бамисоли улуғ ва фароийб бир вужуд деб билсак, ўша тирик хилқатнинг юрагидир, дея таърифласа муболаға бўлмас, илло, бу қутлуғ тимсол замиридаги руҳий оламнинг сирли теранлиги, мўъжизакор қудрати, дахлсиз эркинлиги, мафтункор сеҳр-жозибасидан чиндан ҳам «ақл боши айланиши» мумкин. Бу ажабланарли ҳол эмас. Машриқу мағрибнинг не-не соҳир шоирлари кўнгил хилқатини таҳқиқ этолмай, моҳиятига етолмай, ҳайрат, армон, алам, ифтихор туйғуларини изҳор этганлар. Гениал Гёте ёзади: «О менинг кўнглим! Сен менинг ягона ғуруримсан. Ёлғиз сен – меникисан, менга дахлдорсан. Ақлан билганларимни бошқалар ҳам билиши мумкин. Лекин сен дахлсиз мулким, ғуруримсан: о менинг кўнглим!..» Навоийдан шохбайт:

Вах, не толеъдурки, топмай умре истаб ёрни
Чун сени ёр истагай – топилмагайсен, эй кўнгил!

Бу ажойиб лутф-байтда Навоий камоли шавқу рағбат билан, суйиб ишлатадиган, унинг чинакам руҳий чанқоқлигию ижодий-эстетик қониқиш ҳиссини мужассам ифода этган манзара намунасини кўрамиз: «кўнгул» тимсоли ошиқ аҳлининг ягона эзгу армони, доимий дарди-ҳасрати бўлмиш «ёр» ташбеҳи билан (бошқа бир шохбайтда «ошиқ»лик мусулмон-

ликнинг маъно-моҳияти – муқаддас эътиқод: «ий-мону дини ислом» билан юзма-юз қўйилганидай) фавқуллода нозик мантиқий мунозарага киришади. Фаройиб зиддиятни кўрингки, ошиқ умр бўйи ўзига бирдан-бир муносиб, ҳамжинсу вафодор «ёр истаб топмай» жаҳон овораси бўлса (беихтиёр шоирнинг «истадим», «топмадим» радифли ғазаллари ёдга тушади: «Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим...»; «Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим...»), ўша ҳамишалик армони бўлган «ёр» учун ёруғ дунёда энг азиз, ҳамроз дўст хизматини ўтагувчи, унинг руҳий нажот манбаи, орзумидларининг энг матлуб ва маҳрам маскани бўлиб қолувчи ҳам «кўнгил»дир. Қизиғи шундаки, бундай ноёб руҳий-маънавий неъмат «истаганда топилмаслиги» билан қадрли. Яна ажаброғи, «кўнгул»нинг шу қадар дахлсиз, сирли-самовий юксаклиги ошиқ учун «не толеъ» тарзида, камоли мамнуният белгиси – бахтиёрлик ҳисси билан баҳоланишида. Бу «ёр» – муҳаббат тимсолида комил инсон шаънига, унинг гўзал маънавий – руҳий олами – кўнгил мулки шаънига айтилган, ўз зиддияти билан жозиб қўшиқдир.

Навоий мушоҳада тарзининг қанчалик нозиклигини, сўзнинг бадиий имкониятларига муносабатда шоир нечоғлик эркин, юксак мавқени эгаллаганини, унинг «таъби поку хоотири соф»лиги сирини нимада эканини, айниқса, кўнгил ва жон, кўз ва юз, хол ва хаёл, қадду соч, жисму руҳ каби хос (махсус) лирик образлар, уларнинг шарҳи орқали бирмунча аниқ тасаввур этса бўлади. Эътиборли нуқталардан бири шундаки, Навоий, масалан, «кўнгил рисоласи»ни тузишда кўпроқ табиат ҳодисаларидан фойдаланади. Байт:

Гулшани жисминг аро гул ғунчаси
Бутса, гумон этма, кўнгул ғунчаси.

Бунда, аввало, бадий мантиқ тақозосига кўра инсон – маҳбуба билан табиат мўъжизаси – гулғунча тушунчаларидан таносуб яратиш учун қиз боланинг навнихол, гўзал жисми – қомати гул ғунчалари авжи етилган гулшанга муқояса қилинади. Бу, албатта, зохирий уйғунлик, суврат ўхшашлиги (асли Навоий хаёлдаги маҳбубининг «гулшани жисми аро» – қоматида «гул ғунчаси бутса» дейиш билан нимага ишора қилаётганини китобхон ҳукмига ҳавола этамиз). Қолаверса, кўнгил (юрак) нинг шакли ҳам ғунчани эслатади. Лекин бу гўзал сувратда нозик сийрат – нуктадон маъно яширинган: аввал маҳбуба кўнгилида – қалбида ёшлик латофати ва балофати, қизлик орзу-хаёлларининг табиий ларзалари ва пинҳоний-сирли аломатлари бамисоли ғунчадек етилиб – тўлишмаса, бу сеҳрли, тугёнли тугунчак унинг қоматида зоҳир бўлармиди? Шу тариқа, даҳо санъаткор гулғунча билан кўнгилнинг ўзаро нисбатидан жисм ва рух, зоҳир ва ботин уйғунлиги ҳақида, хусусан, ҳали кўнгилда пинҳонийлиги билан жозиб муҳаббат (гарчи бу муборак калима тилга олинмаса-да) хаёллари ҳақида бетакрор образ-лавҳа яратади.

Кўнгилнинг ўша гулшану ўша гул воситасида шакланган яна бир шеърий тимсоли. Байт:

Боғчаи даҳрки, юз тоза гул —
Топти, қаёнким назар этти кўнгул.

Бу шохбайт кўнгил тимсолида инсонга, унинг руҳий дунёсига берилган қимматнинг фавқулодда нозиклиги, теранлиги билан ажралиб туради. Навоий тафаккури ва тахайюлининг фаройиб кучини

кўрингки, фазлу камолда тенгсиз ошиқ, аввало, оламга фақат кўнгил нигоҳи билан «назар этади» (бундай комил ва солим муносабатнинг баҳосига нима етсин!). Қолаверса, бундай бокира, мўъжизакор назар тушган ҳар бир нуқтада «юз тоза гул»нинг униши ажабланарли эмас. Бу умидбахш, хайрбод хаёл беихтиёр халқ орасида кенг тарқалган «Хизр назар қилган» деган яхши ният, покиза умид рамзи – матални эслатади. Лекин шоҳбайтдан Навоий кузатган ўй-муддао руҳан қанчалик теран бўлса, маънавий-ахлоқий нуқтаи назардан маъно кўлами шунчалик кенгдир: қанийди одамлар дунёга фақат «кўнгил назари» билан боқишни инсон комиллигининг ёрқин аломати деб билсалар, буни одатга айлангирсалар, токи унинг самари – ҳақиқий неъматлари ўзининг муносиб баҳосини топар, фақат «тоза гул» мақомида эъзозланар эди. Илло, фақат кўнгил (шубҳасизки, улуг гуманист шоир комил инсон кўнглини кўзда тутуди) риштаси билан боғланган ўй-ният, орзу-мурод, фақат кўнгил билан қилинган иш-амал турфа хил ёлғон, риёли, ғаразли, тамаъли, миннатли-маҳдуд майллардан холи – «тоза», инсоний самаралар бериши мумкин; бу ҳар бир (софдил кишини, халқ ва миллатни ғафлатдан уйғотишнинг, гумроҳлик, жаҳолат офатидан асрашнинг энг тўғри йўлидир.

Табиатдан олинган, аниқроғи, халқнинг нозик диди, хуштаъблиги, шоирнинг нафосат туйғуси билан оро берилган азалий тафсил, анъанавий ташбеҳлар («барг», «гул», «ғунча», «қуш», «булбул», «сув», «кўзгу» ва ҳоказолар) орқали ҳар гал ўзгача, рангин кўнгил образи шаклланади. Шоҳбайт:

Гулбуни ишратдин узгил барги пайванд, эй кўнгул,
Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул.

Зоҳиран, биринчи мисра мазмунига қараб, Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ аҳволи руҳияти ҳақида ҳукм чиқариш, гўё унинг кўнгли фақат «ишрат гулбуни» (гул бутаси ё гул шоҳи)дан «барг узиш» истагига мойил деб ҳаёл қилиш саҳв ёки бир ёқлама баҳо бўлур эди (ваҳоланки, бундай шодмон, ишратсаро кайфиятни баъзан кўнгли вайрон, ғариб киши ҳам ҳаёл қилиши мумкин). Лекин соҳир сўз санъаткори ҳар галгидай ҳаёт мантиқи билан шеърият мантиқи ўртасидаги нозик, баъзан ўта мураккаб руҳий алоқа манзарасини чизиш (Навоий тасаввуридаги ошиқ кўнгли ишрат гулидан бир «барг узиш» билан кифояланса не ажаб!) воқитида асосий мақсад – ғоянинг бадиий ифодаси учун замин ҳозирлайди, натижада кўнглининг ҳаққоний ва ҳаётбахшлиги билан назари йўқ бир образ яратилади: «ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул». Во ажаб! Гул ғунчасининг тузилиш-тарзю аста-секин ривожланиш – очила бориш жараёнига шеърий рамз сифатида келган «қон ютуб» ва «кулмак» муқобил сўзлари яна қайта бадиий нисбатга айланади – энди ошиқ кўнглининг ҳам ботиний (ғам-андухли), ҳам зоҳирий (қувонч-сурурли) ҳолатини ифодалашга хизмат қилади, бу тазод санъатининг нафис бир намунасидир.

Бу жозиб мисрада табиат ҳодисаларига хос ўзгаришни ижтимоий ҳаёт зиддиятларига қиёслаш орқали инсон (шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ё ориф)нинг букилмас иродаси, гўзаллик эътиқоди улуғланади: шайдо кўнгли ҳаёт боғидек мўъжиз, рангин, айни чоғда мураккаб, сирли хилқатнинг ҳар қандай мушкулоти – дардларини ҳам, унинг инъоми – қувончларини ҳам сабр-тоқат ва шукроналик туйғулари билан кечирмоғи даркор...

Навоий ғазалиётида «ғунча» ташбеҳи орқали ошиқ кўнгилнинг сувратида унинг сийрати – аҳвол руҳияси очиб берилган шоҳбайтлар оз эмас. Байт:

Сендин айру хўблардин очилур кўнглум, вале
Ғунча янглиғким очарлар куч била атфол ани.

Байтнинг жозоба сири нафақат муқоясанинг ҳаётийлигида – болалик дунёсига хос ғаройиб ҳодисанинг нозик шеърий дид билан мисрага – сўзлар лавҳасига кўчирилганида, айтини чоғда анъанавий ҳижрон дарди – ошиқ ҳасратининг ўзгача ва рангин оҳангда: таскин, овунч, киноя, ўкинч, тугён, ёлбориш туйғулари йўғурмаси тарзида ифода этилишида ҳам. Ҳажр изтироблари – танҳолик, соғинч қийноқларини кечираётган ошиқ кўзларига ёруғ ва кенг дунё тор зимистонга айланганда яқин дўстлар, муносилар уни ёлғизлатиб қўймайдилар – самимий меҳрибонликлар кўрсатиб, «кўнглини очиш»га интиладилар... Лекин, надоматлар бўлсинки, юксак тақдирга, таҳсинга муносиб бундай марҳамату иноятлар ошиқ аҳволини заррача енгиллатмайди, аксинча, унинг дардини пурзиёд қилади. Шу сабабли «хўблар» кўрсатган барча илтифотлар... гўё болалар гул ғунчасини очмоқ бўлиб пора-пора қилганларини эслатади. Ҳолбуки, табиатнинг ҳиссиз-дардсиз гўзаллиги – ғунчанинг заминун қуёш, сув ва ҳаво ардоғида эркинлаб, яйраб ўсмоғига, тадрижий такомил жараёнларида етилиб-ёзилиб очилмоғига нима етсин! Инсон кўнгли, хусусан, дард аҳли – ошиқ кўнглининг «очилмоғи» учун унинг дилдори – маҳбубидан ўзга зот ҳам чорасиз, нажотсиз... Шу тарзда бир пайтда икки бадий санъат (бу Навоийнинг аксарият терма байтлари учун хос хусусият) – «очмоқ» феълининг маъно кирраларидан тажнис ҳосил бўл-

са, яхшилар билан болалар («хўблар» ва «атфол») нисбатидан таносуб яратилади.

Ҳазаллардан бирида «ғунчадек кўнгул»дан анъанавий гул – булбул мажозлари воситасида рангин ва жозиб лирик лавҳа яратилади: Байт:

Истасанг, эй гул, Навоийдек хушилхон булбули,
Ғунчадек кўнглин маломат хоридин қон айлама.

Бу байтдаги мажозий образларнинг маъно-моҳиятини шундай шарҳлаш мумкин: гул (маҳбуба тимсоли) азалдан булбул (ошиқ рамзи) нолаларини эшитса ҳам эшитмаганга, ўзини тағофилга солади, бундай лоқайдлик, бепарволик ёки ўз хусну жамолига мағрурлик бамисоли булбулнинг «ғунчадек кўнгли»га «маломат хори» (тикони) бўлиб санчилди («кўнгил» – юракнинг ғунчага муқояса этилиши зоҳиран қанчалик табиий, нафис бўлса, моҳиятда шунчалик мунгли-дардли ҳамдир, зеро, юқорида шарҳлаб ўтилган бошқа бир байтда шундай мисра бор: «Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул»). Шому саҳар давом этган бундай ғамзакор тағофил, шафқатсизлик оқибатида кўнгил қонга беланиши аниқ. Кўнгли қон бўлган бечора, (бенаво булбул қандай қилиб «хушилхон» (овоз қўйиб, шавққа тўлиб) сайрасин? Шоҳида шайдо булбул шавқу дард билан сайраб турмаган гулнинг ҳусни-жамоли фақат унинг ўзига керак. Булбулсиз гулнинг эгасиз, кимсасиз боғдан, шамсиз кечадан фарқи борми? Бундай мантиқ кучи, айниқса, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ Навоийнинг «хушилхон булбул»га тамсил қилиниши билан ўзини тўла намён этади. Шу тариқа, «гул – булбул», «ғунча – хор» анъанавий тимсоллари орқали таносуб усулида бетакрор лирик лавҳа яратилади.

Баъзан «ғунча – кўнгил» нисбатларидан тазод усулида тутилмаган шеърий манзара шаклланиши мумкин. Байт:

Гунбазин қилди иморат ғунчанинг ёз ёмғури,
Телба кўнгул уйи савдо селидан вайрон хануз.

Ўткинчи «ёз ёмғури»нинг фақат «ғунчанинг гумбази»да ярқираб кўриниши қанчалик ўткир санъаткорона нигоҳ маҳсули! – руҳ тетиклиги, хотир тиниклиги, таъб равонлиги ифодаси ҳам... Лекин бу ҳаётбахш, руҳафзо манзарага зид ҳолда (тазод усулида) иккинчи мисрада ошиқ «кўнглининг вайрон»лиги халқона фалсафий талқинли («савдо сели») образ сифатида ифодаланади. Фақат Навоийнинг мушоҳада тарзи яратиши мумкин бўлган бадий-мантиқий силсила – муқояса, ташбеҳлар шодаси (ғунчанинг тузилиши – иморат гумбази – кўнгил уйи; ёз ёмғури – савдо сели) қанчалик ҳайратбахш! Айни чоғда ғунча гумбазининг ёмғирдан яшнаши – ободлиги кўнгил уйининг вайронлигига муқобил-контраст қўйилиши ошиқ қисматининг қанчалик қаттиқлигини янада қабартириб кўрсатади. Аксари баҳордаги сел – табиий офатнинг уйларни вайрон қилиб, одамларга қайғу-кулфат олиб келиши бир сарию, «савдо сели» – қисмат хоҳиши ва ногаҳоний бало-офатлардан, айниқса, ошиқнинг «телба кўнгли» кечирган жафолар бир сари. Шу тариқа, кўнгилнинг табиат мўъжизаларидан ғунчага қиёсан чизилгани ҳолда, кутилмаган ҳазин-фожеъ образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгилнинг «бузулғон», «вайрон» ҳолати ижтимоий дард билан йўғуриб берилади: Байт:

Очилур кўнглум қилур сайр эл бузулғон кўнглини,
Чуғз қилғондек тараб касбига ҳар вайронни тавф.

Биринчи қарашда, бу шоҳбайтда эл-улус га ми бизга таниш дардли киноя оҳангида ифодаланади (беихтиёр аввалги бир байтдаги «хўблардин очилур кўнглум» нақли-лавҳаси эсга тушади). Лекин бу галги «очилиш» аниқ манзара орқали ортиқ маҳзун кайфият туғдиради: бойқуш ҳар бир вайронани та-воф этишни вақтичовелик одати («тараб касби»)га айлантиргани сингари Навоий қаҳрамони – шоир ва орифнинг кўнгли «эл бузулғон кўнгли»га яқинлик, дарддошлиқдан руҳий қаноат, таскину ором топади. Бу барча улуғ гуманист шоирларга хос ҳислат эмасми? Демак, зоҳиран кинояомиз туюлган ҳол моҳиятда аччиқ ҳақиқатни – Навоийнинг ўз замонаси ва замона аҳлига дилдан, оғриқли муносабатини ифодалашга хизмат қилади. Иккинчи мисранинг мазмуни фақат муқояса – анъанавий мувозана (параллелизм) усули сифатида берилган бўлса-да, унда мамлакат вайроналарига ишора йўқ эмас. Албатта, байтдан кузатилган мақсад эл-улуснинг «бузулғон кўнгли»га шоир қаҳрамонининг муносабати орқали инсоний меҳр-шафқат, мурувват фояларини улуғлашдан иборат. Шундай қилиб, кўнгилнинг «халқ вами», «эл коми» («...Бас эл комин раво айла ўзингни комрон кўргач») – ижтимоий дард билан йўғрилган, руҳан теран, ҳаққоний («эл бузулғон кўнгли») лирик лавҳа-образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда «чуғз (бойқуш) – вайрона» нисбати орқали халқ ривояти билан сайқал берилган лирик манзара чизилади. Байт:

Чуғз бўлмиш ганжи васлинг шавқидин кўнглум қуши,
Заҳми кўп кўнглум уйи ул чуғзнинг вайронидур.

Силсилали ташбеҳ (ташбеҳи мусалсал) санъат усули билан музайян бу шоҳбайтда лирик манзара

бир неча бадий қирра касб этади (кўнгил – қуш, қуш – бойўғли; кўнгил – уй, уй – вайрона, вайрона – ганж манбаи), Образли силсиланинг ҳар қайси ҳалқаси – банди ўзининг муайян ҳаётӣ-мантиқӣ ва бадий заминига эга; «кўнгил қуши» ошиқнинг «васл шавқи» томон талпинишини ифодалайди; унинг бойқушга тамсил қилиниш сабаби «ганж» хаёлидан; «кўнгил уйи» ўз захмлари билан вайронани эслатади, вайроналар бағрида ганж яширингани ҳақидаги халқ ривояти ҳам бежизмас. Навоӣ мана шу занжирли ташбеҳлаш усулидан ижодий фойдаланиб, захмли кўнгилу бойқуш вайронаси нисбатлари орқали ҳазин оҳангдаги кўп қиррали лирик образ яратади. Бу шоирнинг ишқӣ эътиқоди – юксак ва теран хаёллари каби сўз даҳоси чексиз имкониятларни тасарруф этишидан далолат беради.

Айрим ғазалларда «кўнгил» образини яратишда «қуш» тамсил сифатида келади: Шоҳбайт:

Тушти зулфи домиға кўнгул қуши майл айлагач,
Ул тараф рухсори кўзгусин сув, холин дона деб.

Ғарчанд байтда кўз – нигоҳ ҳақида сўз бормаса ҳам, (сағрлар руҳидан маҳбуба рухсори ва холига баноғоҳ ошиқ назари тушгану оқибатда кўнгил ўз эркихтиёридин айрилган банди-тутқунга айланган. Шубҳа йўқки, улуғ санъаткор бевосита тасвир – воқеанавис усулидан кўнгли тўлмайди, истиоравий-рамзӣ ифода тарзига бўлган эҳтиёж рухсорни – кўзгуга, кўзгуни – сувга, юздаги холини сув бетидаги донага, маҳбуба зулфини тузоққа, ошиқ кўнглини донага дуч келиб, домга илинган қушга тамсил этишни тақозо қилади.

Шу тариқа, рухсор, хол, зулф ва кўнгил майлига боғлиқ ошиқона-лирик кечинма овчи ҳаётидан

олинган дом, дона, қуш, сув тафсиллари воситасида кўнгил образига айланади.

Баъзан ов манзараси воситасида оригинал шеърий лавҳа чизилади. Байт:

Рам еган кўнглум қушин тутмоққа гўё сафҳада
Нуктау хат бирла сочиб дона ёймиш домини.

Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ кучли ҳаяжон, изтироб ичида қанча интизорлик кунларидан кейин, ниҳоят, маҳбубидан жавоб мактубини олган. Одатда қуш овлаш жараёнида алданган сайд хатарни сезиб қолиб, қаттиқ саросима ичида домдан қутулиб кетишга чандон уринади, талпинади. Мана шу манзара ошиқнинг борлигича ларзага келиб, қалбигача титроқ кириб, ақлу ҳуши паришон бўлиб, хат ўқиётган ҳолатига қиёс этилади. Қанчалик нозик мушоҳада меваси! «Сафҳада» битилган сўзлар гўё ов майдонига ёйилган дом — тўр бўлса, араб ёзувидаги нукталар сочилган доналар... Айниқса, чўчитилган ва кўрқитилган («рам еган») қушнинг безовта кўнгилга нисбати (уларда зоҳирий ўхшашлик ҳам йўқ эмас) ошиқнинг руҳий ҳолатини аниқ, ҳаққоний ифодалайдики, буни кўнгил тимсолида лирик-драматик лавҳа яратишнинг ажойиб намунаси деса бўлади.

Кўнгилнинг маҳбуба хаёлида қурбсиз-чорасиз ҳолатини қушлар парвозига муқояса этиш билан Навоий хаёлидаги муҳаббат фалсафасидан яна бир жозиб шеърий лавҳа чизилади. Байт:

Висол авжи бийик, эй кўнгул қуши, сен паст,
Етишмак анда не мумкин, агар ҳаво қилсанг.

Мутафаккир шоир сатрларида «бийик — паст» муқобил нисбатлари (тазод усули) орқали нафақат

турли қушларнинг турлича парвоз даражаси («хаво қилиши») олинади, балки моҳиятда «висол авжи»нинг хаёлий, илоҳий юксаклиги билан «кўнгил қуши»нинг оддий дунёвий ҳолати – инсон қисматининг жуда чекланган имкониятлари ўртасидаги фазовий тафовут зуҳур этади. Бунда Навоий англаб етган «висол авжи» фалсафасини адабиёт илмида неча ўн йилликлар давомида маълум андозага айланган ижтимоий-синфий омиллар билан боғлаб таҳлил қилишга интилиш ҳақиқатдан узоқ, беҳуда уриниш бўлур эди. Аксинча, улуғ шоир «кўнгил қушининг хавоси паст»лиги, демак, «етишмак анда не мумкин»лиги асли муҳаббат қисматида бор, деган азалий ғояни илгари суради ва шубҳасиз, анъанага муносиб эҳтиром сақлаб, маҳбубанинг хаёлий тимсолини улуғлайди; ошиқни шикастаҳол, фақир у хоксор кўрсатиш замирида тасаввуф фалсафасининг ўзликдан кечиш, уни нафс домидан – лаззат, роҳат, ором, маишат ва ишрат каби ўткинчи-фоний, маънавий маҳдуд ва худбин тамойиллар юкидан халос этиш ғояси ётади. Навоий сувратда улуғ амирлик унвонига мушарраф бўлса ҳам, сийратда – сабр-қаноатда, тоат-ибодатда, одамларга меҳр-шафқатда ҳамиша валий зотлар даражасида турганини унинг ғазалиётидан, бошқа лирик, эпик, насрий жанрлардаги асарларидан англаб олса бўлади. Байт:

Ишқ кўнглумга тушуб нобуд бўлди руҳу нафс,
Ўт чу бир кишварга тушди – поку нопок ўртанур.

Не ажабки, ишқнинг мўъжизакор-илоҳий ўти нафақат вужуд, унинг табиий истак-эҳтиёжлари – нафсни ўртаб-қуйдириш билан кифояланади. Агар маънавий қудрат – инсоний эътиқоднинг ўлим ваҳмини, даҳшатини писанд қилмайдиган буюк

кашфиёти – тасаввуф фалсафасининг низомларига кўра, инсон жисмининг нафс аталмиш эҳтиёжларига нопоклик муҳри босилган экан, мантиқан шундай савол туғилади: нечун поклик тимсоли – руҳият ишқнинг муқаддас гулханида жисм-нафс билан тенг куйиши, ёниб битиши керак?.. Тўғри, иккинчи мисранинг мазмуни, яъни халқона нақлга кўра, реал ҳаётдаги ҳодиса – ўт тушган жойда ҳамма нарса («поку нопок») куйиб кетиши ажабланарли ҳол эмас. Лекин Навоий ҳаёлидаги илоҳий муҳаббат кудрати туфайли одамдаги нафс «нобуд бўлгани» ҳолда, унинг руҳига шикаст етмаслиги, аксинча, янада теран, сирли-сехрли маъно касб этиши керак эмасми? Буни улуг шоир била туриб – юқорида қайд этилган мутасаввиф-валийлар эътиқодининг ўзликдан кечиш ғоясига амал қилиб, ишқ туфайли ҳатто жону кўнгил, пок руҳнинг ломакон бўлишидан, унутилишидан чўчимаydi (бу фалсафий ғоя бошқа бир байтда шундай зухур этади: «Ҳақ сирридин Навоий агар истасанг нишон, Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санга». Ёки бошқа бир байт: «То Навоийдек бўлай озод ўзлук мулкида Ҳар не-никим ўртамаклик бўлғай имкон ўртабон»)..

Навоий жон, тан, кўз, юз, кўнгил ташбехларидан шундай шеърий силсила тузадики, унинг ҳар бир ҳалқаси ўзгача нуктадонлик тимсоли сифатида ҳайратга солади. Шохбайт:

Тан ғуборин жон юзидин рафъ қил, эй дардким,
Кўзни ул ён гаҳ-гаҳи наззоралиғ кўнглум тилар.

Халқ тиббиётида меъжоз айниса ё қон-жигар фаолияти билан боғлиқ хасталик юз берса, бунинг асорати киши юзида, кўзида акс этиши қайд этилади. Бежизмаски, халқимизда: «Ранг кўр – ҳол

сўр» деган ҳазинлиги билан ибратли ҳикмат бор. Шунингдек, соғайиб кетишга умид ҳисси сўнмаган беморнинг кўнгли истар-истамас ўз аҳволига «гаҳ-гаҳи» назар ташлашдан ўзини тиёлмайди. Навоий реал бир одамнинг ана шундай мураккаб драматик-психологик кайфиятидан шеърий нисбат сифатида фойдаланиб, ишқ «дард»и ҳақида тутилмаган кечинма-образ яратади. Соҳир сўз санъаткори «тан ғубори»ни одатга кўра ташқи аломат – инсоннинг ранг-рўйида эмас, балки «жон юзида» деб таърифлайди. Ажабо! Ошиқ жисман чеккан изтиробларнинг «жон юзи»даги асорат-аломатлари қандай бўлар экан? Ёки кўзнинг «жон» сари ташлаган нигоҳи – «наззоралиғи»-чи? Кўнгилнинг кўзга зору нолон бўлиб қилган ўтинчи – «тилаги»-чи? Янада ажабланарлироғи, «кўнгул тилаги»нинг ишқ қисматидан, ошиқнинг борлиғини – жону дилини, жисму руҳини банд этган дарднинг ўзидан нажот кутиши, унга муножот қилиши – ҳар қандай «ғубор»дан яна ўзи «рафъ қилиши» – ҳалос этишига умидвор бўлиши... Ишқ дарди ҳамма дардлардан фузун бўлса-да, «кўнгул тилаги» учун унинг «жон юзи»даги доғлари ариса, «кўнгул тилаги» учун кўзларни ҳам «гаҳ-гаҳи» қувонтирса!.. Бу асли имконсизликдан имкон қидириш, «васли мумкини йўқ» муҳаббат рисоласини янги фаройиб лавҳа, фақат шеъриятга хос бадий мантиқ заминига қурилган фавкулудда нафис, нуктадон образ билан тўлдириш, бойитиш намунаси.

Навоий ғазалиёти, айниқса, «кўнгил – жон» таъносуб ташбеҳлари яратган лирик лавҳаларга бой. Байт:

Кўйма марҳам тийғи захмига кўнгулда, эй рафик,
Чикса жон ҳам – чикмасун кўнглумдин озори анинг.

Муҳаббат қисматини ҳажр дардидан кўнгилда ҳосил бўлган «захм»лару етган «озор»ларсиз тасаввур қилиб бўладими? Фақат муҳаббатсиз, дардсиз, ғофил бандаларгина инсон учун ҳаётнинг маъноси, умрнинг баҳоси билан тенг «аччиқ ва ширин», азобли қувонч насибаси нима эканлигини англамай ўтиши мумкин. Анъанага кўра ҳассос шоирлар муҳаббат дардининг давоси йўқ, деб ҳозиқи табибдан узр-маъзур сўраш билан гўё тасалли топгандай бўладилар. Навоийнинг қаҳрамони на, аксинча, ҳажр захмига «марҳам қўйиш» билан жон озгина бўлсин ором топишини зинҳор истамайди, ишқ азобининг камайишини ғафлату мудроқлик аломати деб «билади, ўша дард асорати кўнгилда (моҳиятда ошиқнинг руҳида) абадий ўчмас доғ-нишон бўлиб қолишини орзу қилади, бу фидойи эътиқод қанчалик самимий, жозибали ифодаланган: «Чиқса жон ҳам – чиқмасун кўнглумдин озори анинг». Сўзнинг бадий кучига комил ишонч туйғуси туфайли фожеъ мазмундан кўнгилнинг шодмон ва руҳафзо образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгил билан тил таносуб ва таҷоҳули орифона усулларида келиб, ўзгача лирик лавҳа яратилади. Байт:

Кўнгул, билмон, камоли ҳуснини найлаб хаёл этгай,
Муқассирдур жамоли васфини айларда тил боре.

Биринчи қарашда, шоирнинг санъаткорлик эътиоди – эстетик нуқтаи назари бўйича «кўнгил»га нисбатан «тил»нинг вазифаси энгилроқ кўчиши мумкин эди. Негаки, бу – «кунда юз байти» ҳалвопазнинг ишидай табиий бир ҳол бўлган илоҳий қалам тилидир. Бироқ маҳбуба «жамоли васфи»да шунчалар ишонгани – ўша қодир тил ҳам лолу

беҳол... Унинг бундай чорасиз аҳволи нечук кўнгулга таъсир этмасин! Шунинг учун кўнгил зиммасига тушган вазифа – тахайюлда суврат яратишдек Навоийнинг шеърий даҳоси учун у қадарли мушкулот ҳисобланмаган бир соҳа ҳам умид, ишонч ҳислари ўрнини кутилмаганда иштибоҳ, ҳайронлик («билмон») кайфияти эгаллайди. Бунинг сабабкори яна ўша маҳбубанинг «камоли ҳусни»дир. Аён бўладики, шоир маҳбубанинг тимсолида инсоннинг суврати – «жамоли»га қанчалик юқори – таърифига тил ожиз қоладиган даражада қиммат бермасин, бу гўзаллик «камоли» – сийратига янада зиёдроқ баҳо мезони билан ёндашади (Бошқа бир байтда ёр тимсолида инсоннинг хаёлий «жамоли» ва «камоли» тонг юлдузи билан қуёшнинг энг авж нуқтаси – қиёмга келган даражасига нисбат берилади: «Жамол ичра тонг боши Ноҳиддек, Камол ичра туш вақти хуршиддек»; баъзан шеърий ташбеҳ-нисбатлар ўрин алмашиши, янги сифат – кирралар билан рангинлик, теранлик касб этиши мумкин: «Ҳусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир...»). Хуллас, комил инсон, унинг гўзаллиги ҳақидаги шоирона орзу – анъанавий идеал ўзгача оҳангда – «кўнгил хаёли»нинг ором ва ҳудуд билмаслиги тарзида ошиқлар ҳайрати, орифлар таъофули усулида ифодаланади.

Навоийнинг «кўнгул» ташбеҳи орқали яратган лирик образлари аксарият ошиқона, қисман орифона оҳангларда. Шохбайт:

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўк, андоқки кўнгул каъбаси.

Авваллари бундай мисраларни даҳриёна талқин қилишга шошилардик. Ҳолбуки, классик шеърия-

тимизда «дин», «ислом», «Куръон», «тавоф», «закот», «сажда», «сано», «муножот» каби илоҳиёна истилоҳ-ташбеҳлар ҳар бир конкрет мисра ё байт мазмуни, шеър мавзуи тақозо этган, муайян даражада исёнкор, мунозарали-кинояли оҳангидан қатъи назар, моҳиятда энг юксак ва мўътабар шеърӣй нисбат, бадиӣй мезон, энг комил ва солим маънолар меъёри вазифасини ўтайди. Шу жиҳатдан «оламнинг қибласи» – ҳақиқӣй, реал Каъба ташбеҳисиз кўнгилга берилган рамзӣй нисбатнинг қанчалар мукаррам маъно ифодалашини лозим даражада чуқур идрок қилиш осон эмас. Ана энди «кўнгил каъбаси» образининг фалсафӣй моҳияти, руҳӣй теранлиги, маънавий миқёси, бадиӣй нафислиги нима эканини истаганча шарҳласа бўлаверади («кўнгил»нинг теран луғавӣй маъноси билан «Каъба»нинг илоҳиёна маъноси ўзаро уйғунлик, бадиӣй бутунлик касб этиши – руҳӣй-ҳиссӣй образга айланиши атрофли ва чуқур таҳлилга асос беради). Аввало, кўнгилнинг хос шеърӣй таърифида сўз юритайлик. Ҳар бир соғлом инсоннинг ақл-заковатига нисбатан дили – кўнгилнинг мутлақ субъектив – шахсий, индивидуал-бетакрор бир дунё эканлиги ҳақида файласуфлар ўзича баҳс юритиб, шоирлар ўзига хос ташбеҳ-нисбат қидириб толмайдилар. Не ажабки, ҳалигача дунёнинг не-не зукколари лоақал ўзга бир яқин, маҳрам кишининг эмас, ҳатто ўзининг кўнгилни тўла инкишоф этмаган ва этолмаса керак. Демак, кўнгил тимсолининг умумӣй тавсифи билан кифояланиш мумкин: бу – ҳар бир яхши НИЯТЛИ кишининг самимӣй кечинмалари, эзгу хаёллари, азиз хотиралари, айниқса, дард-ҳасратлари, ўкинч-армонлари дунёси; ҳар бир эркин, мустақил фикрловчи шахс ўзлигининг даҳлсиз, қутлуғ, ўзига хос сирли маскани; инсонлик шаъни («нангу номи»), кадр-қиммати,

номус-диёнатининг ҳеч ким, ҳеч бир куч забт этолмас истехкоми... Ниҳоят, унинг улуғ шоир тасаввури ва тахайюлида жилоланган, ғаройиб фалсафий-лирик образ тарзида шаклланган мужассам (чин мусулмон фарзанди учун Каъбанинг ўзидай муқаддас, балки ундан ортиқ) шеърӣй тимсоли: «КЎНГУЛ КАЪ-БАСИ»! Бу образнинг муносиб ва матлуб таърифу таҳлилига сўз йўқ. Буни ҳар бир иймон-эътиқодли одам, эътимодли китобхон шахсан ўзи кечириши, юракдан идрок қилиши керак, токи чиндан ҳам ўз дилини, қалбини, юрагини «кўнгул каъбаси» деб билиш ҳуқуқига, мақоми ва мартабасига мушарраф бўлмоқ учун, даставвал, руҳан покланмоғи, сўнгра, инсоннинг фазлу камоли нима эканини бир қадар тасаввур этмоғи, камида меҳр-шафқат, саховат, мурувват илмидан, одобидан сабоқ олмоғи лозим бўлади. Аниқроғи, «кўнгил каъбаси»дек таърифу пок руҳият фақат Навоийнинг ўзига, қолаверса, унинг валийсйрат пири муршидлари – Абдурахмон Жомий, Баҳоуддин Нақшбандий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий каби табаррук зотларга мансуб десак тўғри бўлар. Илло, «кўнгил каъбаси» чин инсоний эътиқод, покиза ният билан саждагоҳ деб билиниши керак. Аён бўладики, не чоғлиқ уриниб-талпинмайлик, аниқ нисбат излаб азият чекмайлик, шоир яратган «кўнгил каъбаси» теварагида айла-ниб-эврулаверамиз – ичига, руҳига киролмаймиз. Асли бундай муборак – илоҳий образларнинг жозибаси сири ҳам шунда, моҳиятига етиш имконсизлигидадир (тўғри, чин севишганлар тасаввурида уларнинг қалби – юраги «кўнгил каъбаси» даражасида мукаррам ва муқаддас хилқатга айланса ажаб эмас. Фақат бунинг ягона шарти бор: ошиқлар эътиқодда расулона улуғ шоирлар каби бир умр покдомону устувор бўлиб қолишлари керак. Дарвоқе, Навоий

«Мажолис ун-нафоис» тазкирасида ўзига ҳабибу фарзанд мақомида бўлган, ҳаёт шамъи жуда бемаҳал сўнган истеъдодли бир шоир йигит шаънига шундай дил сўзларини айтади: «Ахлоқда малакийдур, башар суврати билан келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зухур қилгон...»).

Ниҳоят, илоҳиётга муножот оҳангидаги бир ғазалда ошиқ кўнгли маҳбуба зулфи билан анчайин мураккаб ҳолатда боғланиб, таносуб усули орқали ишқ дунёсининг ажаб шарқона латиф манзараси чизилади. Шоҳбайт:

Очмайин зулфи паришон кўнглума чектурма ох,
Етмайин оҳим ели зулфин паришон айлама.

Абдулла Қодирийнинг баҳоси йўқ ишқ достони — «Ўткан кунлар» романида битта қутби — бениҳоя гўзал, латофатли, иккинчиси — мислсиз қабоҳатли зиддият ифодаланган лавҳа бор: бугун Отабек Тошкентдан етиб келадиган кун. Бегининг йўлларига нафақат кўзлари, балки бутун вужуди — жисми-жони, кўнгли, руҳияти — гўзал хаёлоти, ширин хотироти билан интизору нигорон Кумушбиби одатдагидай тараддуланиб, сўнгра, сунбулу мушкбў сочларини тошкўзгу олдида ўзгача оро бериб тароқлагани, ниҳоят, ташқари дарвоза тарафдан қадрдон тулпорнинг шарпа-дупурини жон қулоғини қўйиб кутгани, таърифга эрк бермас ларзали туйғулар ва эҳтимолки, мунгли ҳасрату соғинч йўғрилган хушнуд хаёллар билан сармаст кечаётган лаҳзаларда... баногоҳ ички дарвоза совуқ бир шарпа билан очилиб Ҳомиднинг «элчиси» (Содиқнинг шумоёқ онаси) мудҳиш ва ваҳшат хат билан пайдо бўлади... Навоий «Очмайин...зулфи паришон...» деганда Кумушнинг ўша бахтиёру интиқ соч тароқлаган он-

лари каби том маънода шеърий, мусиқий манзарани кўзда тутмаганмикин? Йўқ, тўғрироғи, Қодирий Қумушббининг ҳар гал Тошкент йўлига кўз тикиб соч тарашларини шоирона тасвирлаганда ҳазрат Навоийнинг шохбайтларидан шавқу рағбат олган бўлса ҳеч ажаб эмас! Биринчи мисрада маҳбуба сочларининг ёйилиши, таралишидан ошиқ қайтарзда воқиф бўлганига аниқ ишора сезилмаса ҳам, «айлама» радибли ғазал контекстидан, яъни Тангри илоҳийга муножот оҳангидан англаб олса бўладики, улар муҳаббат қисматининг ғойиб ришталари билан (боғланганлар («Ё Раб! Усиз мени беҳудага оҳ чектирма, Сенинг марҳаматинг билан маҳбуба сочларини тароқлагундай бўлса, фақат ўша сочларнинг мушкин бўйидан оҳ урай»). Иккинчи мисранинг мазмуни, ҳар қалай, байтга бадиий-мантиқий аниқлик бахш этади: ошиқ Тангрига тавалло қиладики, маҳбубанинг зулфи фақат унинг (ошиқнинг!) «оҳи ели»дан ёйилса – «паришон» бўлса, яъни ёр ўз шайдосининг ғоят мушкул ҳолидан хабар топса, оҳи-зорини эшитса-ю, унга шафқат-марҳамат кўргизса... Яна аниқроғи, агар маҳбуба зулфи ёйилса, бу – ўзгалар, рақиблар томондан эсанг насимлардан мутлақо холи, мустасно ҳолда содир бўлса!.. Бас, илоҳий қудратдан камоли таъб кулмаклиги, кўнгилнинг хос, маҳрам истак-майлларига ортиқ эътибор билан илтижо қилишдан мурод нима? Аввало, бу – муҳаббат отлиғ мутлоқ шахсий, сирли-пинҳоний олам, фақат икки кишининг дил ҳамрозлиги тақозоси бўлган хаёлларнинг шеърий тимсоли. Қолаверса, Навоийнинг эътиқодича, ҳар бир комил, солим инсон Тангрининг ожиз бир бандаси сифатида турли хатоликлардан, ҳаттоки гуноҳлардан холи эмас. Илло, улуғ мутафаккир-

нинг ўзи Қудрати илоҳийдан қайта-қайта кечирим сўраб, мужриймона тазаррулар қилади, Чунончи: «Тавбаи комил хидоят айлагил...».

❧ ЎН ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ГАВҲАРИ ЖОН»ДАН – «СЎЗ ГУҲАРИ»ГА

Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эрсанг, бордур
Бирига гавҳари жоним, бирига нақди исломим.

Навоий ғазалиётида кўнгул, кўз, қош, ораз (юз), лаб (лаъл), оғиз, хол, ашк (сиришк), бағир, қад (қомат) соч (зулф), аёғ каби ташбеҳларнинг ҳар бири махсус тимсол, мажоз, рамзий образлар сирасидан бўлиб, гоҳ тан (жисм) ё кўнгил тимсоли билан, гоҳ бошқа анъанавий ё қутилмаган ташбеҳ-нисбатлар билан алоқада келиши, турфа санъатлар орқали бир-биридан нуктадон лирик лавҳалар, руҳият манзаралари яратиши мумкин. Чунончи «жон» ва «лаъл» ўзаро таносуб усулида келиб лирик манзара яратади. Шоҳбайт:

Жонима лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт,
Лаълиға жонимдин ўзга жонни қурбон айлама.

Бу шоҳбайт асли «Ё Раб!» деб бошланадиган, халқ ҳофизлари ижодидан мустаҳкам жой олган бир ғазалга мансублигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Муҳаббатни азалий қисмат деб билган – илоҳий эътиқод даражасига кўтарган ошиқ Навоий Тангрига муножот қилиб: «Ё Раб! Менинг ҳолим ёлғиз Сенга аён, агар марҳаматинг ва шафқатингни дариф тутмасдан, ҳажр азобларида оғзимга келган жонимга қайта жон бағишлашни раво кўрсанг, «ўзга лаълдин» эмас (майли у Масих нафасига эга бўлсин)

ёлғиз унинг «лаълидин» – ўша, мени шу кўйга солган берахм, бепарво махбубанинг жонбахш лабидан нажот, нажот эмас, ҳаёт (бўса!) топай. Илло, бундай улғу инъом эвазифа «ўзга жон» эмас, фақат менинг жоним фидо бўлсин!» – дейди. Бу байтда иймон-эътиқодли китобхон ажабланмаса бўладиган, инсоннинг ўлмас руҳиятидан мўъжиз лавҳалар чизилган: Исо-Масих зикр этилмагани ҳолда, унинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган жисмга қайтадан жон бағишлашга қодир қудрати махбубага кўчирилади, бу билан ёр тимсолидаги инсон образи ҳам ҳаётий-дунёвий, ҳам руҳий-илоҳий маъно касб этади; шеърий санъат – сўз фасоҳати эътибори билан «жон-лаъл» нисбатлари воситасида реал имконга сиғмаслиги билан жозиб, самовий хаёл – орзудаги висол олислиги тафовутига қарамай, ҳар бир дардли – шайдо кўнгилга яқин, фақат ширин армон бўлмиш пок бўса истаги (бу сўз гарчи байтда тилга олинмаса-да) қанчалар нафис ифодаланган! Бошқа бир ғазалда шоирнинг қаҳрамони – ошиқ бу борода анчайин «дадиллангани»ни кузатиш мумкин. Байт:

Жон етибдур оғзима, дермен лабинга топширай
Лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел.

Ирсол ул-масал усулида (маълумки, халқнинг мақол ва маталари классикада «масал» деб юритилган) хастанинг жон таслим қилаётган ҳолати кутилмаган тарзда умидбахш истак билан боғлаб берилади. Эҳтимол, «абдий мавзу» – фақат муҳаббат лирикаси доирасида шундай ғаройиб мантиқ яратиш мумкин: фидойи ошиқ эътиқоди бўйича, жон унга азалий қисмат хоҳишига кўра, муҳаббат дардини бевосита кечириш, унинг маъно моҳиятини ўз жисми билан ҳис этиш, руҳий изтироблар туғёнида

бир қадар англаб етиш учун фақат омонатга берилган, муқаддас, сирли-мўъжиз бир хилқат. Бас, уни эгасига (маҳбуба муҳаббати ошиқ учун ҳаёт бахш этган) «топшириш» ишқ талаби олдидаги бурчини ўташ – қиёмат қарздан узилиш, не ажабки, яна маъшуқа марҳамати – «лутф этиши»га боғлиқ... Байтда муҳаббат йўлида жон фидо қилишдек (бу ошиқ учун хос матлаб) анъанага айланган ғоя – машриқу мағрибнинг соҳир шоирлари ҳар бири ўзича эзгу армон, гўзал хаёл сифатида ёниб куйлаган бўса... эҳсонининг янги шеърӣ тимсоли, халқона оҳангдаги бетакрор, нафис (ҳам рўй-ростлиги, ҳам шартли-пардалилиги билан жозиб) лирик образи яратилади. Навоийнинг чуқур эътиқодича, муҳаббат қўшиғининг авж таронаси: «боқийлик – жонни фидо қилишда, аксинча, жисмоний васл – муваққат, фоний ҳодиса, ҳақиқатга фақат руҳий висол орқали эришиш мумкин», деган фалсафӣй ғоя билан белгиланади. Байтдаги умидбахш руҳнинг сири – босиси ҳам шунда: ҳажр қийноқларида оғизга келган жонни маҳбуба «лабига топшириш» чин муҳаббат («ишқи ҳақиқат»)нинг интиҳоси эмас. Агар ёр шафқат қилса, Масиҳ каби ўша илоҳӣй мулоқот жараёнида ошиқ учун қайтадан жон бағишласа не ажаб (аввалги шоҳбайтдаги мисрани эслаш «Жонима лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт...»).

Бошқа бир шеърда халқ матали ўзгача ранг, ўзгача оҳангда келиб, лутфона-лирик лавҳа яратилади. Байт:

Жон лабинг ошикию зикри мудом оғзимда,
Рашкдан жоним агар оғзимга келса, не ажаб?

Аввало, «жон» тимсолига шайдо одам – «ошиқ» киёфаси берилиши, бундай мафтункорлик табиӣй,

унда рашк ҳолатини пайдо қилиши сўзни кутилмаганда ўзгача маънода қўллашнинг ажиб намунаси сифатида ҳайрат уйғотади. Қолаверса, «жон» аввал қайд этилганидек, ушшоқ аҳлининг тириклиги – дунёда борлиги, демак, муҳаббат қисмати – бахтига ёрлиги ё аксинча, «бахти уйқучи» – толеъи нигунлигининг биринчи аломати; лекин бу гал «жон»нинг «лаб»га нисбати ўзгаради: у маҳбуба зикридан ўзга сўзни унутган рақиби («оғзи») рашкидан куйиб-ўртанади, ўзини билмай, жисм ичига сиғмай тўлғонади, нажотсиз талпинади... Наҳотки, «лаб ошиқлиги»дан бошланган рашк азоблари жонни ҳалокатга олиб борса? На чора? Гўзал ва комил (ва лекин нореал) ҳаёт орзусида, пок, идеал даражасидаги муҳаббат ҳаёлида ўлимга рози бўлиш, жонни фидо қилиш чин ошиқлар («хавос ишқи») қисматида ажабланишли ҳол эмас. Шоирнинг сўз санъаткорлиги шундаки, бу гал ҳам халқимизнинг «жон оғизга келди» нақлидан фойдалангани ҳолда (ирсол ул-масал усулида) латиф ва нуқтадон лавҳа-образ яратади.

Қуйидаги шоҳбайтда «жон – лаб» тимсоллари табиат ва жамият ҳаётидан олинган тафсилташбеҳлар («барги гул», «тарозу», «ип», «тош», «лаъл», «хозин», «миқдор») орқали ғоятда рангин, бетакрор лирик лавҳага айланади.

Тарозу барги гул, ип риштаи жон, тош лаъл этти,
Чекарда хозини ҳикмат лабинг ёкути миқдорин.

Шоҳбайт шарҳини мантиқан иккинчи мисрадан бошлаш эҳтиёжи бор: «хозини ҳикмат» – кенг маънода гўзаллик яратувчиси, меъмори; «чекарда» ташбеҳи гўзалликни ўша илоҳий иқтидорга хос дид, хуштаъблик, заршунослик билан ўлчаш, баҳолаш санъатини англатади. Сўз маҳбуба «лаби-

нинг ёқути» хусусида бораркан, унинг «миқдори»ни аниқлашдек фавқуллода нозик ва мўъжиз жараёнга монанд нисбатлар яратиш тақозо этилади; шу тариқа, биринчи мисрадаги «тарозу», «ин», «тош» каби ўлчов воситалари вазифасини «барги гул», «риштаи жон», «лаъл» адо этиши мумкинлигидан – шоир ташбеҳларининг нозик нисбатидан ҳайратланамиз: шарқона тарози учун атиргулнинг ҳарир-қизил ё пушти барглари паллага тамсил қилиб олиниши, унинг сепоя шаклидаги иплари ушшоқ аҳлининг «жонриштаси»дан тайёрланиши, ниҳоят, ўша нуқра гулпалланинг бирига «лаъл»дан тош қўйиб, бошқасида мисқоллаб «лаб ёқути миқдорини» аниқлаш – булар қанчалар сирли – жозиб нозикхаёллик мевалари! Эҳтимолки, бу шоҳбайт замирида фақат таносуб эмас, балки ийҳом санъати ҳам яширингандир, яъни «хозини ҳикмат» хоҳишига кўра «лаъл» ва «ёқут» ўлчовлари яратган ажиб манзарагина эмас, айни чоғда, маҳбуба лабининг – гулга, яна теравроқ ёндашганда – жонга нисбатини кўрсатувчи маъно зухур этар...

Баъзан Навоий шоҳбайтлари шунчалар хаёлга толдирадиди, унинг мантикий-бадий, талқиний-таҳлилий поёнини аниқлаш анчайин мушкулотга айланади. Бу, масалан, «хоса маъни» санъатига дохилми ё «ийҳом»гами? Бундай камёб санъатлар билан музайян этилган байтларни, агар чуқур таҳлил қилинмаган тақдирда ҳам, бир нави шарҳлаб бериш мумкин. Балким машҳур рус шеършунослари қўллаган «полифоник образ» ёки «стереоскопик образ» дегани шу бўлса керак. Шоҳбайт:

Ёр меҳмон бўлмоқ эрмиш, боринг, эй жону кўнгул,
Истарамким – кўрмагай, албатта, номаҳрам юзин.

Майли, шеърятнинг хос, нозик мантиқи тақозосига кўра ҳаёлдаги маҳбуб – «ёр» меҳмон сифатида ташриф буюришдек тансиқ илтифот изҳор қилган экан, у ҳозир бўлган хос хонада мусулмонлик удуми бўйича мезбоннинг ўз одамлари – маҳрамлари қолиб, меҳмоннавозлик расмини ўташга ҳақли бўлади. Бироқ маҳбуба ҳар қандай нозик таъб меҳмондан нозикроқдурким, унга биргина мезбон кифоя қилади. Албатта, мезбон-ошиқ жону дили, жисму руҳи – борлиғини нисор этиб, ўзи учун бу мислсиз саодатли дамлар азиз меҳмонда ажаб сафоли таассурот қолдиришини исташи табиий, шунинг учун ҳам бу мулоқотга ёлғиз ўзининг сирдоши «кўнгил»ни, дарддоши – «жон»ни таклиф қилиши мумкин... Борди-ю, биз истаганча бўлиб чиққан чоғда ҳам гўзал лирик лавҳа шаклланар эди. Не ажабки, Навоийнинг хос таъби-назари учун бундай нисбатлаш жўндай кўринади. Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ Навоий «боринг» ишораси билан ҳатто ўзининг «жону кўнгли»ни «номаҳрам»лар қаторига қўшади (беихтиёр улуғ сўз санъаткорининг: «Шу таъби номавзун билан бечора шоир бўлғуси» мисраси ёдга тушади, Навоийнинг биздек «бечора» мухлислари ҳам шеърӣ дидимизнинг, ҳар қалай, «номавзун» ва нотаомлигидан беихтиёр ҳижолат чека бошлаймиз). Ваҳоланки, бу таажжуб эмас, балки ҳайрат, таҳсин ҳисларига лойиқ бир ҳол: эҳтимол, ошиқ Навоий «жону кўнгул»нинг ҳажр қийноқлари қолдирган асорати – хасталиги, бедор ва беқарорлиги, ҳатто Мажнунсифат девонаворлиги, исёнкор, мастона қиёфаси ёки, аксинча, наришону лол, хоксору ҳақир ҳолатидан ор қилар, уларни маҳрам мулозимликка номуносиб деб билар... Эҳтимол, ошиқнинг ўзи «ёр»ни улардан рашк қилар, «жон» билан «кўнгил» ўза-

ро рашиқ қилишларидан ҳадик сақлар... Демак, «ёр»нинг ташрифи учун фақат маҳрам мезбон эмас, маҳрамлар маҳрами бўлган сирли-ғойиб мезбон, эҳтимол, ошиқнинг ўзлиги ё руҳияти муносиб топилиши мумкин. Зеро, бундай меҳмоннавоз мулоқот мутлақо пинҳоний бўлиб қолиши керак (ошиқнинг «жону кўнгли» ҳам сир сақлай олмаслиги мумкин: «Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким, Кўнглум андин воқифу жоним хабардор ўлмағай»). Бундай мўъжиз, сирли-ғаройиб тасвирдан кузатилган мақсад, аввало, ошиқ учун, майли, хаёлдаги «ёр» ташрифи – «меҳмон»лигидан ортиқ бахт йўқлигини таъкидлаш, сўнгра, унинг «юзи»га беқиёс ва юксак руҳий илоҳий маъно бериш орқали «абдий мавзу» – муҳаббат ҳақида янги, тутилмаган шеърий образ яратишдан иборат.

Бошқа бир ғазалда лафзан «ёр – меҳмон» зикр этилмаса-да, руҳан унинг қанчалар интизор бўлиб кутилган азиз сиймоси, бу ташрифнинг жаҳон хазинасига бергуси баҳоси аён сезилиб туради. Байт:

Кўнглума кирганда пойандоз эди жон пардаси —
Жисму жондин ўзга садқа ё закоти йўқ эди.

Халқимизнинг азиз ва тансиқ меҳмон, бирор табаррук зот, хусусан, янги келин-куёвлар пойи қадамига пойандоз ёзишдек чиройли ва хайрбод удуми, шунингдек, ислом динидаги закот, садақа беришдек меҳр-шафқат шартлари ишқий кечинмалар оламига кўчирилади, бундан бағоят нафис ва нуқтадон шеърий манзара яратилади: маҳбубанинг хаёлий сиймоси ошиқнинг кўнғил уйи остонасида пайдо бўлиши мўъжиз-ғаройиб бир суврат сифатида ҳайратбахш (эътибор беринг-а: лоларуҳнинг хаёлий тимсолию шайдо кўнғил уйининг остонаси!). Унинг

ошиқ кўнглидаги ажаб сирли, сеҳрли рафторини ҳам, «жон пардаси»нинг «поёндоз»га айланишини ҳам ғойиб ва фаройиб руҳий манзара тарзида тасаввур қилиш мумкин. Лирик лавҳа-образнинг санъат нуқтаи назаридан бунчалар нафис шаклга кириши («поёндоз эди жон пардаси» – ҳам жисм, ҳам жон рамзи), шеърӣй мантиқнинг ҳаёт тафсиллари англаган маънога нисбатан фавқулудда имкониятларни тасарруф этиши ажабланарли ҳол эмас (чунончи, «садақа», «закот» миқдори кишининг мол-дунёсига нисбатан жуда аҳамиятсиз, жузъӣй бўлгани ҳолда, ошиқ уларга ҳаёти билан тенг баҳо қўяди): «Жисму жондин ўзга садқа ё закотим йўқ эди». Бу мисрада Навоӣйнинг қаҳрамони – ошиқнинг олами: ўзлиги, муҳаббат эътиқоди, саховати, фидойилиги – бутун дунёвий ва илоҳӣй қирралари билан мужассам аксини топган. «Жон» тимсоли хоҳ ошкор, хоҳ пинҳонӣй бўлсин, кўпгина маъноларни ифодалаб келиши мумкин. Шоҳбайт:

Улки айлармен гами ҳажрида жон бирла видоъ,
Кош жондек айласа бу нотавон бирла видоъ.

Ҳаётда анча-мунча аччиқ-чучук, иссиқ-совуқни кечирган ва бундан сабоқ ола билган донишманд одамлар умрни, соғлиқ-омонликдек бебаҳо давлатни айрича эъзозлаб айтган ибратли ҳикоятлари, ҳикматомиз сўзлари интиҳосида инсон учун жон қанчалик лазизу азиз бўлса, шунчалик ғанимат ва омонат эканини, нечоғлик оғир бўлмасин, вақти-соати келиб у билан видолашадиган дақиқаларни, яъни ўлим ҳақлигини эсдан чиқармасликка даъват этишлари бежиз эмас. Одамзод ўша... сўнгги дақиқаларда қандай руҳий ҳолатни кечиради, қисмат унга қандай ўлимни раво кўради? Навоӣй мана шу энг мушкул

руҳий-драматик ҳодиса ҳақида одам ваҳмдан чўчи-майдиған, валийларга хос руҳий сергаклик, санъаткор соҳирлиги билан ёруғ мунг ифодаси бўлған умумлашма-лирик образ яратади: шоирнинг – улуг Навоий шахсиятидан том маънода руҳий, маънавий унсурларни олған қаҳрамони – ошиқ муҳаббатдек қутлуг эътиқод йўлида жонни фидо қилиш қисматда борлигини яхши англагани учун «ҳажр ғами» олиб келған давосиз хасталик билан сўнгги олишув – жон таслим қилиш дақиқаларини иймон билан, кўнгил равшанлиги, руҳ поклиги билан қаршилаши ва кечиришига шак-шубҳа йўқ. Лекин унинг ягона истаги шуки... Байтнинг жозиба сири иккинчи мисра замирига жойланған: хусусан, «кош жондек...» сўзларининг маҳбубага нисбатида умид, илинж, илтижо, муножот, киноя, маломат, алам, армон ҳислари, хаёллари мужассам ифодаланған. Хуллас, «видоъ» тимсолининг иккинчи мисрадаги такрорий маъноси («...бу нотавон бирла видоъ») орқали моҳиятда инсоний туйғуларнинг авж пардаси бўлмиш мунгли оҳанг сўзга илоҳий рағбат билан ёндашиш натижасида бошқача руҳ касб этади – «видоъ» образи ҳазин мотамсаролик эмас, муҳаббатнинг ўлмаслиги рамзига айланади.

Юксак, фидойи ишқ ғоясини тараннум этишда «жон» ташбеҳ-тимсоли ғазалдан-ғазалга ўтувчи кўчма-сайёр ҳодисалардан биридир. Чунончи, «хаста жон» образини ўнларча байтда учратиш мумкин. Шохбайт:

Лабингға қайси тил бирла фидо дей хаста жонимни,
Анга жоним фидоким, жони лаълингға фидо бўлди.

Аввалги бир пайтда: «Лаълига жонимдин ўзга жонни қурбон айлама» деб илоҳий қудратга ёлбор-

ган ошиқ бу гал: «...Қайси тил бирла фидо дей...» каби мушкулотга, қаттиқ андиша изтиробига тушади. Нега?...Жоннинг хасталиги маҳбубанинг бемехр ва бераҳмлиги туфайли, у солган ҳижроннинг ғам-андуҳлари оқибатида юз бермаганми? Йўқ, бу ерда бошқа нозик нуқта бор. Ошиқ учун эзгу армон бўлган жон фидо қилиш ўша бераҳм, бевафо маҳбубада қатрача бўлсин нохуш кайфият туғдирмаслиги керак (улуғ санъаткор оғир хастанинг тириклик нишони сўнаётган, ажал шарпасидан музлаб бораётган ҳолатига ишора қилади). Ҳолбуки, сўз – маҳбубани сескантириши, кўрқитиб юбориши мумкин бўлган тан хасталиги эмас, жон хасталиги устида боради (бу хусусда баҳс бўлиши мумкин эмас: ҳаёт бошқа, шеърият бошқа; унда Масихсифат маҳбуб лабига фақат «жон фидо қилинади»). Навоийнинг қаҳрамони – бағоят даражада шикастадил, меҳр-шафқатда беназир ошиқ маҳбубини шунчалар аяб-авайлайдики, унга «хаста жони»ни асло раво кўрмайди. Демак, жон хасталигидан маҳбубанинг сесканиши ё кўрқиши эмас, унинг хусни каби нозик кўнгли ранжиши, озор топиши мумкинлиги ошиқни ортиқ хавотирга солади. Шунинг учун жонини ушшоқ аҳлидан (эхтимол, маҳбуба илтифотига мушарраф бўлган рақиблардан) бири – бахтиёр фидойига фидо қилишга рози. Шу тариқа «жон», «фидо» тимсоллари ҳар бири уч бора кўлланиб, ажаб бир лирик манзара яратилади. «Хаста жон» образининг яна бошқача намунасини кузатайлик. Байт:

Кўнглум олиб бордингу қолмиш манга бир хаста жон,
Хар қачон келсанг Навоий топширур қолғонни ҳам.

«Тахайюл мулкининг султони» – улуғ шоирнинг юзларча ғазалларида аён сезилиб турадики,

махбуба фақат ошиқ хаёлида жонланади, унинг кўзида, кўнгил ва тасаввур кўзгусида жилваланади. Аксари шўх болалар каби қарор ва қўним билмас ўша гўзал беихтиёр мўъжизадай пайдо бўлиб, лаҳза ичида кўнгилни асир қилган-у, қандай ғойиб ҳайъат билан келган бўлса, шундай шўх-ўйноқи рафтор билан «борган». Биринчи мисранинг жозиба сири ҳам шундаки, маҳбубанинг келиши ошиқ учун фақат қувонч ё фақат ҳасрат аломати эмас: мантиқан жон ўз мунисидан – кўнгилдан айрилиб, уни қўмсаб «хаста»ланиши табиий бўлса-да, муҳаббат савдосида кўнгил олиш – кўнгил бериш тақдир ришталари билан боғланиш демакдир. Шу тариқа «кўнгул олиб» образи зоҳирий ва ботиний маънолар (тажнис санъати), «бординг – келсанг» (тазод), «қолмиш – қолғон» ташбеҳларининг ўзаро уйғун ҳолати (таносуб) шоҳбайтга истиоравий рангинлик, ўзгача жозиба бағишлайди.

Бошқа бир ғазалда ташбеҳлар, тамсиллар нисбати ўзгаради, жумладан, «жон» тимсоли кутилмаганда фалсафий теранлик касб этади. Байт:

Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эсанг, бордур
Бирига – гавҳари жоним, бирига – нақди исломим,

Ошиқона ғазал таркибидаги бу байтга орифона – фалсафий ҳукм ва баҳо мезони билан ёндашса бўлади. Не ажабки, шоирнинг чорасиз, ғарибу бенаво қиёфадаги қаҳрамони (ошиқ, ориф, қаландар) тирклик маъносини идрок қилишда бу фоний дунёнинг энг комил, солим, покдомон зотлари қаторида туради. Чиндан ҳам хоҳ ошиқ, хоҳ ориф, хоҳ қаландар учун дунёда икки нарса – жондан ва иймондан ортиқ нима бор? Унга яна нима керак? Навоийнинг ўзи, унинг буюк салафлари ҳам шун-

дай чин эътиқод ва эътимод билан яшамаганларми? Демак, бу шоҳбайтдаги «гавҳари жон» мафҳуми кўлами кенг, яъни бошқа терма байтларда уйғун ва мутаносиб келган «кўнгил» (шунингдек, дил, ботин, хотир, рух, сийрат, ҳол маънолари) билан «жон» тимсоллари ўртасида маълум муштараклик бор; «нақди исломим» образи моҳият эътибори билан фақат мусулмонлик эътиқоди доирасида қолмай, Навоийнинг илоҳиёна фалсафий хаёллари, умумбашарий маданият илдизлари билан боғланган теран, бой маънавияти билан боғлиқ, ҳеч кимникига ўхшамаган бир оламни ўзида мужассам ифодалашига шубҳа қилиб бўладими (мутафаккир шоир шеъриятида, жумладан, ғазалиётида «дин», «ислом», «мусулмон», «оят», «ҳадис» каби ташбеҳ-тимсоллар фавқулодда кенг, чуқур, кўпқиррали маъноларда келган байтлар озми?)

Навоий, балким «Тенгри эҳсони» бўлган хуш кайфият, руҳафзо хаёл оғушида аҳён-аҳёнда бир бўлса-да ўзини ғам-андухдан фориф, ҳасрат-надоматлардан узоқ, шодмон масканда кўради, кўнглида шахсий хулқ-ахлоқ таомилига, одоб-ҳаё тарзига зид ҳолда, масалан, «ишрат туни» ҳақида («Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда») шўх оҳангларда ҳам байтлар битишга мойиллик уйғонади. Шоҳбайт:

Юз ишва бирла боқибон, жонимга ўтлар ёқибон,
Лаб тишлабон, кўз қоқибон, тиргуздию ўлтурди ваҳ.

Мусажжа санъати (ички қофиялар) билан мавзуну музайян этилган бу байтда халқона қувноқ оҳангларга шеърый сайқал берилади; зохиран оҳангдошлик касб этган сўзлар нафақат маҳбубанинг шўх-шаддод, ғамзаю ишваларга бой (яллачи-ўйин-

чи, дуторчи-нағмасоз қиз-жувонлар сажиясига хос жўшқин-қайноқ), ишқ-вафо бобида ўша-ўша парвосиз характери чизилади. Яна ажаброқ ҳол шундаки, маҳбубининг кош-кўз, юз-лаб (шунингдек, байтда зикр этилмаган бўлса-да, айниқса, шарқ раққосаларига хос қадди-қомати, бутун вужуди билан қилган) ҳаракатлари, шубҳасизки, ошиқ ҳолатига таъсирини ўтказди. Шу жиҳатдан «жонимга ўтлар ёқибон» образини – ўзича, «тиргуздию ўлтурди ваҳ» лавҳасини – ўзича талқин қилиш, уларнинг ҳар биридан кузатилган маънолар – зиддиятли руҳий кечинмалар, чунончи, мафтункору беқарор ҳолат билан кучли рашк туйғуси, «шавқнинг ифротти чоғи» – васл иштиёқи билан муқаррар айрилиқ ваҳми – изтиробни ҳақида аниқ, жонли тасаввурга эга бўлиш мумкин. Юқоридаги сингари шўхчан кайфият яна бошқача оҳанг, халқона лутф – сўз назокати билан ифодаланиши мумкин. Шоҳбайт:

Муяссар ўлмади, жон бермаку лабин ўпмак,
Нединки қолмади жоним они унотқунча.

Қисматнинг ажаб ўйинини кўрингки (ё бу фақат сўз ўйини ҳосил қилган бадиий жозиба холосми), ошиқ ўзининг эзгу истагига эришмоқ – муродига етмоқ учун шунчалар жафо чексаю маҳбубининг розилигини оларман, яъни «лабини ўпарман» деб (бусиз «жон бермак» имконсиз ва маъносиз ҳам) урина-урина уни| кўндиргунча жонида «жон қолмаган» бўлса! Биз, албатта, Навоий шоҳбайтлари гўзал ва илоҳий ҳаёл маҳсули эканини биламиз, айни замонда буни яхши била туриб: «они унотқунча жоним қолмади» сўзлари реал ҳаётдан – бир умрга аҳду паймон қилишган, лекин то шаръий қовушмоқ куни – никоҳ кечасигача сабр-тоқат, ҳаё-ибо ҳис-

ларига содик; қолган чин мусулмон фарзандлари бўлмиш йигит-қизлар (Навоий йигитлар ҳаёсини васф этиб махсус ғазал битгани бежиз эмас) «тажрибаси»дан олинганига шубҳаланмаса бўлади. Бундаги бадиий мантиқнинг нозиклиги шундаки, ошиқ ўз жонини фидо қилишдек васл орзусига «муяссар ўлмади», демак, «жон бермаку лабин ўлмак» мудом армон бўлиб қолди... Агар бундай аламоқ интиҳога фақат халқнинг образли сўзи («жоним қолмади») асос қилиб олинган бўлса, эҳтимол, яна Масиҳсифат маҳбубининг шафқатига умид боғласа бўлар (аввалги байтдаги «тиргуздию ўлтурди ваҳ» сўзлари бундай даъвони тасдиқлаши мумкин). Байтдан маҳзунлик эмас, аксинча, хушнуд кайфият, завқбахш таассурот туғилиши сабаби ҳам шунда эмасмикин?

«Жон» ташбеҳидан халқ истиоралари, тажнислари орқали ҳам ҳазин, ҳам нашъали лирик лавҳа яратилиши мумкин. Байт:

Эй Навоий, етқай ул ойга фироним дер эдим,
Оҳким то очти юз – жон етти афғондин бурун.

Яна маҳбубанинг ҳаёлий тимсоли: у осмондаги қадарли олисликда, айни чоғда шоирнинг қаҳрамони – ошиқ юрагидаги ҳасратлар шу даражага бориб етганки, унинг ошқора изҳори – фиғони самоларга ўрлаши, акс садолари еру кўкни ларзага солиши мумкин. Бир кутилмаган тарзда, гўё булут ортидан ярақлаб ой кўрингандай, лоларуҳ юзидан пардани олдию ошиқ хушидан кетди (Фарҳоду Мажнун каби хос ошиқлар неча бор кечирган мунгли манзаралар!). Шоҳбайтдаги ажиб оҳанраболи, латиф образ – «жон етти афғондин бурун» сўзларида табиатга хос товуш тўлқинлари, йўқ, нур одимлари тез-

лиги билан инсон ҳиссиёти, хаёлот, руҳиятига хос ҳолатлар суръатининг нозик нисбатидан) бетакрор лирик лавҳа, руҳий манзара яратилади. Сўзнинг шу тарика бадиий тароват, халқона сайқал топиши туфайли байт мазмунидан англашилган фожеъ-махзун ҳол гўё унутилади, беихтиёр ошиқона хаёлларнинг нозик шеърий-муסיкий талқини – фақат Навоий қаламига хос нуктадон ифода сеҳрига бериламиз.

❧ УН САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«КЎЗ ЛАВҲИ»ДА АКС ЭТГАН ОЛАМ

То хаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз.

«Кўз» тимсоли – ғазалиётда, эҳтимол, «кўнгил» образидан кейин энг кўп тарқалган ҳодиса. Фақат кўз таърифида битилган ғазаллар бор; аксарият у – кўнгил, жон, юз, ҳол мажозлари билан тано-суб усулида келиб, маҳбубанинг «ҳусни ва нози» ёки ошиқнинг «арзи-ниёзи» дард-ҳасратларини ифо-далайди. Айни чоғда «кўз» рамзий образи умуман бадиий сўз, шеърий тилнинг мўъжаз-миниатюр тасвир объекти доирасида ғоят нафис, теран лирик лавҳалар, руҳий манзаралар яратиш санъати ҳақида, аниқроғи, шоирнинг ижодий даҳоси, хаёл фазоси, индивидуал сўз туйғуси ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур уйғотиши мумкин. Шоҳбайт:

Неча ул чехрани кўз лавҳида тасвир этайин,
Ани кўрмакка бу суврат била тадбир этайин?..

Бу байтда хаёлот, хотирот лавҳалари орқали шеърий «суврат» – образ яратиш жараёни мўъжаз,

сирли-фаройиб нуқтага – кўз қорачиғига кўчирилади. Бу – оламни қатра ичига жойлаш санъатигина эмас. Умуман, халқ қўшиқларида, хусусан, классик шеърятимизда, жумладан, Навоий лирикасида «кўз», «қош», «мужгон» ташбеҳлари воситасида ишланган бири-биридан нафис қанчадан-қанча миниатюр образлар мавжуд. Юқоридаги шохбайт халқнинг сўз хазинасига том маънода ижодий ёндашиш намунасидир. Байтнинг шарҳи бу даврони бир қадар далиллаши мумкин: шоир қаҳрамонининг хаёл кўзгусидан нари кетмаган, хусусию нозу истиғноси, бераҳм ва ситамкорлиги билан танҳо бўлган маҳбуби... кўз қорачиғида пайдо бўлади, ошиқнинг ҳажр изтироблари, соғинч туйғулари билан гўё ўйнашаётгандай, унинг сабру саботини синаётгандай ўз ғамзаларини қўймайди. Шоир-мусаввир эса бу жон офати – малакнинг шу мўъжаз-қатра маскан ичида («кўз лавҳида») лоақал бир неча лаҳза туриб беришини, ана шундай безовта дақиқаларда гўзаллик яратилишини истайди. Одатда рассом-лаввоҳ ипак қоғозгами, бошқа нафис матогами лавҳа чизгувчи эди, илоҳий қилқалам соҳиби – Навоий ўз кўзининг қорачиғидан лавҳа чизишда фойдаланмоқчи! Ва ўша орзу «суврати»га боқиб, бу фаройиб томошадан кўнгилдаги муҳаббат ғуссаларини бир қадар ёзмоқ бўлади... Ажабо, бу байтда «неча» сўзига айрича бадий-мантиқий эҳтиёж сезилган. Демак, бунда нафақат ошиқ-мусаввир учун «кўз лавҳида» суврат чизиш осон эмаслиги таъкидланади, балки бу – шайдо кўнгил тўладиган, ташна руҳ таскину қаноат топадиган комил бир суврат бўлмоғи керак. Мазкур миниатюр образнинг бошқа жиҳати – нозик бадий қирраси янада ҳайратбахш: Навоий ўз қаҳрамони – ошиқ кўзлари қорачиғида

ғойибона акс этган махбубининг гўзалликда беқиёс тасвири орқали унинг жонли-бетакрор сиймосини «кўрмакка тадбир» излайди. Бу имконга сифмаган бир ҳолатдан фавқулодда имконият яратиш санъатидир.

Ҳазалларнинг бирида «кўз лавҳи» – кўнгил тимсоли билан ўзаро таносуб келиб, махбуба ёди билан боғлиқ беҳудуд дарду ҳасратларни ифодалашга хизмат қилади Байт:

Гарчи тўқди қон кўзум сенсиз ҳамон, кўнглум ҳамон,
Не кўнгулдин бир замон чиқдинг, не кўздин бир замон.

Таносуб ва тарди акс санъатлари билан мунаққаш этилган бу байтда («кўз», «кўнгил» рамзлари – таносуб бўлса, уларнинг ўзаро ўрин алмашиб такроран келиши тарди аксдир) хаёлдаги махбубанинг «хусни ва нози» билан боғлиқ тасвири – ўзгача тимсоли аниқ кўринмагани ҳолда, ошиқнинг пурзиёд дард-ҳасратлари «кўз» – «кўнгил» образлари доирасида бутун ҳиссий тугёни – руҳий ларзалари билан чизиб берилади: гарчи ошиқнинг кўзлари ёрсиз («сенсиз») ўтган тўзимсиз ҳижрон ситамларидан туңу қун хуни бийрон йиғлаган, кўнгли бағир қони билан тўлган, пораланган бўлса-да, махбубанинг муборак ёди уни «бир замон» – дақиқа ҳам тарк этмаган. Зеро, ошиқ унинг, майли, ғойибона тимсоли билан тирик: токи жисмида жони бор экан, ёр хаёли сира нари кетмайди, унинг учун ҳаётнинг маъноси ўзи шу. Мана аниқроғи, ошиқнинг тириклиги, умиди, нажоти – мўъжизакор хаёл қудратидан. Акс ҳолда, қон ёшга тўлган кўзлар қорачиғи ёр сувратини акс эттиришга, қон ютган кўнгил ёр сийратини ўзида жо этишга қодир бўлармиди?.. Шу тариқа, улуг шоир ўз эътиқодига кўра, васлсиз муҳаббат туйғуларига

илоҳий маъно бергани учун, бу кутилмаган шеърий мантиқ бизни ажаблантирмайди, балки шавқу ҳайратга солади. Гарчи дунёда тимсоли кам бўлса-да, чин муҳаббат – дард аҳлининг қисматига, унинг бахтли ё фожеъ интиҳосидан қатъи назар, эътимод ва умид ҳисларимизни оширади, иложсиз зиддиятли ўй-хаёлга толдиради. Бу Навоий даҳосининг, аввало, чексиз маънавий-руҳий таъсир кучидан далолатдир, қолаверса, шоир камида беш аср муқаддам ижодий истифода этган сўзлар то ҳануз ўзининг халқчил пурмаъно соддалиги, табиий, тоза таровати, мусиқий равонлиги, эркинлиги, ифодавий-тасвирий назокати билан жазб этади (тасаввур қилинг-а: ошиқ Навоий орзу қилган, хаёлида бунёд этган маҳбубнинг севимли чехраси на кўнгил – ботиний дунёдан, на нигоҳ – зоҳир кўзгусидан бир дақиқа бўлсин «чиқмаган»! Ўша кўнгил, ўша кўзлар тортиган, эҳтимол, бир умр давом этган алам-ситамлар зиддига!). Фақат бадий сўз, шеърий санъат соҳиригина оддий истеъмолдаги ибораларга шундай бемалол, эркин, бевосита муносабатда бўлиши мумкин. Фақат илоҳий неъматлардан баҳраманд қалам соҳибигина сўзнинг чексиз бадий-образли имкониятларини шунчалар аниқлиги, рангинлиги, ўзига хослиги билан инкишоф этиши мумкин...

Бошқа бир ғазалда «кўз лавҳи» фавқулудда тегран ва жозиб шеърий объектга айланади. Шоҳбайт:

Ёрур холинг хаёлидин оқорғон кўзларим, гўё

Кўюбтур килки сунъ ул нуктани кўзлар қаросидин.

Бу байт, умуман, хоса маъни (хос, камёб маънолар) санъати билан, шунингдек, таносуб («хол», «нукта») ва тазод («оқорғон кўзлар» – «кўзлар қароси») усуллари асосида ишланган. Хоса маъни

санъати етакчи, белгиловчи мавқеда туради, сабаби, хаёл образининг бадиий бутунлигини таъмин этади, кейингилари унинг доирасида келиб, асосий шеърӣй усулнинг зарур унсурлари сифатида хизмат қилади. Шоҳбайтга «хос маъно» – нуқтадонлик бахш этган бадииятни тадқиқ этиш учун, шубҳасиз, унинг мундарижасини шарҳлаб ўтиш жоиз: Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ фақат ҳажр дарди изтироблари – кўз ёшлари селобидан, узлуксиз, «зор-зор йиғлаш» асорати туфайлигина кўзларига оқ тушмаган. Бу ҳол, моҳиятда, севги қисматининг хоҳиш-иродаси билан юз берган бўлса не ажаб? Нега бўлмаса азал мусаввирининг қилқалами («қилки сунъ») Навоий хаёл қилган орзу гўзалининг тасвирини чизишга чизгану, унинг образ-портрети чизгиларига мутаносиб, ғаройиб ва жозиб нуқта – ҳол ясашга келганда қийналган, бунинг бирдан-бир муносиб шакл-шамойили, ранг-тусини табиий хилқатнинг турфа хил унсурлари орасидан ахтариб тополмасдан... ниҳоят, ўша матлубу муборак ҳол учун ошиқ кўзининг қорачиғини лойиқ топган!.. Ахир бечора ошиқ хаёлдаги маҳбубнинг холини тасаввур қилган соғинч дамларида ғойибдан кўзлари нурланиши сабаби шундан эмасми?.. Шу тарзда улуғ шоирнинг илоҳий қилқалами «ҳол» билан «кўзлар қароси»нинг нозик нисбатидан моҳият эътибори-ла чуқур руҳий-драматик, бадиият нуқтаи назаридан камёб рамзий образ яратади. Албатта, «кўзлар қароси»нинг ҳолга нисбати – зоҳирӣй ўхшашликнинг ўзи қанчалик нафис бўлмасин, моҳиятда бу хос маънолар образи орқали муҳаббатда чин фидойилик ғояси – қисмат насибаси олдида шикасталик, ўзаро вафодорлик эътиқоди улуғланади. Ва аксинча, бу нотекис ва нотаомом дунёнинг худбин манфаатлар домига тушган, ҳақиқий муҳаббатнинг дарди ва қувончидан

беҳабар, бегона, қалбан ва руҳан сўқир, маҳдуд бандаларини зимдан фош этаётгандай бўлади.

Бошқа бир ғазалда «кўз» тимсоли таносуб («юз» рамзи билан уйғунлашган ҳолда келиши) ва тарди акс (икки ташбеҳнинг ўзаро ўрин алмашиб так-рорланиши) санъатлари воситасида шаклланади. Байт:

Эй қаро кўз, бўлмас ул юз шавқидин юздин бири,
Кўз қаросидин агар юз нома таҳрир эткамен.

Байт шарҳини «Эй қаро кўз» рамзий хитобининг бадий-мантиқий ўрнини билишдан бошлаш эҳтиёжи сезилади. Бу – маҳбубнинг «юзи шавқи»дан жўшиб илҳомланган ошиқнинг унга муҳаббатномалар битиш истаги, иштиёқи тақозоси; зеро, улар оддий номалар эмас, фақат ошиқнинг «кўз қароси» – сиёҳи билан битилиши керак. Айни чоғда ошиқ кўзининг сиёҳга – қора рангга нисбат берилиши бежиз эмас: маҳбубанинг «юзи шавқида» битиладиган номалар фақат дард-ҳасрат тўла мазмуни билан эмас, ҳайъати – кўриниши билан ўша «қаро кўз» лоларуҳга ҳамранг, ҳамжинс бўлсин. Қолаверса, бу гал сўз – маҳбуба латофати таърифидан эмас (бунга қалам ожиз!), балки «ул юз» туфайли ошиқ қалбида, тафаккурида уйғонган туйғулар, хаёлларни таашшуқнома тарзида қоғозга тушириш устида. Ҳар бир сатри, жумласи, эҳтимол, ҳар калимаси замирида қанча сирли-маҳрам, дарднок кечинмалар, ўйлар, қанча қувонч, армон туйғулари жойланган «юз нома таҳрири» ҳақида. Аслида у номалар нафақат кўнгилда янги уйғонган «ул юз шавқи»нинг, айни чоғда кўндан ошиқ оромини бузган соғинч, алам, озор, армон, умид, илинж ҳисларининг ҳам изҳори бўлмаслиги мумкинми? Йўқ, бу

номалар фақат бир боқишда Мажнун аҳволига солган ўша юз ҳақида бўлганда ҳам, кўнгилда мавжланган шавқу рағбатнинг лоақал «юздин бири»ни ифодалай олмайди... Шу тариқа, Навоийнинг «тахайюл мулки» – хаёлот, хотирот фазосида «юз шавқи», «кўз қароси» (анъанавий ташбеҳ-иборалар), «нома таҳрир этиш» (шахсий муносабат, мулоқот тафсили) ёрдамида қадим муҳаббат қиссасининг янги бир заррин саҳифаси яратилади.

Навоий ғазалиётида кўпинча анъанавий «қаро кўз» тимсоли «қаро бахт» рамзининг муқобилига айланади (тажнисдан кутилмаганда тазод ҳосил бўлади). Байт:

Гар ямон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқким эрур –
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.

Сўз маъноларининг ўзаро зиддиятли нисбатидан (бир йўла уч ҳолатдаги тазод усули: «ямон ҳол» аксига бепарво, эътиборсиз муносабат; «қаро кўзлар» билан «қаро бахт», уйқучи кўзлар билан уйқучи бахт) шу қадар мухтасар, ёрқин, жозиб манзара чизиладики, бунинг сабабияти – моҳиятида фақат Навоий англаб етган ҳақиқат – бахтсиз-фожеъ муҳаббат қисмати ётади. Чиндан ҳам ушшок аҳлининг ғоятда ачинарли – «ямон ҳоли»ни ҳатто яхши, комил, фозил, солиҳ одамлар ҳам кўра-била туриб, деярли уларга эътиборсиз қарайдилар. Нега, ахир? Ачиниш, меҳр-шафқат ҳисси, ҳамдардлик, мурувват яхшиларнинг чин инсоний, бирламчи сифати эмасми? Улуғ гуманист шоир ҳаётнинг меҳр-шафқатдан ҳам кучлироқ ва қаттолроқ қонуни – муҳаббат тақдири, аниқроғи, муҳаббат идеалининг тақдири бахт тушунчаси билан уйғун эмаслиги ҳақидаги аччиқ ҳақиқатдан баҳс очади. Асли ошиқ

«бахтининг уйқучи»лиги қисматга битилган экан, «ул қаро кўзлар» маъшуқанинг ширин уйқудаги ҳолатида нима гуноҳ! Шу тарзда «қаро кўзлар»нинг зоҳиран офир-махзунлиги сезилмаса-да, моҳиятда теран фалсафий-лирик образ яратилади.

Фақат лирик шеърятга хос миниатюр-рамзий характердаги кўз образи «мардум», «хол», «нуқта» сингари ташбеҳлар билан турли санъат (таносуб, тадриж, талмех, тазод, тажнис, ирсол, ифрот, иғроқ, ийҳом каби) шеърӣ усулларда ўзаро боғланиб келиши, бундан бир-биридан нозик, рангин лирик манзаралар туғилиши мумкин. Байт:

Айламас кўз мардуми ҳаргиз куёш ичра ватан,
Они дейолмонки, холи анбарафшонингча бор.

Навоий ғазалиётида ошиқ кўзининг қорачиғини маҳбуба холига ташбеҳ этиш орқали фавқулудда теран ва нафис лавҳа-образлар чизилган шоҳбайтлар оз эмас (улардан бири юқорида шарҳлаб ўтилди: «ёрур холинг хаёлидин...»). Бу сафар шоир тазод санъати асосида муқобил-полемик характердаги шундай лирик манзара яратади: «кўз мардуми... куёш ичра ватан айламас» экан (бунга ақл бовар қилмайди), ошиқ кўзи қорачиғини қай тил билан маҳбуба холига қиёслаш, унга тенглаштириш мумкин? Ҳолбуки, уларнинг зоҳирӣ ўхшашлиги ҳам («кўз мардуми» – «холи анбарафшон») ўз нозиклиги билан жозиб ва ҳайратбахш эмасми? Демак, Навоий кузатган мақсад ўзгача: чиндан ҳам маҳбуба холида илоҳий сеҳр бор, акс ҳолда, бу мўъжизакор нуктани унинг куёшдек юзидан қандай билиб, илғаб олиш мумкин! Шоир қаламининг қудрати шундаки, байтда маҳбубанинг юзи билвосита (очиқ айтимасдан) куёшга тамсил этилади, шунинг учун улар-

нинг бири ошкор («холи анбарафшон»), бири яширин ҳолда (биринчи мисрадаги «қуёш» шубҳасиз, маҳбуба юзи – рухсорига ҳам ишорадир), ўзаро рақобат қилаётгандай таассурот қолдиради...

«Кўз мардуми» – кўпгина ғазалларда учрайдиган образ. Лекин унинг қанчалик рангин, бетакрорлигининг яна бир намунасини кузатиш мумкин. Байт:

Ашқдин юз сари чун зоҳир қилур дурри самин,
Гўйиё кўз мардуми ғаввос эрур, уммон – кўзим.

Ҳижрон кечалари ошиқ кўзларидан аста қалқиб чиқиб, қатра-қатра ҳолда «юз сари» намоён бўлган кўз ёшлари аввал «кўз мардуми»нинг «ғаввос»га, сўнгра, унинг «уммон»га, уммон қаридаги «дурри самин»га нисбати (силсилали ташбеҳ санъати) тарзида қанчалар мўъжизакор лирик манзара ҳосил қилади! Кўзлар – бамисоли уммон («уммон – кўзим»), унинг қорачиғи – баҳр тубига шўнғиб, сув остидаги барча хавф-хатарларга юзма-юз борган қадимий ғаввос (улар ҳозирги ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ муҳофаза воситаларисиз ишлаганлар; ҳабашни экватор қуёшидан асрагувчи махсус тери қатлами – пигмент каби, ғаввос кўзларида ҳам шароит табиий парда битган), кўз ёшлари – «дурри самин» – энг қиммат гавҳар қатралари. Демак, кўзнинг, хусусан, ошиқ кўзларининг уммонга ўхшатилиши – бу кўнгил теранлиги, руҳий дунё чексизлиги аломати. Илло, асл дур уммон қаъридан олингани каби, муҳаббат ёшлари қалбнинг тубидан, унинг пинҳоний мавжларидан, ларзаларидан чиқади. Бу кўз ёшлари – «дурри самин», унинг бунёдкори – «кўз мардуми» тимсоли орқали ошиқона кечинмаларга Навоий берган юксак шеърӣ қиммат намунасидир.

Фазаларнинг бирида маҳбуба тимсоли ошиқнинг «кўзлари боғи»да намоён бўлиши хаёл қилинади. Бунинг учун шоир мувозана (параллелизм) санъатини қўллайди – инсон ҳолати табиий манзара орқали кўрсатилади. Байт:

Шўхликтин буки – боғ ичра тиларсен ўйнамоқ,
Кўзларимнинг боғи серобинда бир ҳам ўйнағил.

Бир одамнинг юзма-юз турган (шубҳасиз, дилдан яқин, севимли, мунис, эҳтимол, кўп соғинтирган) иккинчи одам кўзлари қорачиғида жонланиши – миниатюр акси ажабланарли ҳол эмас. Кўз гавҳари – қорачиғи, масалан, микроскоп линзаси сингари турли оралиқ-масофадаги нарсалар, манзаралар шакли-сувратини неча юз, ҳатто неча минг, эҳтимол, миллион марта кичрайтириб кўрсатиши мумкин. Навоий «кўз мардуми қароси»нинг ташқи олам шакл-шамойили, ранг-тусидан кўра энг гўзал ва комил мавжудот – маҳбубнинг нозу ғамзали ҳолатини, қадди-қомати, юриш-туриши – рафтори, юзи, кўзларидаги латофатни, сеҳр-жодуни яқиндан кузатишни истайди. Аниқроғи, у ёр васлини шундай тасаввур қилади: кошки эди, унинг маҳбуби қошига келса-ю, кўзлар кўзларга тушса, бир-бирининг нигоҳидан тўйишса! Байтнинг жозиба сирини бевосита табиатга хос «боғ ичра ўйнамоқ» сўзларининг билвосита истиоравий маъно касб этишида: «кўзларимнинг боғи серобинда... ўйнағил». Бунда маҳбубнинг тимсоли ва у билан хаёлан кечадиган висол дамлари учун энг манзур ва дилпазир хилқат сифатида «боғ» мақбул топилиши бежиз эмас, бу – Навоий қаҳрамони учун «шамъсиз тун», «висол туни» каби қўнғилга ошно, хаёлга мададкор, рухафзо объектлардан («Не хуш бўлғай иковлон

маст бўлсоқ васл боғинда...»; «Баҳору боғ сайридин не гул, не сарвдур комим...» ва ҳоказо).

Инсоннинг кўзи – нафақат ташқи муҳит, унинг нарса-ҳодисаларини, моддий дунёнинг турфа аносир ва аломатларини туйиш, мушоҳада этиш, идрок қилишнинг табиий ва айни чоғда мўъжизакор, ғаройиб воситаси. Шу билан баробар инсон кўзларидан унинг руҳий оламини – қувончлари, дард-армонлари, романтик ёки драматик ўйлари, кечинмаларини – нигоҳга кўчган моддий ва маънавий дунёни бир қадар сезиб, уқиб олса бўлади (бу хусусда, масалан, тасвирий санъатнинг портрет жанрида юз, айниқса, кўз тасвирини махсус кузатиб, таҳлил қилиб маълум тасаввур ҳосил қилиш мумкин). Бу нозик вазифа Навоий ғазалиётида сўз зиммасига тушади. Аввало, бу – халқнинг қадимий ва ҳамisha сайқалланиб борувчи оғзаки ижод даҳоси билан руҳан боғланган сеҳрли-миниатюр бир дунё... Сўнгра, форс-тожик ва турк-ўзбек классиклари – Навоий салафларига рағбат ва илҳом берган Шарқ гўзалининг кўзларига жойланган, айниқса, «Хазойин ул-маоний» ғазалларида ўзининг фавқулудда нафис, рангин ва теран ифодасини топган сирли-ғаройиб хилқат. Шоҳбайт:

Кўзингни кўнглума андоқки мезбон қилдинг,
Юзингни кўзима ҳам кош меҳмон қилсанг.

Во ажаб! Ғойибона мулоқот юз бермади, кўзлар кўзларга тушмади, балки маҳбубанинг кўзлари хаёлан ошиқ кўнглида пайдо бўлди. Бу не ҳолдирки, ўша хаёлдаги ёр кўзлари орзу қилинган маҳрам уйда – ошиқ кўнглида гўё мезбонга айланди! Бу – фақат шеъриятга хос ғаройиб маантиқ – реал имконият доирасига сифмайдиган фавқулудда бадиий

тасвир усули. Навоий сўзининг сеҳрини кўринг: ошиқ кўнглида (хаёлан) пайдо бўлган маҳбуба кўзлари тансиқ ва азиз меҳмон бўлиш ўрнига ўзи мезбонлик қилади... Демак, кўнгил ошиқнинг ихтиёрида эмас, балки маъшуканинг (хаёлдаги!) кўзлари уйида, унинг азида, ардоғида (бошқа бир байтда айни шу тимсоллар Аллоҳга муножот оҳангида талқин қилинади: «Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама»). Беихтиёр ўйлаб қолади киши: Навоий қачонлардир, сафоли кунларнинг бирида кўзларигина беркитилмаган бир қиз ё аёл билан баногоҳ рўбарў келиб, бу ажаб ҳолнинг кўнглида қолган ўчмас хотиротини шеърий мисрага кўчирган бўлсачи?.. Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж сезилади. Модомики, маҳбуб кўзлари фаройиб бир тарзда ошиқ кўнглининг мезбонига айланган экан, халқ эъзозлаган удумга кўра энди мезбон ҳам азиз меҳмонлик илтифотига мушарраф бўлиши, яъни ўзининг жавоб ташрифи билан мезбонни хушнуд этиши лозим (ҳолбуки, Навоий: «Эй лоларух, фақат кўзингни беркитмабсан, оқибатда кўнглимни асир қилдинг, кошки юзингни ҳам очиб юборсанг; токи хусну жамолинг офтобидан бечора ошиқ кўзлари қувонса!» демоқчи бўлади). Хуллас, халқимизнинг ажойиб инсоний одати – меҳмоннавозлик гўзал шеърий восита бўлса, ошиқнинг ягона нияти (шоир кузатган мақсад) – маҳбуба юзини ўз кўзлари билан кўриш. Ёки бу гал ҳам, эҳтимол, Навоийнинг ишқий идеали тақозосига кўра, ёр юзининг ошиқ «кўзга меҳмон»лиги фақат эзгу хаёлдир («меҳмон-мезбон» тушунчалари ҳам муваққатлик маъноси билан тансиқ, қадрли эмасми?) ёки, аксинча, байт мазмунини шундай соддалаштириб шарҳласа ҳам бўлар: масалан, Навоий замонида, кейинги асрлар-

да ҳам — то «Хужум» ҳаракатигача севишганлар учун ногаҳоний бахт-мулоқот насиб этганини бир қадар тасаввур қиладиган бўлсак, ҳам шаръий одат-ақида, ҳам қиз боланинг ҳаё-ибоси то қовушганлари — чимилдикқача юзини — бор латофатини пинҳон тутиб, фақат кўзларини кўрсатишга ҳуқуқ бериши мумкин. Лекин бундай талқин, аввало, байтнинг лирик-романтик руҳига хилоф бўлар, қолаверса, Навоийнинг сўз даҳосига юзаки ёндашишга олиб борар эди.

Бошқа бир ғазалда маҳбубанинг ҳаёлий тимсоли фақат «меҳмон» ташбеҳи орқали (энди кўз ё кўнгилинг мезбонлик бурчи зикр этилмасдан) чизилади. Байт:

То ҳаёлинг гаҳ кўнгул, гаҳ кўз аро меҳмон эрур,
Кўз билан кўнглум аросинда ҳасаддин қон эрур.

Навоийнинг қаҳрамони — жисман қовушмоқдек «ишқи авом» муродидан кўра «ишқи хавос»нинг ўзгача маънога, ўзгача руҳий лаззатга молик орзу-ҳаёлини ортиқ билган покдомон ошиқ ўз маъшуқини «гаҳ кўнгул», «гаҳ кўз аро меҳмон» сифатида кутиш, унга камоли илтифоту эъзоз кўрсатиш билан овунса, бундан руҳий қаноат ҳосил қилса кошки эди! Маҳбубанинг фақат муваққат фурсатлар оралиғида интизор этиб, келиб-кетишлари (акс ҳолда, у «меҳмон» деб аталмаган бўларди) устига ортиқ шўхлик, беқарорлик, ғамза-ишвалар билан — истаса кўнгилда пайдо бўлиб, истаса «кўз аро» макон тутиши, оқибат икки ўртада (ошиқнинг кўзи билан кўнгли ораларида) рашк-ҳасад пайдо бўлиб, бунинг азоб-изтироблари ошиқни фожеъ ҳолга олиб келгандай. Аслида-чи? Ҳаёлнинг фақат Навоий қалами чизиши мумкин бўлган бундай ғаройиб

шеърий жилваси ажаб шавқ-хайрат уйғотади (бунга «кўнгул» билан «кўз», «аро» билан «аросинда» ташбеҳлари ҳосил қилган таносуб ва тажнис санъатлари боис).

Яна бир шеърда «меҳмон» тимсоли халқона ирсол ул-масал санъати орқали тамомила бошқача шеърий манзара яратади. Байт:

Кўз назар йўлин тилар, тутқай видо ашкин тўкуб,
Кўз юмуб очқунча юз кўргузки, меҳмондур кўзум.

Навоий бу шеърий лавҳага шакл-шамойил беришда халқнинг образли нақлидан («кўз юмуб очқунча») ва ҳазин-ўйчан руҳдаги аъмоли – яқин дўст, чин меҳр-оқибатли, қондош кишиларнинг, эҳтимол, қайта дийдорлашишга умид боғлаш қийин бўлган айрилиқ дақиқаларидаги ларзали манзарадан фойдаланади. Ошиқ кўзлари олис сафарга жўнаб кетаётган – бир томондан олдиндаги йўл, унинг номаълум манзиллари, кутилган ва кутилмаган оқибатлар ваҳми (ёки, аксинча, ғойибона сеҳр-жозибаси борлигини банд қилган), бошқа томондан, айрилиқ ёшини тўкиб, видолашув ҳолатини, мураккаб руҳий кайфиятни кечираётган йўлчига қиёсланади. Шу тарзда иккинчи мисра учун бадий замин ҳозирланади: токи ошиқ кўзлари шундай тансиқ дамларнинг ғанимат меҳмони экан, наинки маҳбуба «кўз юмуб очқунча»лик сония ичида ўтиб кетадиган, қайтариб бўлмайдиган шу ғойиб фурсатдан фойдаланиб, видо расмига муносиб иш тутмаса – «юз кўргуз»маса! Хуллас, мазкур байтда «меҳмон» ташбеҳининг ўзгача маъно қирраси орқали кўзнинг бетакрор лирик-драматик образи яратилади.

Навоий қатор шоҳбайтларида ислом динига оид муқаддас каломларни, азиз-валий, набий зотлар,

табаррук қадамжо, саждагоҳлар, эҳромлар номи-ни ташбеҳ-тимсол сифатида ижодий истифода этади. Инқилобдан кейинги даврнинг ҳужумкор атеизм мафкураси, маданий-адабий меросни машъум «икки маданият», «синфий ёндашиш» позициясидан баҳолаш ҳукмфармо тамойилга айланиши оқибатида Навоийнинг дунёқараши, ижодий-эстетик нуқтаи назари сохталаштириб талқин қилинди. Ислом динига дахлдор мутлақо шартли-рамзий истилоҳ-ташбеҳлар, анъанавий киноя, мажоз, муболаға усуллари гўё динни «фош» қилувчи, антиклерикал, антимистик образ намуналари деб ҳукм қилинди, баҳоланди. Холбуки, ислом фалсафаси ва таълимотининг улуғ билимдонларидан бўлган Навоий (унга «Низомиддин» унвони берилгани бежиз эмас, устози Жомий эса буюк фахрия ҳисси билан: «низомул-миллати вад-дин Алишер Навоий» деб атайди) хоҳ турли бидъат-хурофотни фош қилувчи мисраларида, хоҳ ўзининг илоҳий ишқ идеалини бутунлиги ва теранлиги билан ифодалаш мақсадида мурожаат қилган махсус, ислом қомусидан олинган ташбеҳларида бўлсин, моҳиятда муқаддас тушунчаларни, ҳатто, исломгача ҳукм сурган, маълум анъанага айланган эътиқодлар, фалсафий қарашларни комил мезон деб билади (чунончи: «Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин, Миллату иймону дини исломдин» байтини фақат шундай мезон билан талқин қилиш орқали Навоий улуғлаган муҳаббат эътиқодининг чин маъносини англаб етиш мумкин). Шоҳбайт:

То хаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз.

Улуғ шоирнинг қаҳрамони – ошиқ ўзининг ишқий эътиқодини, дин-иймон мақомида кўради:

хаёлий олисликдаги маҳбубини кўзида, аниқроғи, «кўз уйи»да жонлантириб, бундан руҳий мамнуният ҳосил қилар экан, бу фаройиб миниатюр масканни мусулмон дунёсининг бош эҳроми – Каъба даражасидаги саждагоҳ деб тасаввур қилади. Маҳдуд атеистик талқин бўйича, аёл зоти пайдо бўлган жойни муқаддас деб билиш – гўё динга ғорат келтириши, маҳбуба ҳам, ошиқ ҳам, «номусулмон»га айланиши керак. Ҳолбуки, Навоий талқинида маҳбуба ташриф этган маскан мусулмонлар учун энг мўътабар хилқат бўлмиш Каъба қутлуғ ва табаррук каломлар қаторида шеърий муқояса қилиб олиниши хаёлдаги гўзал сиймосини қанчалик улуғласа, ўша муқаддас истилоҳга ҳам шунчалик шарифу фасих маъно, муносиб қиммат беради. Маҳбуба тимсоли жойланган кўз қорачиғи бадий мантиқ тақозоси билан уйга, бу мўъжаз-миниатюр уй Каъбага (талмеҳ ва силсилали ташбеҳ санъати) нисбат берилиши қанчалик нуқтадон бўлса, ҳайрат ичидаги ошиқ киприкларининг безовта ҳолати (бу кўнгилдаги ларзалар ифодаси!) намозга саф ростлаган мусулмонларнинг бир маромдаги ҳаракатларига тамсил этилиши шунчалик ҳаққоний ва нафисдир.

«Дин», «зуҳду тақво» ташбеҳлари зоҳиран ёшлик, риндона ошиқлик тасаввурида гўё кўнгилнинг эрк-ихтиёрига эмас, балки ақлнинг панду ўғитларига, ҳиссиёт оламига эмас, балки шаръий одоб ақидаларига даъват этишдек маъноларни ифодалаш лозим бўлгани ҳолда, лутфан (халқона хурфикрлилик, ҳатто, кинояомиз иштибоҳ оҳанглирида) ишқий эхтиросга «ён берган»дай бўлади. Буни даҳриёна шаккоклик эмас, балки шеърият, нафосат қонунлари тақозо этган сўз фасоҳати усулларидан деб тушунсак тўғрироқ бўлар. Байт:

То қароқчи кўзларинг дин йўлини урдилар,
Зухду тақво мулкидин келмади бир корвон.

Аввало, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, санъат, бадий ижоднинг бошқа соҳаларида бўлганидай шеъриятнинг ўз қонунлари, махсус шартли-рамзий меъёрлари, усулларига биноан ташбеҳ, тимсол, нисбат, тафсиллар (мусиқада товуш-оҳанг тўлкинлари, тасвирий санъатда ранг, нур, соя, чизиқлар гаммаси) учун макон ва замон билан ёки оддий ва муқаддас тушунчалар билан боғлиқ чегара, тафовутларнинг деярли аҳамияти йўқ. Яъни санъаткорнинг, жумладан, шоирнинг асосий мақсади бадий нисбат учун олинган муайян сўз-ташбеҳнинг туб маъноси – моҳиятига эмас, балки у ўташи лозим бўлган бадий вазифага йўналтирилади, бунинг санъат нуқтаи назаридан нечоғлиқ самара беришига алоҳида эътибор қилинади. Шу жиҳатдан, масалан, қадим карвон йўллари «дин йўли» деб, карвон чиққан мамлакат «зухду тақво мулки» деб аталиши ёки карвонга муқобил «қароқчи» ташбеҳининг қўлланиши шартли-бадий усул холос. Асосий масала – маҳбуба кўзларидан (кўзлар орқали, унинг ўзидан, малоҳатидан) олинган фавқулодда кучли таассурот – ақл-ҳушнинг хайратда лол қолишида, муқаддас ақидаларнинг ҳам беихтиёр чекиниши ва аксинча, муҳаббат туйғуларининг жунбишга келишидадир.

Лекин шуни эътироф қилиш ва шунга иқрор бўлиш керакки, анъанавий шеърият қонунлари ва улуг шоирнинг нозик бадий-мантиқ туйғуси тақозоси билан «қароқчи» ва «корвон», «дин йўли» ва «зухду тақво мулки» каби ташбеҳлар восита-сидагина маҳбуба кўзларининг оригинал, бетакроп ва жозиб лирик образи яратилди. Демак, биринчи қарашда, диний истилоҳлар гўё номарғуб, нимани-

дир фош қилувчи маънода қўлланаётгандай туюлиши мумкин. Бундай юзаки-махдуд ёндашиш комил мусулмон эътиқодидаги, илоҳиёт илмининг устоз алломаларидан бири улуғ мутафаккир шоирнинг муборак номига номуносиб иш, айни дидсизлик, ҳатто, маърифатсиз-подонлик бўлур эди.

Диний мазмундаги истилоҳ-ташбеҳлар каби ижтимоий муносабатлар соҳасидан олинган шеърий нисбатларни ҳам адабиёт фанида, жумладан, навойшуносликда ханузгача бир ёқлама, хато талқин қилиш ҳоллари учраб туради. Масалан, маҳбуба нигоҳига нисбат берилган «золим», «жаллод», «қотил кўзинг» каби иборалар шарҳланар экан, асосий мақсад – ишқий муносабатлар соҳаси бир ёқда қолиб, гўёки даҳшатли қатлгоҳлар, қонли манзараларни кўрсатиш шоирнинг ғоявий позицияси, эстетик назари, ҳатто, инсонпарварлиги, ижодий жасоратининг ифодаси тарзида ҳукм қилинади. Холбуки... яхшиси, шоҳбайт:

Кўзларингким турку тожик ўлди кўнглум мулкида,
Зулм этар ул навъиким бир кишвар аҳлига чуғул.

Шубҳа йўқки, байтнинг бутун жозибаси маҳбуба кўзлари қорачиғи (аввалги байтларда «кўз мардуми»)нинг бири туркка, иккинчиси тожик элатига мансуб икки бузуқи-жанжалкашга тамсил қилинишида. Бундай қиёслаш усулида темурийлар давридами ё ундан аввалми бир неча чўғол (Навоийда «чуғул») – чақимчилар ифвоси билан фанатик-жоҳил оломон чиқарган ғавғоларга рамзий-киноявий ишора бор. Лекин шоирда маҳбубанинг «хусни билан нози» ва ошиқнинг «арзию ниёзи»ни ҳар галгидай энг кучли, энг ёрқин, бетакрор-хайратбахш тимсолларда ифодалашдан ортиқроқ, эзгуроқ мақсад

бўлмаслиги керак ва табиийки, ғазалхон ҳам мазкур байтни ўқиб, муқояса-нисбатнинг ҳаққонийлиги учун фақат ҳайратланиши, завқ-шавқ олиши мумкин. Бадиий мантиқ (аниқроғи, шеърятга хос шартлилик) тақозоси билан Навоий хаёлидаги доларуҳ – маҳбубнинг «турку тожик» янглиғ кўзлари туфайли ошиқ кўнглида пайдо бўлган тўполон – ларзали ҳолат айни бир мамлакат фуқароларига қилинган зулм билан тенглаштирилади (бусиз «бир кишвар аҳли» билан бир кишининг «кўнгил мулки»ни, демек, маҳбуба кўзлари билан ошиқ кўнглини ўзаро боғлаш маъносиз, номавзун бўлар эди). Шундай қилиб, мувозана (параллелизм) усули ила ғоявий мақсад эмас, балки шеърини восита сифатида ижтимоий муносабатлар доирасидан олинган ташбеҳ-тимсоллар («икки чуғул», «турку тожик») орқали лирик тароватли рамзий образ яратилади.

❧ УН ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ОРАЗ УЗРА» ЧИЗИЛГАН ЛАВҲАЛАР

Юзи васфиға Навоий тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга.

Навоий ғазалиётида «юз», «ораз», «чехра», «рухсор», баъзан «жамол» ва «суврат» ташбеҳлари орқали маҳбубанинг асосан зоҳирий дунёси, гўзал кўриниши, латиф қиёфаси, жозибадор сиймоси чизилади (кейинги икки тимсол бошқа кенгрок маъноларда ҳам келиши мумкин). Аслида «юз» ёки «ораз» рамзлари кўз, қош, киприк, лаб, оғиз, хол тимсолларига нисбатан умумийлик хусусиятига эга (табиийки, гўзал чехрани қош ё кўзсиз тасаввур қилиб бўлмайди). Бас, «юз» ё «рухсор»да нафақат

гўзаллик, балки тароват, бокиралик, ёруғлик, илиқлик, сафобахшлик, поклик, комиллик каби маъно кирралари акс этиши мумкин. Шоҳбайт:

Оразим акси юзинг ойна тушган, турфадур,
Ким кўрубтур ҳам хазон бир ойда бўлмоқ, ҳам баҳор.

Улуғ шоир хаёлининг ажаб бир жилваси: не толедирки, ошиқ ўз маҳбуби билан учрашмоқ шарафига молик бўлади-ю, шу ғойиб, мўъжиз аснода маҳбуба жамолининг кўзгусига (мантиқан «юз ойна» ойна маъносини ҳам билдиради) унинг ҳажр изтиробларида сорғарган «оразини акси тушади». Байтнинг бутун жозибаси сири шу нуқтадан – ўша кутилмаган инъикос – «турфа» манзара ҳайратидан бошланади. Маҳбубанинг ой юзи нафақат ойинадек тиниқ, айни пайтда гул-гул очилган, яшнаган; демек, жамол кўзгусида икки фасл намоён – баҳорий тароват, нуру нафосат билан ёнма-ён кўзгу юпун, ранглар, заъфарон хазон... Қувонч билан қайғу, бахт билан фожиаси бақамти. Ҳаётда бунинг каби зиддиятли ҳоллар озми? Бундай «турфа» манзара ошиқ хаёлини не кўйларга бошлаган, кўнглида қандай оғриқлар пайдо қилган экан? Бундай кескин ҳаёт-мамот тафовутини маҳбуба билвосита (ўз юзи ойинасида) тамошо қилолмаси-да, бевосита – юзма-юз кўриб, сезиб туриши ошиқ учун қанчалар оғир, озорли? Не ажабки, маҳбубанинг ҳусну латофатига шунчалар баланд баҳо, ҳаётбахш маъно бера туриб, ошиқ аҳволи шунчалар ўксик, фожиали тасвирланган бу шоҳбайт кишида мунгли бир шавқ уйғотади. Бу ҳаётнинг мушкул, пурдаси ҳақиқати – ишқ савдоси билан шеърини санъатнинг махсус йўғурмаси, мўъжизали уйғунлиги натижасидир (Навоий «хазон – баҳор» муқобил тимсолларидан тазод,

«ой»нинг икки хил маъносидан тажнис яратади). Бошқа бир ғазалда «юз» тимсоли такроран (уч бор) келиб, ҳар гал ўзгача маъно, бадийий жило касб этади. Байт:

Меҳр юз кўрмай ўчаши пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт.

Муҳаббат лирикасида маҳбубанинг «хусни ва нози»га бағишланган шоҳбайтлар кўпми ёки ошиқнинг «арзи ва ниёзи» ифодаланган сатрларми – буни аниқлаш мушкул иш, сабаби, Заҳириддин Бобурнинг аниқ ва мухтасар тавсифича, «кўб»лик фақат «хўб»лик билан ўлчансагина қадрли. Шу маънода маҳбуба «юзи» унинг қуёш («меҳр») «юзи»га нисбати орқали қанчалар «хўб» чизилган! «Меҳр юз кўрмай ўчаши...» Ажабо! Қуёшдек бир-биридан фузун, мўътабар ва ноёб маъноларда музайян этилган, кенг анъанага айланган рамзий образ бу гал инсоний қиёфа олади. У то ҳануз ўзини гўзаллик дунёсининг яккаю ягона тимсоли деб билгани учун ҳам Навоий хаёлан чизган маҳбубанинг мислсиз латофатини дилдан сезгандай, бундай рақобатга дош беролмай, аламига чидамасдан исён кўтаради – «ўчашади» ва рақиби – маҳбубанинг «пардадан чиққан юзи»ни кўргандан кўрмасликни афзал биледи («меҳр» тимсолининг самовий жисм – қуёшга ва айниқса, қадр талашган гўзаллар сажияси – мағрур атвориға нисбати мантиқан қанчалик асосли!). Лекин иккинчи мисрада Навоий гўзаллар ичида уят, андиша ҳиссини эъзозлаган «хўблар» борлигини, улар ўз қилмишларидан пушаймон бўлишлари мумкинлигини таъкидлагандай, аввал «ўчашса» ҳам, кейин бундан изтироб чеккан одамнинг руҳий ҳолатини қуёшга кўчиради: «Олғали қўймас сориг

юзин қаро ердин уёт». Бундай маломатангиз тамсил («сориг юз»нинг «қаро ер»га нисбати) лирик манзаранинг ғоят аниқ, ҳаққонийлигидан ташқари билвосита маҳбубанинг гўзаллиги дунёсига айрича қиммат бериш – унинг «пардадин чиққан юзи» қуёш қаршисида беқиёс даражада жозибадор эканлигини кўрсатишга даъват этилгандир. Шундай қилиб, «юз» ташбеҳининг турли маъно қирралари орқали (тажнис), шунингдек, ижодий қайта ишланган халқ матали заминиди (ирсол ул-масал – иккинчи мисра) тутилмаган лирик образ яратилади.

Не ажабки, ғазаллардан бирида ўша ҳолат такрорлангандай бўлади – яна маҳбуба юзи билан «меҳр» (қуёш) ўртасидаги «рақобат» қаламга олинади, бироқ, эътибор беринг-а, айна бирдай нисбатлаш усули қанчалик ўзгача қиёфа, бадийий жило олади. Шохбайт:

Юзунг ҳижолатидин меҳр ўйла сорғармиш.
Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу.

Биринчи мисрада дафъатан машриқ уфқида қуёш кўринган дақиқалардаги мўъжиз манзара, не тонгки, «меҳр ўйла сорғармиш» тарзида чизилади, бунинг сабабчиси – Навоий хаёлидаги маҳбуб, унинг юзидан таралган зиё, сафо (дарвоқе, бошқа бир ғазалда шундай байт бор: «Равшандурурки, меҳр юзунгдин олур сафо, Не важҳ ила қамар андин олур зиё», яъни қуёш юзингдан нурафшон бўлмаганда ой қандай қилиб ундан ёруғлик оларди?). Ҳатто, қуёшни «ҳижолатдан сорғар»тирган ўша беқиёс гўзаллик тимсоли – гулрў юзининг офтоби бечора ошиқни не кўйларга солиши мумкинлигини бир тасаввур қилиб кўринг! Мана, Навоий талқинида фақир ҳақир ошиқ-инсоннинг илоҳий

сеҳр-жозиба соҳибаси – маҳбуб васлига етиш «мумкини йўқ»лигининг мантиқий асоси! Ана энди иккинчи мисрани шарҳласак бўлади: «Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу». Навоийга «Тенгри эҳсони» тарзида берилган шеърий даҳо сўзнинг қандай нозик, ҳарир маънолари, нафис нукталарини, қандай зоҳирий ва ботиний қирраларини, мусиқий-тасвирий (оҳанг ва рангларга хос) имкониятларини бадиий таҳқиқ қилишини, ҳар қалай, умумий тарзда кўрсатиб, шарҳлаб бериш мумкин... Вожаб! Субҳ кутилмаган тарзда мўъжизакор мусаввир ё соҳир кимёгарга айланади: «ҳижолатидин сорғармиш» қуёшнинг заъфарон бўёғидан «кулгу»нинг самовий тасвирини чизади ёки оламнинг сарғиш рангли унсури – кимёсидан «кулгу» тимсолини ясайди. Бундай шарҳ ҳали кифоя эмас: нега «кулгу»нинг туси «заъфарон»? Бундай нисбатлаш одатда касалманд, хаста одамнинг юзига мувофиқ келмайдими? Бунда шеърий мантиқ уч хил ҳолат ё аломатнинг уйғунлиги, бутунлигини тақсзо қилади: қуёшнинг ҳижолатли кўриниши, тонгдаги сафобахш ёруғлик ва ниҳоят, субҳидамдаги табиатнинг салқини, яъни саҳар ҳавосининг ҳали ҳарорат инмаган заҳри – шу хусусиятлар «кулгу» мажози замирига санъаткорлик билан жойланган. Ҳолбуки, шоҳбайтдан шоир кузатган мақсад ўз хаёлидаги маҳбуба юзидан ҳайратланиш, самовий бир шавқ-рағбат ҳолатини кечирибдан иборат. Бу – хоса маъни (хос, камёб маъноларни инкишоф этиш) санъатининг рангин намунаси.

Навоий ғазалиётида ҳусн-жамол таърифида инсоний гўзалликнинг маънавий қирраларига айрича қиммат берилган байтлар оз эмас. Шоҳбайт:

Жамол авроқида ҳар нукта бор – ул юзда зоҳирдур,
Магар ул сафҳани даврон боридин мунтахаб қилмиш.

Дунёнинг не-не сўз сеҳргарлари ушшоқ аҳлининг ўй-хаёлини банд қилган маҳбублар, лоларуҳлар ҳусни ҳақидаги шеърий латофатномага муносиб ва мавзун ташбеҳу тимсол излашдан толмай, матлуб ва манзур сўз тополмай гўё «жаҳон овораси» бўлганлар. Бундай уринишлар бекор-беҳуда бўлсачи? Чиндан ҳам биринчи мисра мазмунига кўра, маҳбубанинг ҳусн олами таҳқиқ қилиш имконсиз бўлган гўзаллик китобидирки, унинг варақлари («жамол авроқи»)га битилган «ҳар нукта» – нозик, сирли маънони зоҳиран «ул юз»дан ўқиб олиш мумкин. Лекин унда зуҳур этган мўъжиз нукталарни даврон назари саралаган («мунтахаб қилмиш»). Фақат Навоийнинг шеърий даҳосига хос нозик бадий мантиқ тақозосига кўра, маҳбубларнинг ҳусн мулки маънавий-руҳий олам билан уйғунлик касб этиши учун «жамол авроқи» – «нукта»га, «юз» – «сафҳа»га, «сафҳа» – «мунтахаб қилиш»га таносуб усулида, иккала мисрадаги «бор» (мавжуд), «бори» («барчаси») ташбеҳлари тажнис йўлида узвий алоқа боғлайди. Шу тариқа, хаттотлик – китобат санъати тафсиллари (авроқ, сафҳа, нукта, мунтахаб) воқитида маҳбубанинг «ҳусни ва нози» таърифи учун кенг анъанага айланмаган маънавий қирралари ажралиб турган тансиқ лирик образ шаклланади.

Маҳбуба рухсори гоҳ ошиқнинг кўнгли, жони, кўзи билан мутаносиб (чунончи: «Чехрасиға мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама»), гоҳида табиат, самовот ҳодисалари («Жамолинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга фалак ғамхонаси ерурлудектур фурқатинг шоми») билан бир бутун ҳолда, гўё азалий хилқат унсури тарзида чизилади. Байт:

Оразинг хажрида зор эрдим қуёш ботқон чоғи,
Ким сабо пайки манга еткурди бир гул яфроғи.

Яна бир ҳажр туни олдидан ошиқнинг соғинч ва интизорлик ҳислари турён қилганда гўё ғойибдан нажот етиб, маҳбубадан шафқат мактуби келгандай бир ҳол юз беради: оқшом олди эсган дилкушо насим чамандаги қай бир гулнинг худди ёр юзидай нафис, ҳарир «яфроғи»ни учириб келиб, шундоққина ошиқнинг пойига ташлагандай бўлади (бу қизил гулдан кўра атир гулнинг оқ-пушти япроғи бўлиши керак). Шоирнинг «сабо пайки (яъни чопари) манга еткурди» иборасида ошиқ кечираётган алампнок қувонч, изтиробли шукроналик, кинояомиз ҳайрат туйғулари мужассам ифодаланган. Бир байтда турфа ранг зиддияти, дардли гўзаллик: маҳбуба оразининг гул япроғига нисбати қанчалик латиф бўлса, шунчалик ҳазин ва алдамчи; табиатнинг «қуёш ботқон чоғи»даги мўъжизакор ҳодисаси – руҳафзо шаббоданинг нома элтувчи чопар – хабарчига нисбати ғоятда нафис, айни замонда бу «ҳажрида зор» ошиқ кайфиятига қандай зиддиятли таъсир кўрсатади! Шу тариқа, азалий стихиянинг ғаройиб ҳодисалари заминида яратилган шеърий силсиласидан ёр юзи – «оразининг тутилмаган лирик образи шаклланади.

Бошқа бир ғазалда ўша ораз – гул барги параллелизм (мувозана усули)да янада рангин-ўзгача лавҳа яратилади. Байт:

Оразини боғ аро чун кўрди хайрон ўлди гул,
Баргсиз қолди нединким, бас, паришон ўлди гул

Классик ғазалиётимизда табиатдаги гўзалликларга нисбатан инсоний нафосат ва латофатнинг беқиёс даражада ортиқлигини бадий-мантиқий «асослаб» берган байтлар озмунча эмас. Юқоридаги шоҳбайтда бундай анъанавий муқояса – тамсил этиш усули

хайратомиз аниқ, тирик мушоҳада, тиниқ ва ўткир шеърий нигоҳ меваси сифатида ифодаланади: лоларух ёр баногоҳ «боғаро» сайр қилгани чиқади; бошқа гуллар орасида ўзининг кўркамлиги, нафислиги, муаттар бўйи билан чаманга оро бериб турган, гулларнинг султони ҳисобланган атиргул гўзаллар гўзали маҳбубга кўзи тушади-ю, кучли ҳайратдан, эҳтимол, ундан ҳам кучлироқ рашк изтиробидан лолу паришон қотади. Бу ҳол оқибатда нафақат унинг ҳусни-латофатини сўндиради, балки ўзини, ўзлигини йўқотишга олиб боради, яъни «баргсиз қолади». Табиатда ажаб зиддият бор: гул гунчасининг расо очилиши – гўзалликнинг тўла намоён бўлиши ўз заволига сабаб бўлади – унга мазмун ва шакл, маъно ва қиммат берган қизил ёки оқ-пушти, нозик-ҳарир барглари бир-бир тўзиб кетади. Навоий мана шу – ҳам зиддиятли, ҳам табиий ва тадрижий жараёни маҳбуба ҳуснининг шеърий нисбати учун гўё анчагина «жадаллаштириб» кўрсатгандай завқшавққа йўғрилган ҳазин бир таассурот қолдиради. Шу тариқа, «боғ аро» содир бўлиб турадиган табиий бир ҳодиса фонида жозиб лирик образ-манзара чизилади.

«Барги гул» ташбеҳи воситасида тартиб берилган манзара лавҳаларидан рангин намуна сифатида яна бир шоҳбайт:

Юзи васфиға Навоий тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга.

Маҳбуба юзининг назокату латофатини атир гул баргига қиёслашдек гўё кенг анъана тусини олган шеърий усул ортиқ шавқ-ҳайрат уйғотмаслиги ҳам мумкин-ку. Лекин бу байтнинг жозоба сири – унинг оҳанги, ўзгача интонация замирига жойланган нукта-

дон маънода: бу гал шоирнинг қаҳрамони – ҳам ошиқ, ҳам шоир (аниқроғи, муҳаббатнинг шавқу рағбати уни шоирга айлантирган); унинг илҳоми эндигина уйғонган – қалами фақат илк мисраларни ёза бошлаган («васфига... тушмиш»)ки, бу жозибадор, мафтункор, сирли-сеҳрли қўшиқ – мадҳия қанча давом этишини ошиқ-шоирнинг ўзи ҳам аниқ айтиб беролмайди. Моҳиятда бу навонинг интиҳоси борми ўзи?! Шоирга фақат «барги гул» варақларидан биринчи «дафтар ясаб» берсалар бўлгани! Бу нозик юмушни ким адо этади, саҳҳофларми, лаввоҳларми, хаттотларми?! Ҳарир инак қоғоз усталари ўта нозик гул барги варақларидан махсус дафтарни қандай бунёд этарканлар? Хуллас, юқоридаги шоҳбайт оҳангида фақат шеърият санъатига хос, мумкинчилиги бўлмаган жойда имкон топиш, яратишдек мўъжизакор илоҳий иқтидор истаги – таманноси зухур этади. Илло, Навоий хаёлидаги маҳвашнинг «юзи васфи» ёлғиз «барги гул... дафтари»ни тақозо қилса не тонг!

«Нақш» радифли ғазалда «ораз» – «кўнгул» ташбеҳларидан Шарқнинг машҳур Юсуфу Зулайҳо афсонаси заминида (таносуб ва талмеҳ санъатлари воситасида) яна ўзгача шеърий лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Оразинг нақшики чиқмас тийра кўнглумдин даме,
Қилдилар гўеки Юсуф сувратин зиндонда нақш.

Маҳбуба рухсорининг бу гал мусаввирона тасвир – «нақш»га айланиши улуғ шоир хаёли ва илҳомининг инъоми (Юсуф номи билан боғланган талмеҳ санъати) тақозосидир. Аввало, шоҳбайтдаги бадий мантиқ силсиласи фаройиб ва ҳайратбахш: Юсуфни маломат билан зиндонбанд этганларидан кейин унинг жаҳонда тенгсиз сиймоси – суврати

зиндон деворларида ҳам пайдо бўлгандир (эхтимол, бир неча тасвир!). Демак, сураткаш – наққош бандилар ҳам маломат балосига йўлиққан бечора ошиқлар ёки ўша балокашлар орасида биттаси мусаввир. Лекин зиндон деворида фақат Юсуф суврати (ёки сувратлари) чизилишининг боиси нимада экан? Айбсиз, гуноҳкор рассом Юсуф сувратини беихтиёр хайрату рағбат билан чизганми ёки бошига бахтиқаро кунлар келишига сабабкор маҳбубини Юсуф тимсолида улуғлаганми? Ахир афсонага биноан, Тангри илоҳий бандаларига хусн ҳадя этганда, гўзаллик мўъжизасининг ўндан тўққиз ҳиссасини Юсуф алайҳиссаломга, фақат бир улушини бошқа (аёл)ларга раво кўрган эмиш. Эхтимол, шуривоят туфайли Шарқнинг соҳир шоирлари ўзларининг асосий қаҳрамони – ошиқни Мажнунга, Фарҳодга, Вомиққа қиёс этганлари ҳолда, идеал маҳбуба – орзу гўзали, хаёл малагини Лайли, Ширин, Узролардан зиёдроқ Юсуфга нисбат берадилар (демак, чин гўзаллик миллат, иқлим, иймон-этикод тафовутларини тан олмайди деган ақида фақат Юсуф сиймосида истисноли). Шу маънода зиндонбанд ошиқ-рассомнинг Юсуф билан ёнма-ён, унга қисматдош бўлгани эхтимолидан кўра, унинг беназир хусн-жамоли ҳақидаги машҳур қиссадан воқиф, ўз маҳбуби қиёфасини хаёлан Юсуфга тамсил қилгани бадий мантиққа яқинроқдир. Навоийга ҳам шундай мантиқ мақбул ва матлуб. Муҳаббат мулкининг буюк ғазалнавис ва дostonнависи ўзи хаёл қилган моҳрўйнинг кўнгилдаги тасвири – «нақши»ни гўё қоронғи зиндонни ёритган мўъжизакор бир ҳол (буни фақат дард аҳли ҳис этиши, хаёл қилиши мумкин) – Юсуф суврати-га қиёслашида қанчалик нафосату, қанчалик мунг бор! «Тийра кўнгул»дан бир дақиқа нари кетмас

(«чикмас... даме») ораз тасвири ҳақида, не чоғлик офир-ҳазин бўлмасин, мозийнинг энг даҳшатли, ғайриинсоний, ваҳшат манзилгоҳи – зиндон манзараси нисбати орқалигина бутун, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Навоий қалами таҳқиқ этиши мумкин бўлган сўз фасоҳати туфайли гўё мудҳиш манзара чекингандай бўлади, хаёлхонамизни бетакрор лирик лавҳа – миниатюр образ бахш этган дардли бир шавқ банд этади.

Фазаллардан бирида ўша «ораз нақши», «кўнгил» тимсолларидан бошқача характердаги – мусаввируна лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Оразинг нақшин кўнгул лавҳида тасвир эткамен,
Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир эткамен?

Навоийнинг лирик қаҳрамони аввалги бир байтда ошиқ-шоир қиёфасида («юзи васфиға Навоий тушмиш...») кўринган бўлса, бу гал ошиқ-рассом (аниқроғи, ботиний-руҳий дунё мусаввири)га айланади. Бас, чин муҳаббат ва нафосат шайдоси дунёда мисоли йўқ гўзал ёрини фақат хаёл кўзгусида гавдалантириш билан кифояланиши мумкинми? Шунинг учун унинг ноёб сувратини («нақшин») «кўнгул лавҳида» чизмоқчи бўлса не ажаб? Айниқса, ошиқ-рассом учун муборак ва эзгу ният... Лекин хаёлдаги маҳбуб тимсолини кўнгил лавҳасида ифодалаш – сувратлаш фақат айтишга осон. Эҳтимол, бундай фаройиб яратиш жараёни – руҳий чизгилар, моддий заминсиз, сирли-мўъжиз қирралар, ҳиссий ранглар жилоси (кўнгил лавҳаси нималигини тасаввур қилиб кўринг!) ёлғиз шоир-рассомга, яъни шеърятга хос сўз санъати имкониятлари билан руҳият сувратини чизиш иқтидорига молик ва матлуб ҳолдир... Шунинг учун бўлса керакки, Навоийдек сўз санъат-

кори (аниқроғи, лирик қаҳрамони – ошиқ-рассом) бундай сеҳрли сувратни кўриш ташвиши ҳақида ўйлай бошлайди: «Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир эткамен?» Ошиқнинг бундай безовта ҳолати замирида, табиийки, маҳбубининг дунё хазинасига бергуси хаёли, соғинчи, ҳасратлари зуҳур этади. Бундай гаройиб «тақдир» умиди билан «тадбир» излаб қийналиш ҳоллари Навоий хаёлхонаси ҳақидаги тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади.

«Айлама» радифли ғазалда маҳбуб «чехраси» ошиқ «кўзи» билан меҳмон – мезбон ташбеҳлари орқали таносуб усулида боғланиб, ажаб нуқтадон шеърӣ лавҳа яратилади. Шохбайт:

Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани
Кўзларим уйдан ўзга уйга меҳмон айлама.

Бу гўзал байт маъни-маъно ва шеърӣ фасоҳат эътибори-ла икки аломати билан эътиборни тартади: биринчидан, меҳмоннавозлик фақат олийҳиммат ва саховатли одамларга хос хислат, хайрли одат эмас, айни пайтда бу кўнгил саховати, маънавий давлат, руҳӣ бойлик рамзидир. Халқимиз: «Меҳмон – атойи Худо» деганда ана шу кўнгил эшигининг очиклиги, кўнгул уйининг кенглигини назарда тутган эмасми? Қолаверса, бу – даставвал, азиз ва мунис, чин дўст, вафоли кишининг соғинч, эзгу ният, самимият, меҳр-оқибат дастурхони атрофидаги дил мулоқоти, юксак эътибор ва эъзозга лойиқ, интиқ дил суҳбати, халқ алёри тили билан айтганда чин юракдан «ҳасратлашадиган» мутлақ самимият нури билан нурафшон, бебаҳо сониялар, ҳатто, соатлар лаззати. Демак, улуг саховат эгаси – ҳазрат Навоий «мезбон-меҳмон» истилоҳларини шеърӣ нисбат ўрнида бадий истифода этганида, шубҳасиз,

том маънодаги инсоний яқинлик – анис ва мунис кишилар дўстлигининг эъозли, муборак ўлчови – мезони, эътиқод даражасида қиммат берса арзирли маънавий-ахлоқий камолот рамзи даражасида улуғлаш мақсадини кузатган. Ниҳоят, иккинчидан, (санъат, шеърийат қонунлари нуқтаи назаридан), энг муҳими, шоирнинг қаҳрамони – ошиқнинг кўз қорачиғи дунёда ягона азиз меҳмони – ёрни кутувчи «меzbон»га, кўзлар энг бахтли уй – меҳмонхонага айланади. Шеърий лутф-сўз латофатини кўринг: маҳбубнинг ўзи эмас, хаёлдаги «чехраси» ғойибона меҳмон бўлиши Тангридан илтижо қилинади. Ошиқ-илтижосининг иккинчи шарти муҳаббат дардининг моҳиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради, яъни Навоий хаёл қилган маҳбуб ўз гўзаллиги билан ушшоқ аҳлини қанчалик мафтун этмасин (шоир бошқа бир ғазалида: «Лоларухлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас», дейди), фақат шу жафокаш истаги учун вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолиши керак, бу истак-муножот иккинчи мисрада ифодаланган:

«Кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама».

Бу сатр замирида муҳаббатнинг ўзига хос соқчиси, рухий қалқони бўлган муқаддас рашк туйғусидан кўра кучлироқ садоқат шеvasи, ишқ савдосининг чин баҳоси – инсоний поклик туйғуси, ҳар қандай шубҳа-иштибоҳдан фориф эътимод зухур этган.

Ва ниҳоят, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ Навоий хаёл қилган гулруҳ «юзи» уйқу ва туш тимсоллари орқали абадий гўзаллик рамзига айланади. Шохбайт:

Юзунгни тушта кўрар мумкин ўлса, истармен
Онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмагай уйқу.

Вожаб! Махбуба жамолини фақат «тушта кўришни хаёл қила туриб, абадий уйқудек ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида шунчалар терану ҳазин лавҳа яратиш, шунчалар руҳафзою мунгли навосозлик қилиш ёлғиз шеърият санъати – сўз фасоҳати соҳибларига мушарраф бўлиши мумкин... Туш – рўё оламининг макон ва замон, жисм ва жон, тафаккур ва ҳиссиёт мезонлари, меъёрлари билан ихота этилмаган руҳий-илоҳий, ғойиб-мўъжизақор минтақаларида, буржларида мулоқот қилиш (айниқса «васли мумкини йўқ» хавос ишқи аҳли – хос ошиқлар учун), тўйиб дийдорлашиш, гоҳ кулиб, гоҳи йиғлаб ҳасратлашиш, истаганча сайр этиш, истаганча... Йўқ, шоир кузатган мақсад – фақат махбуба «юзини кўриш». Лекин мазкур байт чуқур зиддияти билан гўзал, жозиб: наинки шундай юксак шеърий хаёл оқибатда туш бўлиб чиқса, туш бўлганда ҳам мангу уйқу истаги оқибатда ўлим ваҳшатидан устун келолмаса! Ҳолбуки, ифрот (фавқуллодда муболаға) санъати орқали ифодаланган туш – уйқу тимсоли замирида махбуба юзида ҳеч қачон таҳқиқ қилиб тамомлаб бўлмас маъно, латофат, жозоба қирралари, жилолари (гўё ўша юзда борлиқнинг тажаллиёт қонунлари мужассамлангандай) зухур этади. «Уйқу» ташбеҳининг маъно қирралари тажнис санъатига замин ҳозирлайди: «Истармен онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмағай уйқу»...

❧ ЙИГИРМАНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ЎЗГАЧА ҲОЛ» БАЁНИ

Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушти, ҳам куйди қалам.

Ҳол – дунёвий-мажозий ва тасаввуфона-илоҳий шеъриятнинг кенг тарқалган севимли образларидан.

У – инсоннинг ботиний дунёси – сийрати, дили, кўнгли, руҳияти рамзи. Йўқ, аниқроғи, инсон кўнглида ва руҳида кечадиган энг нозик – маҳрам, сирли-сехрли жараёнлар, лаҳзалар, мавжлар, тебранишлар, садолар, оҳанглар, жилолар рамзи, суврати. Шохбайт:

Бирки ҳайрон бўлди ул ораза, кўрди халқдин
Ҳар нафас юз қатла ўз ҳолига ҳайрондур кўнгул.

Бир марта, фақат бир марта ҳайрат ичида боқишнинг кутилмаган оғриқли, айни чоғда лаззатбахш оқибати: Навоий хаёлидаги лоларуҳ маҳбуб «оразига» унинг бечора қаҳрамони – ошиқ беихтиёр ҳайрон бўлиб қаради-ю, кўнглида ажаб ҳолат ўзгариши содир бўлди, бундан одамларнинг ҳам ороми бузилди – улар бу фавқулодда сирли-ғаройиб ҳолни кўриб, ҳайратдан ёқа ушладилар, йўқ, бу кам – «ҳар нафас юз қатла» ҳайронлик вазиятига тушдилар. Шу тариқа, Навоий-ошиқ кўнглининг маҳбуба рухсорига («ораз», «кўнгул» – таносуб, «бирки», «юз қатла» – тазод усуллари) нисбатидан «ҳол»нинг тутилмаган лирик образи яратилади.

Яна бир ғазалда ошиқнинг ҳажр қийноқларида озурда бўлган «ҳоли» ўзгача қирраси билан очилади. Байт:

Бўлуб ул гул садқаси, ҳолингни арз этмиш сабо
Эй Навоий, бўлса юз жонинг – сабонинг садқаси.

«Садқаси», «сабо» сўзлари ўзаро жой алмашиб, такрорланиб келиши (тарди акс санъати)дан, лутфона шўҳравон оҳанг, тоза, тароватли ранглар – табиат тимсоллари («гул», «сабо»)дан яратилган бу мажозий лавҳада «ҳол» ташбеҳи кутилмаган тарзда

шайдо йигит руҳининг бахтиёрлик таронаси рамзи-га айланади: ошиқ ўз аҳволини маҳбубга етказгани учун («арз этмиш») сабодан шунчалар миннатдорки, иложи бўлса, бир эмас, юз жонни унга бахшида этишга тайёр (зоҳиран имконга сигмаган нарса, ходиса, ҳолатдан шеърятда лирик лавҳа, манзара, тимсол-образ яратиш чинакам сўз фасохатидир). Инсон кайфияти – руҳиятининг бундай ғаройиб-самовий ҳолати реал ҳаётда, ўзаро муносабатлар доирасида, халқнинг жонли муомала тилида, ифодавий нақлларида ҳам учраб туради: «унинг қувончи еру кўкка сигмасди», «жонини жонига улайди». «етса молим, етмаса жоним» ва ҳоказо.

Бошқа бир шеърда «ҳолат» муншийлик ва таҳрир санъати воситасида фавқулодда нозик, нуктадон лирик лавҳага айланади. Байт:

Зулфи ичра зор жисмим ҳолатин қилсанг ракам,
Эй муҳаррир, зарҳал этгайсен қаро таҳрир ила.

Мусаввирлик, наққошлик, китобат каби мусулмон Шарқининг ғоят нозик санъатларидан яхши хабардор, бу борада шахсан ҳомийлик, раҳнамолик қилган улуғ шоирнинг мазкур шоҳбайтда «ҳолат» тимсолини яратиш усули беихтиёр ҳайратга солади. Гарчи муҳаррирлик санъати (бу ҳам ўша замонда, масалан, хаттотлик каби фақат касб эмас, санъат даражасига етган эди) рассомлик бўлмаса ҳам, Навоий «ҳолат» тасвирида сўзларни иложи бўлса рангин ҳарфларда ёзишни тавсия қилмоқчи бўлади-ю, лекин бунинг иложи йўқлигини фаҳмлаб қолади (эхтимол, маҳбубанинг «зулфи» таърифланган сўзлар, сатрлар қора ҳарфлар билан битилиши, навбат ошиқнинг ҳажр қийноқларида заъфарон бўлган «зор жисми»га келганда зарҳал ҳарфлар ишлати-

лиши мумкин эди). Илло, муҳаррир вазифасининг мушкуллиги шундаки, «зор жисм... зулф ичра» тасвирланиши керак, демак, «ҳолат» тимсолини на «қаро» ва «зарҳал» аралаш, на икки рангдан бирида бериш мақсадга мувофиқ эмас. Ягона усул – «ҳолат»ни аввал «қаро таҳрир ила» рақам қилиб, сўнгра, унга зарҳал бериб чиқиш... Бу ҳам шартли бир усул: гўё бу билан бир вақтда ҳам «зулф», ҳам «жисм»га хос қирраларга рамзий ишора қилинган бўлади, муҳими, ошиқ «ҳолати»нинг мумкин қадар ўзгача-рангин («қаро – зарҳал») образи яратилади.

Ҳазаллардан яна бирида «муҳаррир», «таҳрир», «рақам» ташбеҳларига яқин, ҳамоҳанг нисбатлар орқали жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушиди, ҳам куйди қалам.

Шоирнинг қаҳрамони – ошиқ, ориф, ижодкор сифатида ўз «ҳолини» ўзи шарҳлаш мақсадида таррадудланиб, ёзишга тутинади, лекин орадан кўп фурсат ўтмасдан кўз ўнгида, гўё афсунгар сеҳр кўрсатгандай, ёзаётган қоғозига «ўт тушиб» ёна бошлайди, қаламни куйдиради. Бу ўт қаердан келди? Шоир «сўзидан»!.. Сабаби нимадан? Ошиқ Навоий «ҳоли»нинг ўтли нафас бўлиб сўзга ўтишидан! Класик шеъриятимизда «сўз»нинг иккинчи маъноси – ўт, оташ («сўзона» – оташин, оловли, алангали). Шу тарзда соҳир шоир ийҳом санъатидан фойдаланиб, «ҳол»нинг тутилмаган нафис образини яратади. Шохбайтнинг жозибба сирини «сўз»нинг бир вақтда бир йўла икки маънони ифодалаб келишидагина эмас, балки, муҳими, ошиқ «ҳоли»нинг ўтли сўзларга айланиб, ҳамма нарсани куйдиришга қодир тугёнли, исёнкор – пурдард даражага бориб етганида...

Бошқа бир ғазалда шоир қаҳрамонининг ғоят мушкул аҳвол-руҳияси («минг саъб ҳол»и) ифодаланади. Байт:

Ғар Навоийга етар минг саъб ҳол, андин дурур —
Ким хабарсизларни ҳолидин хабардор айлади.

Ажойиб зиддият, айни вақтда ҳаётӣ ҳақиқат... Кишининг ҳолидан (бошига келган бирор ғам-ташвишдан) аввал «хабарсиз» бўлган яқинлари, дўстлари келиб хабар олсалар, уларнинг таскин-мадорли сўзи, меҳрибончилиги билан кўнгли кўтарилиб, руҳан енгил тортиши, аҳволи яхшиланиши мумкин. Лекин аслида Навоий кузатган мақсад бошқа бўлса-чи: хабарсизлар келиб ҳолини сўрмаганлари яхши эди; сабаби, унинг аҳволидан одамлар (майли, аҳбоблар)нинг огоҳ бўлишини кўнгли истамасди, оқибатда бундан («хабардор айлаш»дан) унга «минг саъб ҳол етмас» эди ҳам. Қанчалик ҳаётӣ зиддият! Демак, қаҳрамон (ошиқ ё ориф)нинг бунчалар мушкул ҳолига сабабчи омил ҳар бир инсон фақат ўзи билиши лозим бўлган кўнглига маҳрам сир, чунончи, муҳаббат дардининг эл арофаш бўлиш маломатидир. Шу тариқа, «ҳол» тимсолидан халқнинг муқобил характердаги «хабарсиз — хабардор» нақли орқали (ирсол ул-масал санъати) ўзгача лирик лавҳа чизилади.

Ошиқнинг «ҳоли» шу сирли-сеҳрли руҳӣ хилқатнинг ўзидай жозибали санъат — ийҳом орқали музайян этилган бир шохбайт:

Борди тишлаб бормоғин кўргач Навоий ҳолини
Ҳам ҳаёту ҳам ўлум кўрдум онинг бормоғида.

Ийҳом санъатида бир сўз – ташбеҳнинг икки маъноси ўзаро нозик баҳсга киришади, бирида иккинчисига нисбатан маълум иштибоҳ оҳанги ҳам сезилиши мумкин. Ошиқ Навоийнинг «ҳоли»дан маҳбуба шунчалар таъсирланиб кетадики, беихтиёр бармоғини тишлаганча, не хаёллар билан аста узоқлашиб боради. Бу мислсиз гулрухсорнинг шундай изтироб ичида оҳиста узоқлашиб бориши ошиқнигоҳида «ҳам ҳаёту ҳам ўлум» манзарасини гавдалантиради: «ҳаёт» – гўзал ёр қаттиқ изтироб чеккан, зиддиятли хаёлларга толган ҳолида янада жозибали, эҳтимол, ўз шайдоси – ошиқнинг умидсиз, нажотсиз аҳволини кўриб, пушаймондан изтироб чекаётгани, бу кетишида қайтиб келмаслиги ифодаси. Шундай қилиб, «онинг бормоғида» сўзларидан англашилган ҳам жозиб, ҳам иштибоҳли икки нуктадон маъно орқали маҳбубанинг ажаб рафторини кузатиб, ортиқ зиддиятли – аросат хаёлларни кечирган ошиқ Навоийнинг яна фузун бўлган «ҳоли»ни аниқ, ёрқин тасаввур қилиш мумкин.

Ҳазаллардан бирида лирик қаҳрамон қиёфасидаги мунгли-ҳазин руҳ яна ўзгача ҳаётий нисбатлар воқитида ифодаланади: Байт:

Мен синук, кўнглум синук, сабрим уйи худ ерга паст,
Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган мунча шикаст.

Ҳаётнинг иссиқ-совуқ, аччиқ-чучукларини бошидан кўп кечирган заҳматкаш, жафокаш одамларнинг тажриба сабоғи шундан далолат берадики, улар кези келса, аламзадалик зўриданми, аччиқ ҳақиқат сўзларини айтишдан тоймайди: «ғам эгасини танийди – бечорага келади, келса устма-уст келади; «мазлумнинг аҳволини ўз бошига келган киши билди» ва ҳоказо. Маълумки, Навоий ўзининг олий

(«амири кабир»лик) мартабасидаи қатъий назар, аҳолининг барча табақалари ҳаётидан, тижорат, маишат тарзидан, шу жумладаи кулбасини ҳар йили, «таъмирлаб», бузиб-тузатиб, ямаб, эпақага келтириб яшайдиган бечораҳол одамлардан, айниқса, уйсиз-ватансиз – турли хайрия биноларида сабр-қаноат билан кун ўтказадиган ғариб, мискин, мусофир, етим-есир, қаландар-дарвишлар тоифасидан доимо – бевосита ва билвосита воқиф бўлган, улардан маблағини, меҳр-шафқатини, мурувватини дарин тутмаган (шоир замондошлари – муаррихлар, шоирлар шундай шаҳодат берадилар). Мухтожларнинг улуғ ҳомийси, нажоткор ва мадаккори бўлган – назирини йўқ улуспарвар, мардумсевар Навоий шахсан тасарруф этган бундай «имкониятлар» унинг турли жанрдаги асарларида, бадиий воситалар, усуллар сифатида қўлланганига ажабланмас бўлади. Юқоридаги байтда ижодий истифода этилган «синуқ», «ерга паст», «шикаст», шунингдек, «сабр уйи» каби ташбеҳ-нисбатларни шоир ҳаёли, фантазияси маҳсули эмас, балки бевосита ҳаётини таассуротлар меваси деб билиш керак. Хуллас, халқона иборалар ва нақлларни бундай сайқаллаш заминида «ҳол»нинг шикаст руҳдаги лирик тимсоли шаклланади.

Мантиқан одамларга умид, нажот, қувват, руҳ бағишловчи, ижодкорга илҳому рағбат берувчи, гўзаллик, софлик, сафо рамзи бўлмиш тонг («субҳ») ҳам гўё ошиқ «ҳоли»га қараб мотамсаро қиёфага киради. Байт:

Жон тонай дерсен сабуҳидин вале гофилки, субҳ
Чок этиб кўнглок сенинг ҳолинга тутмиштур аза.

Риндтабиат кишилар (улар ҳам ўзларини дардли, ошиқ, шайдои деб биладилар) тунги алам, соғинч хуморидан сабуҳий (тонгги бода кайфи)

қилиб кўнгил ғашлигини ёзмоқчи бўладилар. Лекин ошиқ Навоийга сабуҳий ҳам насиб этмаган: бу субҳнинг ваъзи (тузилиши, кўриниши) – мотамсаро, гўё бечора ошиқнинг «ҳоли»га аза тутгандай (ҳар қандай бодапараст мусулмон аза кунлари ичса диндан чиққан, тарсо билан баробар бўлган ҳисобланади). Шохбайт мазмунига хос, ҳаётий зиддиятлар заминига қурилган ҳаққонийлик сўз фасоҳати – бадий мушоҳада назокати билан уйғунлашиб, «сенинг ҳолинг» образига ўзгача жозиба, теранлик бағишлайди: бадий мантиқ тақозосига кўра тонг саҳар қоронғилиги аста таралиб шарқ уфқида ёруғ чизик очилиб, тобора кенгайиб бориш манзараси кўйлак ёқасини баногоҳ «чок этиш»га муқояса қилинади.

Бошқа бир ғазалда «субҳ» «тун» ташбеҳи билан муқобил келиб, ошиқ Навоий «ҳоли»ни икки тарафлама кўрсатишга хизмат қилади. Байт:

Кеча баским ҳолима гаҳ кулдимۇ гаҳ йиғладим,
Тун асардур йиғламоқдин, субҳ доғи кулгидин.

Эътибор беринг-а: шоирнинг кўнглидаги қат-қат дард, ҳасрат, армон, умидлари билан дард аҳлидан бирортасига ўхшамайдиган қаҳрамони – ошиқ Навоий фақат кечаси (эхтимол, то тонг саҳаргача) гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган. Ёлғиз ўз ҳолига. Нега бундай? Оддий, фақат диёнатли, номусли кишиларда ҳам шундай мушкул, нажотсиз дақиқалар, алам, ситам, озор жон-жондан ўтиб, руҳни қақшатадиган озурда лаҳзалар бўлади. Аввал эзгин-эзгин йиғлайсан, кейин аччиқ, чуқур истехзо, таажжуб, орият, ўкинч ва яна алам аралаш мураккаб, паришон бир кайфиятда куласан. Ўз ҳолингдан!.. Навоий-чи? Навоийдек қалб уммони, руҳий фазоси, ирода қудрати

бекиёс, чин валийсыйрат зот қай даражада йиғлаган, қандай қиёфада кулган! Дарвоқе, у аввал кулдим дейди. Агар бу фақат вазн тақозоси бўлса, уни ўнглаш осон эди. Ёки аввал фақат йиғлагану (бу бошқа сатрларда ифодаланган) биз ўша лаҳзаларни ўйлаб «гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган» ҳолида учрат-япмизми? Энди иккинчи мисрага разм солайлик: туннинг аёзи, айниқса, шабнамлари «йиғламоқдан асар» эканлиги – мунгли латофати ҳам майли, аммо «субҳ доғи кулгидан» сўзлари лавҳасига жойланган аламангез ва кинояомиз нола, тугён маъносига ҳайратланмай бўладими, илло, субҳидам ёруғлиги – «кулгиси»да чин кулгига хос илиқлик, ҳарорат бўлмайди. Шундай қилиб, Навоий тасавури ва тахайюлидаги «ҳол»нинг ҳар икки жиҳати кўнгилга мунгли лаззат берадиган камёб образи ишланади.

Лекин ошиқ Навоийнинг «ҳолига» Мажнуннинг йиғлашини қиёс қилиб бўлмаса керак. Байт:

Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам,
Йиғлагай ҳолимға бағри оғриғондин зор-зор.

Шеърят санъатининг истиорали, рамзий-муболағали қонуниятидан қатъи назар, инсоннинг «ҳоли» шу даражага бориб етиши мумкинлигига иймон келтирмай бўлмас. Зеро, шеърый мантиқ ва хаёл кучига ишонмай туриб на ҳаяжонланиб, на ҳайратланиб бўлади. Аввалги байтдаги лавҳа – «гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган» девонавор ҳол ҳам бир навъи экан; бечора ошиқ Навоий «ҳоли»дан ҳатто саҳрога бош олиб кетган Мажнун баногоҳ хабар топиб, йўлга чиқади ва ниҳоят, уни учратиб, панду насихатлар қила бошлайди (ғаройиб бир ҳол: Навоий салафлар анъанасига эҳтирому ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжларига муносиб жавоб тарзида шаънига дoston бағишлаган

ўша Мажнун-а!). Не ҳасратки, ошиқ Навоий унинг ҳидоятимиз – гўё тўғри йўлга бошловчи (!) сўзларини «фаҳм этмайди». Бу не ҳолдирки, Мажнундек оламга машҳур ишқ фидойиси, буюк дард тимсоли бошқа бир пурдард ошиққа панду ўғит айта бошласа-ю, у баайни илоҳий ишқ куйчисининг бундай муборак нафаси – ҳадисларига ишонмаса, ўзини англамаганга, тағофулга солсал.. Бундай шаккок исёнкорликни, мислсиз қайсарликни кўриб Мажнун нима қила оларди? Шу ерда байт мантиғи иккинчи мисра мазмунини тақозо қилади: «Йиғлагай ҳолимга бағри оғриғондин зор-зор». Биз Навоийнинг қутлуғ хаёли ҳаққи-ҳурмати афсонавий Мажнуннинг «зор-зор йиғлаши» мумкинлигига самимий ишона бошлаймиз, кўнглимиз ларзага келади. Ана Навоий хаёлан яратган ва ўзи билвосита (шоир-ижодкор сифатида), эҳтимол, бевосита, руҳан кечирган қаҳрамони – ошиқ «ҳолига» талмеҳ санъати орқали тикланган бетакрор лирик образ намунаси!..

Ниҳоят, яна бир ғазалда «ямон ҳол»нинг туб сабабияти – буюк инсоний ва ошиқона дарднинг моҳияти инкишоф этилади. Байт:

Ғар ямон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқким, эрур –
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.

Зоҳиран, бир сўзнинг икки маъноси («қаро кўзлар, қаро бахт» – тажнис усули) заминига қурилган бу лирик лавҳада, аслида улуг шоир ва табаррук зотнинг бутун руҳий, маънавий, ижодий оламига бемалол тамсил этса арзигулик теран маъно, ҳудудсиз дард, ҳасрат, армон мухтасар тарзда, мужассам ифодаланган. «Ямон ҳол»нинг асосий боиси қисмат буйруғи билан боғлиқ эканлиги «бахтим уйқучи» образида акс этади. Лекин образга ҳам ҳаётий,

ҳаққоний маъно, ҳам бадий жозиба бағишлаган – «қаро» ташбеҳи (у нафақат «бахт» билан, балки «уйқучи» тимсоли билан руҳан уйғундир) Шу тариқа, Навоийнинг эл-улус меҳрига, раҳматига мушарраф, бениҳоя муқаррам ва мўътабар ҳаёт, ижод, иймон-эътиқод йўлига, илоҳий назар билан нурлантирилган муборак аъмолига қарамай, «уйқучи... қаро бахти» туфайли ўнгланимаган, ўнгланишга умид, нажот топмаган «ямон ҳоли» ҳаққоний чизилган лирик лавҳа бизни чуқур ҳаёлга толдиради...

❧ ЙИГИРМА БИРИНЧИ МАҚОЛАТ ❧

«ИЗИНИНГ ТУФРОҒИДЕК...»

Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.

Классик шеърятимиздаги хокипойлик, хоксорлик, ҳақирлик... Асли моҳияти том маънодаги улғулик ва комилликни англаган бу хислат табиатан шикастадил, мазлумпарвар Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ, шоир, ориф, қаландар образлари учун характерли қиррага айланиши бежиз эмас. Айниқса, ошиқона ғазалларда хоҳ бевосита – аниқ аломатлари билан, хоҳ билвосита – шеърӣ рамз-мажозлар пардасида, бошқа тимсоллар, образлар руҳида (чунончи, «қуёш – зарра» муқобил нисбати орқали) ошиқнинг суврати – ташқи кўриниши жуда ғариб, ночор, хору зор, муҳтож, мискин, гадо, ҳатто, расво қиёфаларида чизилади (шоирлар ўзларига Ғарибий, Гадоий, Хокий, Мискин, Қаландар, Волаи Расво каби таҳаллус олиш билан фахрланганлар), унинг руҳий олами – сийрати эса хоҳ ҳаётнинг маъно-моҳиятини идрок қилишда, хоҳ

«жоҳу мол» қуллигидан, нафс, шайтон ва жаҳолат асирлигидан мутлоқ фориглик борасида бўлсин, маъсумлик, поклик, фидойилик тимсолидир (ҳолбуки, ошиқ – ориф ва қаландар каби ўзини Аллоҳнинг гумроҳу ғофил ва осий бандаси, гуноҳқору мужрим тоифадан деб билади). Навоий шохбайтларида ана шу икки олам – суврат ва сийрат ҳар гал ўзгача рангу оҳанглари, нуктадон қирралари билан бадиий таҳқиқ қилинади. Байт:

Чун ул ой дам боқар кўз учидин гардун сари.

Мен чу туфроқмен, қачон боққай мене маҳзун сари.

Аввало, маҳбубанинг ойга нисбатида ўзгача оҳанрабо, тароват борлигини қайд этиш керак: ой инсонийлашади, у бамисоли самовотнинг тунги султони; ўзига баҳоси шунчалар баландки, коинотдаги ҳисобсиз юлдузларга («гардун сари») нописандларча, «кўз учидан боқади». Қолаверса, ойдин кеча манзараси бир вақт ичида ҳам чексиз, сирли-сеҳрли (фазовий), ҳам реал, жонли (инсоний) аломатлари билан чизилиши шеърят санъати эътибори билан бетакрор ва жозиб ҳодиса. Лекин шоир кузатган асосий мақсад «ул ой» ва «мен» образлари замирига жойланган зиддиятли кечинмаларни ошиқнинг осмондаги ой олдида ердаги туфроқ қадарли қадрсиз, ҳар қандай меҳрдан, эътибордан бенасиб, маҳзун» ҳолатини алоҳида ажратиб кўрсатишдан иборат (мантиқан ой билан туфроқнинг нисбати ер билан кўк қадарли олис бўлгани ҳолда, ошиқнинг ўз маҳбуби олдидаги бечоралик, хоксорлик ҳолати нуктаи назаридан бундай муқояса усули ҳам ғаройиб, ҳам табиийдир). Шу тарзда «ой – туфроқ» муқобил тимсоллари тазод усулида ўзаро боғланиб, Навоийнинг муҳаббат эътиқоди ҳақида ўзига хос

тасаввур уйғотувчи ёрқин ва рангин лирик лавҳа-образга айланади.

Классик шеърятимизда, масалан, «ит» рамзи – инсоний садоқат, жафокашлик ва фидойилик туйғуларининг ўзига хос мужассами сифатида кенг тарқалган сайёр образлардан. Навоий бу анъанавий мажозга ҳар гал ўзгача бадиий тароват бағишлайди. Чунончи, у буюк салафлар силсиласида абадиятга дохил ва мужиб бир ҳалқа сифатида ўзининг шеърӣ мақоми ва мартабаси зикрида мутлоқ камтарлик билан ўша мажозни истифода этади (Навоий каби комил ва солим зотлар, жумладан, шоирлар ўзларини ит билан қиёслаш қанчалик матлуб ё номатлуб, жоиз ё ножоиз эканлигига ортиқ эътибор бермаган бўлсалар, ажаб эмас). Байт:

Ит каби чун пастлигим чоғладим.

Ўзни бийиклар ипига боғладим.

Зоҳиран «ит каби... пастлиғ» билан «бийиклар ипи» ўртасидаги зиддият кутилмаган тарзда теран моҳият касб этади, бу, шубҳасиз, Навоий англаб етган, таҳқиқ этган юксак, комил руҳиятдир: улуғ мураббийлар, пири муршидлар шаъни, жаҳоний шухрати олдида ўзининг чексиз ихлоси, меҳру садоқатини шу қадар ҳақирлик, шикасталик билан изҳор эта олган беназир шогирд устозларнинг муборак сафидан жой олишга – «бийиклар ипи»га боғланишга ҳақлидир. Илло, салафларнинг улуғлик, комиллик даражаси ўз навбатида – ўтган устозларга Навоий каби чин садоқати билан ўлчанадики, бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас. Шу маънода мазкур байт аждодлар ва авлодлар алоқасидек ҳар бир соғлом киши такомилда руҳий эҳтиёж бўлган зарур ҳаётӣ омилга нописанд қарамасликка даъват

этади, хусусан, бадий ижод соҳасида устоз-шогирд муносабатларида инсоний фазлу камол мезони, лозим бўлганда ҳақиқат сабоғи сифатида хизмат қилади. Шунингдек, бу шоҳбайт Навоий сўзининг фасоҳатидан яна бир далолат – тазод санъатининг бетакрор бир намунаси бўлган лирик лавҳа-образ тарзида ҳам жозибалидир.

Бошқа ғазалда «итлар» мажози ғоят ҳазин оҳанги билан ларзага солади. Байт:

Мен ўлар ҳолатдаву кўйида, итлар қошима
Жамъ ўлуб, аҳбобдек афғон килурлар бошима.

«Итлар» бу гал «аҳбоб»га – яқин ёр-дўстларга нисбат берилиши ошиқнинг фожеъ аҳволи қай даражада фузун эканлигига ишорадир. Унинг (эҳтимол, шахсан шоирнинг) аҳбоблари қани? Ошиқ ёр кўйида «ўлар ҳолатда» – нажотсиз қолганда унинг яқинлари, анису мунис кишилари эмас, ҳайҳотки, улардан вафолироғ бўлиб чиққан махлуқот – итлар «қошида жамъ бўлиб» нола қиладилар!.. Нега? Шуми ҳали инсонлик кадри? Дўстларнинг меҳрибонлиги, аҳбоблар оқибати (беихтиёр шоирнинг бошқа бир шоҳбайти хаёлдан ўтади: «Одаме – бўлса вафо андин йироқ, Ит – вафо бобида андин яхшироқ»)! Аслида Навоий бу гал ҳам халқимизнинг ҳазин-мунгли, лекин эзгу удумидан фойдаланади: оғир хастанинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган сўнги видо дақиқаларида жигарбандлар, чин дўстлар бошида жам бўлишиб, кимдир ортиқ чидаб туролмасдан Тангридан мадад сўраб йиғлай бошлайди; кимдир кўзлари жиққа ёш – қаттиқ изтироб сукутида; ёши улуғроқлардан кимдир шивирлаб ё сал қаттиқроқ овоз билан калимаи шаҳодатни ўқий бошлайди, ниҳоят, аёллар бирин-кетин дод-

фарёд кўтарадилар, кексалардан кимдир таскин беради, яна кимдир танбеҳ... Хеч қачон ўлмас сўз даҳоси, қадим халқимизнинг жафокаш фарзандларидан бири – ишқ фидойиси билан мотам олди вило дақиқаларининг мислсиз драмаси... муҳаббат дардининг фожеъ интиҳосини янада аниқроқ ифодалашга хизмат этишини кўзда тутгану, негадир, бундан қаноат топмай, ўшалардай одамлар эмас, улардан кўра «вафо бобида яхшироқ» итлар (!) жам бўладилар, дейди. Бунда, балким «аҳбоб»ларга таъна-маломатдан кўра, ушшоқ аҳли қисматининг қаттоллигига ишора кучлироқдир, шунинг учун ифрот (ўта муболаға) усулидан фойдалангандир, эҳтимол, шоир ўзи билан ўзи танҳо қолган кечаларнинг биридаги «итлар афғони» унда шунчалар мунгли таассурот қолдирган, нажотсиз ўйларга толдиргандир...

Навоий ғазалларидан бирида лирик қаҳрамони – ошиқнинг ғариблиги, хоксору ҳақирлиги ғоясини зоҳиран қараганда, «ойлар» – «лаҳза», «қуёш» – «кулба» муқобил тимсоллари орқали ифодалайди. Аслида, моҳиятда-чи? Байт:

Ўтуб ойларки, бир кулбамга майл эткай,

кириб чиққай –

Қуёшдай – йўқ анга бир лаҳза таскин тутмоқ имкони.

Ошиқ Навоий эл-улус назаридан четда, хилват пучмоқларнинг тубида, шундай ғариб бир кулба тутганки, унга «ойлар ўтиб» офтоб нури тушмайди... Фақат ёз келиб, қуёш жавзо буржига кирган, олам нур денгизига фарқ бўлган кунларнинг бирида («ўтиб ойлар-ки», эҳтимол, йилда бир лаҳза оралиғида) бу кулбага майл этиши, яъни «кириб-чиқиши» мумкин, демак, қуёшнинг бундай инояти,

марҳамати «бир лаҳза»гина. Зеро, унинг бунчалар унутилган терскай, пастқам-хилват кулбада «таскин топмоғи имкони йўқ». Маҳбубнинг ана шундай лаҳзали майли, беқарор, таскинсиз илтифоти бечора ошиқ учун шунчалик қимматдирки, ўша «кулбага... бир майл» – оний нигоҳни интизор кутиб, ҳажрнинг нурсиз-ҳароратсиз ойларини ўтказишга, барча озору ситамини сабот билан тортишга рози. Нечун бундай адолатсизлик? Ошиқнинг ғарибона кулбаси билан маҳбубанинг қуёш мисолли фазовий қудрати ўрта-сида нега бунчалар тафовут?.. Навоий муҳаббатни илоҳий эътиқод даражасига кўтаргани учун, унинг ишқий идеали – комил, эзгу хаёли реал турмуш диалектикасига, унинг зиддиятларига дуч келгани (номутаносиблиги) учун «васли мумкини йўқ» ишқ фалсафасини яратишга жазм этган бўлса не тонг (бундай фалсафий йўналишни тасдиқловчи, кескин оҳангдаги машҳур байтлардан бирини келтириш кифоя: «Ошиқки муроди ком ўлғай – ошиқлик анга ҳаром ўлғай»)!..

Навоий терма байтларида ушшоқ аҳлининг шикастаю хоксор фидойилик туйғусини «кўй», «туфроқ», «хокпой», «ҳақиру фақир» каби ташбеҳлар орқали ифодалар экан, табиий, ҳар гал сўзнинг яширин бадиий қирраларини таҳқиқ этади – тутилмаган лирик лавҳалар, образлар яратади. Шохбайт:

Кесак кўйида янчиб асрарам кўз пардаси ичра,
Кетургандек бирор коғозга чирмаб Каъба туфроғи.

Халқимизда азиз кишининг хоки пойини кўзга тўтиё ўрнида суртиш, яъни унинг пой қадами – ташрифини ёки муборак номини, сиймосини, ёдини «дил тўрисида», «жон ўрнида», «бош устида», «кўз устида» эъзозлаш – юксак меҳр, ихлос

билан кадрлашдек қутлуғ удум, мўътабар анъана турли монеликларга, мушкуликларга қарамай, жуда тансиқ бўлса-да, яшаб келмоқда. Шоирнинг «кўз пардаси ичра» образи ўша қадимий, табаррук инсоний ихлос, эъзоз туйғусини ёрқин ифодалаб бериш мақсадини кузатади. Сўнгра, мусулмон ва бошқа диний эътиқодларда, биринчи навбатда, ота билан онанинг улуғ, эзгу хотироти рамзи сифатида, бошқа яқин, азиз инсонлар: мураббий, пири муршид – устод, валий зотлар ёдномаси тимсоли тарзида олинган, халқ қадим-қадимдан ишонган, ўзини, ўзлигини, руҳини поклагувчи қадамжолар билан боғланган, ниҳоят, киндик қони томган она тупроғи, биринчи ҳаёт бешиги – ватани заминидан олинган муқаддас «туфроқ»... моҳият эътибори билан «Каъба туфроғи»дан кам эмас. Юксак маънавий мартабаларда турувчи Навоийнинг қаҳрамони – ошиқ маҳбуба «кўйидаги кесак»ларни териб, «янчиб», бу илоҳий гард – «туфроқ»ни инсон кўзининг оқу қароси орасида – «кўз пардаси ичра асрамоқ»ни ният қилади. Иккинчи мисрадаги муқояса («кетургандек... Каъба туфроғи») бу ошиқона истакнинг маъно-моҳияти қанчалик теранлигини кўрсатиш баробарида мусулмонларнинг энг улуғ эҳромини улуғлашга ҳам хизмат қилади.

Навоийнинг фавқулудда нуқтадон, нозикхаёл мушоҳада тарзи ҳар бир нуқтада – хоҳ анъанавий истиора-рамз усулларида, хоҳ реал турмуш тафсилотларидан шеърий рамз сифатида фойдаланиш борасида ўзининг бетакрор бадиий қирралари билан ажралиб туради. Шоҳбайт:

Аёғинг тупроғига кўзларимдур шишаи соат,
Ки ҳар соат бири равшан бўлурға туздилар навбат.

Тиббий муолажа жараёнларида ҳозир ҳам қўлланиб келаётган, шакли шинадан ясалган қумсоатнинг қутилмаган тарзда... ошиқ кўзларига нисбат берилиши ҳам шаклан – шеърӣ суврат сифатида, ҳам мантиқан олиб қараганда, бу қанчалик нафис муқояса усули! Маъно-моҳият эътибори билан-чи? Навоий қаҳрамони – ошиқнинг икки бедор кўзи гўё галма-гал соат вазифасини ўтайди, аниқроғи, «равшан бўлур... навбати» учун бир соатлик қоронғулик қийноғини кечиради (байт замирида: кўзларим гоҳ фироқинг гарди билан хираланиб, гоҳи равшанлик тортиб туриши ўзи бахт, деган маъно ҳам зуҳур этиши мумкин). Эҳтимол, бунда Навоий хаёлидаги гўзалнинг оёғи теккан тупроқ ҳам ўша, «нишани соат»нинг қум зарралари каби ғуборсизланади, деган нозик ишора бордир. Лекин бу гўзаллик жилваси – муқоясадан кўра шикастаҳол ошиқ кўзларининг мағрур ва бераҳм маҳбуба оёқлари гарди билан нисбати ўз ҳазинлиги билан фузунроқ, ҳаққонийдир. Нима бўлганда ҳам, бу ошиқнинг хаёллари ўз маъшуқасига бўлган муносабатини ифодалашга муносибу мумтоз сўз топини йўлидаги бедор изланишларнинг ғаройиб-ўзгача самаридир.

Фақиру ҳақирлик, ҳазин-шикаста фидойилик туйғуси бошқа бир ғазалда зоҳиран ўхшаш усулда, аслида ижодий жараёнда янгиланган бадий сўз – нисбатлар орқали, бетакрор лавҳа-образлар тарзида ўз аксини топади. Байт:

Ул қуёш бирла борур эл соядек, мен – хоксор,
Ваҳки, қолурмен изининг туфроғидек айрилиб.

Бунда, аввало, «қуёш» тимсолининг «соя»дан кўра «хоксор» сўзига нисбати байтдан кузатилган асосий муддаони очиб беришда ўзига хос бадий-мантиқий замин сифатида хизмат қилади.

Қолаверса, шу заминда яратилган образнинг бор жозибаси иккинчи мисрада: «...қолурмен изининг туфроғидек айрилиб». Хусусан, «айрилиб» сўзи билан (унда қанча дарду алам пинҳон тутилган экан!) «изининг туфроғидек» бирикмасидан ҳосил бўлган руҳий манзара, унинг замиридаги ингичка ва теран маъно муҳаббат қиссасининг фидойилик бобида битилган янги лавҳа, янги образидир. Ажабо! Гениал шоир киши оёқлари остида (аксари ҳинд фильмларида тасвирланган оёқ яланг шўх қизни эслатувчи маҳбубаңинг нозли хиром этиши – одимлашидан) ҳосил бўлувчи, одатда фақат ошиқнинг шайдои нигоҳи илғаб олиши мумкин бўлган камёб бир манзара таассуротидан «айрилиб қолиш»дек чорасиз, ўксик, ҳатто фожеъ ҳолни шунчалар аниқ, ёрқин ифодалашга муваффақ бўлади. Бу «мен – хоксор» шеърий жумласининг ички маъно қирраларини гоят мухтасар ва чиройли (халқона лутф билан) шарҳлаб, тафсир қилиб бериш намунаси – бетакрор лирик манзарадир...

Мана «тупроқ» ташбеҳи ишқ кўйида хокитуроб ва ошуфтаҳол бўлган ошиқнинг дини – иймони рамзига айланган бошқа бир шоҳбайт:

Менинг динимни солди дайр туфроғига бир тарсо —
Ки йўк туфроғча оллида тақво аҳли исломи.

Байналмилал тафаккур ва заковат иқтидорига эга бўлган, лекин комил ва солим мусулмон эътиқодидаги улуғ шоир нечун бир тарсо – христиан гўзалига шунчалар эрк берди экан? У ғоратгар шаккок қиз нописандлик билан мусулмон эътиқодидаги ошиқнинг муборак дини-иймонини гўё ўз бутхонасининг тупроғи билан тенг қилди!.. Беихтиёр «Шайх Санъон» ҳикояти эсга тушади. Худди шундай бир жон офати – тарсо гўзалини девонавор севиб қолган

Санъон муҳаббат йўлида бутхона хўжалигида энг аянч, таҳқирли юмушларни бажаришга нечук рози бўлди? Бу азобли саволга жавоб топиш ҳам қийин, ҳам осон. Осони – биргина сўз: МУҲАББАТ! Навоийнинг бошқа бир шоҳбайти мушкулотни енгиллатгандай бўлади. «Ошиқ ўлғон кечди нангу номдин, Миллату иймону дини исломдин». Демак, шоир «дин», «дайр» (бутхона), «тарсо», «тақво», «ислом» каби истилоҳлардан (уларнинг тафовутидан – икки хил эътиқоднинг гўё бири улуғланиб, иккинчиси хоксор этилганидан қатъи назар), майли, бахтсиз, васлсиз бўлсин – муҳаббатдек улуғ қисматни муносиб баҳолаш учун энг мўътабар ва мукаррам шеърий нисбат ўрнида фойдаланади. Хуллас, ошиқликнинг фидойи, шикастаҳол қисматига шартли-рамзий нисбат бўлиб келган «дайр туфроғига солди», «туфроғча йўк» ибора-ташбеҳлари нафақат муҳаббат юлдузининг энг юксак, дахлсиз буржини таъкидлашга, улуғлашга хизмат қилади...

Ошиқнинг шикастадил, бечораҳол суврати ва шундай сабру саботли сифатлари билан улуғвор сийрати «гадо», «девона», «расво», «кул» ташбеҳлари воситасида чизилган шоҳбайтлар оз эмас. Байт:

Ҳар не эл кўнглига хуррамлиғ – менинг кўнглимга ғам,
Ким ғамингдан бўлмиш ул девонанинг хуррамлиғи.

Ўзаро муқобил олинган, тарди акс санъати (икки шеърий тимсолнинг мисраларда ўрин алмашиб тақрорланиши) усулида музайян этилган «хуррамлиғ» – «ғам» ташбеҳлари ҳаётдаги, инсоний муносабатлардаги азалий зиддиятни ҳаққоний ифодалаш баробарида, ўзига хос мунгли бир завқ уйғотади. Зоҳиран оддий кўринган, қаҳрамоннинг бундай бетакрор, қаландарона – ўзгарувчан кайфиятида чуқур фожиа бўлмаса-да, қисматнинг сокингина ўтказ-

увчи озор-ситамлари, аниқроғи, унинг шафқатсиз, эҳтимол, тузалмас асорати зухур этади. Фалакнинг адолатсизлигини кўрингки, «ҳар не эл» (эҳтимол, бу бахти кулган ошиқлардир, эҳтимол, ҳаётдан фақат нашъу намо, шодонлик насибасини олишга ўрганган, ғамдан узоқ кишилардир) кўнглида жой олган хуррамлик, табиийки, ҳажр изтиробларидан, ҳаётнинг бошқа озорлари, махрумликларидан «девона» аҳволига тушган бечора ошиқ кўнглини вайрон қилади, ўкситади, хўрлантиради. Лекин иккинчи мисранинг мазмуни, гарчи бирор умид, нажот йўлидан огоҳ этмаса-да, лирик қаҳрамон – фидойи ошиқнинг қанчалик сабрли, иродали эканидан, унинг руҳий дунёси нечоғлик бойлигидан далолат бермайдими: ғамни хуррамлик деб билиш учун одамнинг ирода ва бардоши ҳам кифоя қилмаса керак, бу – фақат валийсифат зотларга хос етуклик аломати (девона, қаландар, дарвиштабиат кишиларда валийларга хос хислатлар бўлиши ажабланарли эмас). Баъзан «девона» ташбеҳи лирик кечинма унсури тарзида эмас, шоирнинг давомли кузатишларида етилган мантиқий хулоса – шеърий силлогизмнинг тавсифи сифатида келиши мумкин. Байт:

Ишқ айлади юз оқилу фарзонани расво,
Не айб, агар қилди бу девонани расво.

Бевосита байтни шарҳлашдан аввал классик шеъриятимизда маълум анъанага айланган маломатомуз, аслида исёнкор мазмундаги «телба», «хор», «расво» («Хору расво қиладурғон бу – кўнгулдир, бу – кўнгил». Лутфий), «дарбадар», «гадо», «адашган ит», «девона», «манраб», «ғариб», «мискин», «урён», «бекас», «бесар», «нотавон» каби чуқур киноя билан йўғрилган, моҳиятида руҳий соғлом, маънавий баркамол сифатлар, орифона донишманд-

лик, шоирона хуштаъблигу нозикхаёллик жойланган, суврати алдамчи тимсол-ташбеҳлар мавжуд-ки, буни эътиборга олмаган китобхон чалғиб кетиши, баъзи бир рамзий образларни янглиш талқин қилиши мумкин. Бас, юқоридаги байтни қандай тушунмоқ керак? Биринчи мисрадаги «оқилу фарзона» сўзларининг «расво» ташбеҳига нисбатидан зинҳор номарғуб, номатлуб хулоса чиқариб бўлмайди. Сабаби, бу ҳам чин ошиқни гўёки иймонсизга чиқариб қўйишдек гап. Аслида «оқилу фарзона»ларнинг ишқ туфайли гўё расволик кўйига кириши барча дардсизлар (хоҳ авом, хоҳ хос кишилар орасида бўлсин) тўқиган ёлғонларнинг биридир; билъакс, баногоҳ севиб қолган шайх Санъон сифат донишманд ўз кўнглидаги ақидалар, маҳдуд қарашлар зулматидан халос бўлса, қалбида аввал ёқилмаган мўъжизакор бир чироқ – рухий гўзаллик ёғдуси ёқилса-чи? Бундай мўъжиз ишқ шуъласи ақл чироғини сўндирмаса, фақат турфа тоифадаги ҳасадгўйлар – рақиблар, зуҳд аҳли унга маломат тошлари ёғдирмаса бас. Қолаверса, «расво» ташбеҳи – шеърий муболағанинг кинояомиз руҳдаги ифрок шакли холос; шоир кузатган мақсад – Ишқ савдосининг инсон ҳиссиётини қанчалик ўзига ром этишини кўрсатишдан иборат... Иккинчи мисра: девонавор ошиқнинг аҳволи янада пурзиёд бўлгани, яъни эл-улус назарида оқилу фарзоналарни ишқ қайси кўйга бошлаган бўлса, Навоийнинг барчага аён Мажнунвор дарбадар қаҳрамонини муҳаббат янада камолга етказиши, руҳини поклантириши мумкин...

Ушшоқ аҳлининг хоксорлиги, фидойилиги ғояси «қул» ташбеҳи орқали ифодаланади: Байт:

Кулни боштин эзуруб озод этарлар, вах, мени
Боштин эвур, лек озод этма, жонинг садқаси.

Вожаб! Чин муҳаббат ришталари билан боғланган ошиқ-маъшуклар том маънода эркин, ҳур бўлишлари мумкинми? Бу – ҳақиқатдан ўйлантирадиган мушкул савол. Агар Навоий байтини шартли равишда дунёвий муҳаббатга тамсил қилиб олсак, уни шоир умр бўйи буюк армон билан тараннум этган вафо расми, бурчи билан узвий боғлаб талқин қилиш лозим бўлади. Умуман, мусулмон Шарқи шеъриятида хоҳ дунёвий, хоҳ илоҳий муҳаббат тараннум этилсин, маҳбубнинг ҳатто ёдига, хаёлига садоқат туйғулари эътиқод даражасига кўтарилади («Унингни бир эшитибмен, неча йилларки, кулоғимдан кетмагай ул ун»; «Ё Раб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама ё кўзимни андин ўзга юзга ҳайрон айлама» ва ҳоказо). Юқоридаги байтда Навоий ўз замонасида сақланиб қолган ажойиб бир удумни шеърӣй нисбат сифатида келтирадики, бу маълум маърифӣй-этнографик қимматга молик факт ҳамдир: одатда уй юмушларига қул, чўри сақлаган давлатманд кишилар вақти келиб уларни озод этсалар, ўз боши теварагидан айлантлар (гўё бош-кўзнинг садақаси сифатида) эканлар. Иккинчи мисранинг мазмунини шундай шарҳлаш мумкин: эй, менинг бор эканимни, ҳуқуқимни, хаётимни тасарруф этган хўжам, подшоҳим, биламан, мендек содик кулингни озод қилмоқчи эмишсан, майли, қадимий удумга кўра уни бошингдан эвур, лекин озод этиш ниятингдан қайт, сендан айру тушиб эришиладиган озодликдан ўлганим яхши. Чиндан ҳам, хоҳ дунёвий севгида (реал ҳаётда), хоҳ хаёлий, самовий муҳаббатда чин эътиқодли ошиқ-маъшуклар бир-бирларидан «озод» бўлишларини тасаввур қилиб бўладими?

Ғазалларнинг бирида «гадолиғ» ташбеҳи қутилмаган рамзий маъно англатиб келади. Байт:

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилганим,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Лутфий руҳини ёд қилар экан, улуғ ёшли валий шоир зиёратига келган Жомий бу «маликул калом» (сўз мулкининг подшоси) эғнидаги тўнга «гадолиғ» қилган ва эскилигидан қатъи назар ўз муриди – ихлосманд шогирдига табаррук тухфа сифатида ечиб берган унутилмас лаҳзалар ҳақида камоли шавқ ва ғурур ҳислари билан ёзади. Мазкур шоҳбайт шодасидаги «гадолиғ» сўзи ҳам Жомийнинг дил тўридан жой олган ва муборак кунларнинг бирида ниҳоясиз меҳру ихлос билан тилига кўчган эзгу калом каби маънавият дурларидан бирига айланса, яъни ўзининг анъанавий маъносидан узоқлашса не ажаб! Навоий исломнинг «ҳақ», «закот» истилоҳларидан маҳсус бадий силсила тузади: «хуршид» – «зарра» – «ораз» – «оғиз». Айниқса, муҳаббат туйғуларининг тансиқ, пок, маҳрам мукофоти – бўса истаги («оғзингдур гадолиғ қилганим») ажаб лутф пардасида ифодаланиши байтга бошқача жозиба бағишлайди. Шу тариқа: «гадолиғ» анъанавий хоксорлик, шикасталикдан кўра Жомий нафас қилган қутлуғ калом каби бу гал пок ишқнинг покиза бўсаси, йўқ, ундан фақат бир зарра – ҳусн закоти рамзига, аниқроғи, бўсадан умид, илинж тимсолига айланади.

«Гадо» ташбеҳи яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг мўътабар каломларидан «сидқ» билан уйғунлик, бутунлик касб этади. Байт:

Эй, Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.

«Сидқ» – ҳақиқат, тўғрилиқ, ростлик, холислик, шунингдек, ҳақ йўли, ҳақ нури, ҳақ назари каби кўпқиррали маъноларнинг илоҳиёна уйғунлиги, бутунлиги – умумлашма-муҷассам тимсоли. «Гадо» тимсоли, унинг «қаландар», «демона», «дарвиш» параллеллари каби тасаввуф фалсафаси ва шеъриятида фанонинг (моҳиятда бақонинг ҳам) нафс, молу жоҳ, кибру ҳаво, ўзлик, нангу ном каби барча дунёвий ташвишларидан фориғ бўлган сойири (кезувчиси) демакдир. Навоий гадонинг руҳий-маънавий жиҳатдан жамиятнинг бошқа тоифа ва табақа вакилларида қанчалик устун туришини бир қитъасида шундай ифодалаган: «Аҳли маъни гуруҳи-ла зинҳор ҳеч ор айлама гадолиғдин, Чун гадолиғ ортиқдурур аҳли суратда подшолиғдин». Ана энди Навоий тасавуридаги «гадо» илоҳий мазмунли «сидқ» руҳи билан йўғрилганда – айниқса, бу улур санъаткор, сабр-қаноатда назари йўқ шахс талқинида, шубҳасиз, анъанавий маъно доирасини ёриб чиқади (сўзнинг фақат, шакл-шамойили ўзгармайди, холос). Борди-ю, бундай янгича талқиндаги фалсафий каломга Навоий тасаввур қилган, бутун заковат – иқтидорини, хаёлот дунёси – ижодий даҳосини баҳшида қилган, шу заминда гўё бошқатдан яратган олам – «ишқ ичра» муносиб мақом, матлуб мартаба берилса, шубҳага ўрин йўқки, бундай давлат қайси жаҳонгир султонга насиб этибди? Шундай қилиб, мазкур байтда анъанавий муқояса-нисбатларнинг янги қирралари таҳқиқ этилади, «сидқ» ва «гадо», «тахту тож», «давлат» ва «подшо» ташбеҳлари заминида таносубнинг, «гадо» – «подшоҳ» асосида тазоднинг рангин намуналари яратилади.

Фазаларнинг бирида тасаввуф шеъриятининг факиру ҳақирлик ғояси «бош – кўй – ғалтон» таш-

беҳлари орқали ўзгача, рангин ифодасини топади.
Байт:

Бошима кўйидин ўзга кўйни қилма ватан,
Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама.

Инсоннинг «боши» – кўп қиррали, кўп қатламли, рухий-ботиний тушунча; унинг нисбатан аниқ маъно қирралари, сирли, рамзий-мажозий сифат ва аломатлари мавжуд. Бани одам – одамзоднинг «боши»ни лоақал шеърият қаҳрамонлари – хоҳ ошиқ, ориф, хоҳ шоҳу дарвешга мансуб бўлсин, уни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турувчи бирламчи, энг мўътабар тушунчалар – иймон-эътиқод, нангу ном, дину миллат каби хислатларсиз тасаввур этиб бўлмас... Лекин шеърий санъат – бадииятнинг ўз қонунлари бор. Чунончи, муҳаббат лирикасида эҳтирос оламига – туйғулар, кечинмалар, қисқаси, кўнгил мулкига асосий ўрин, биринчи қиммат берилади (ишқий эҳтироснинг мутлақо эркин, даҳлсиз, бўйсунмас табиатини таъкидлаш, тайинлаш ва ҳимоялаш учун ҳам инсоннинг инсонлик моҳиятини белгиловчи ақл-заковат, ирода, сабр каби мўътабар ва муқаррам сифатлар мунозара-мубоҳаса предметига айланади). Мазкур байтдаги «бош» моҳиятда инсоннинг тириклиги, фикрат даҳосининг рамзи бўлгани ҳолда, ошиқнинг хоксору ҳақирлиги рамзи – фақат маҳбуба оёқлари босгани учун табаррук жойга айланган «кўй»ни ўзига ватан деб билади ва аксинча, «ўзга кўй»га бош қўйишдек осийликдан Ўзинг асра, дея Тангрига ёлборади. Иккинчи мисранинг мазмуни янада фақирона – шикастаҳол, чин валийлик эътиқодининг рамзий ифодасидан иборат: «Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама». Шўҳ болалар коптоксимон юмалоқки нарса бўлсин, тепиб ўй-

нашга ўч бўладилар. Ҳазалиётда маҳбубанинг бепарво – беғамлиги болалар шўхлигига тамсил қилинган байтлар кўп. Навоий шунчалар эътиқоду эътимод билан эъзозлаган қаҳрамони – ошиқ (аксарият ҳолларда у шоир шахсига яқин туради) «боши», агар маҳбубанинг кўнгли тиласа, майли, «ғалтон» бўла қолсин, дейди. Фақат ошиқнинг ягона илтижоси: маҳбубанинг шўхликлари учун «ўзга бош ғалтон» бўлмаса, бас. Муҳаббат «кўйида», майли, хаёлдаги гўзалнинг оёқларига, йўқ, оёқлар остидаги тупроққа тенг тутилган ошиқнинг «боши»... Бу – фақиру ҳақирлик орқали инсон руҳини поклаш рамзи, унинг улуғлиги, ўлмаслиги тимсоли сифатида бетакрор лирик образ намунаси.

Ниҳоят, яна бир ғазалда тариқат йўлининг сўнги манзили – фано бўлиш ғояси «туфроғ», ёр «кўйи итлари» мажозий образлари орқали лирик-трагик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Йўлингда ўлди Навою бўлди туфроғ ҳам,
Ёпишса эрди бу кўй итлари аёғига кош.

Эҳтимол, фақат «ғазал мулкининг султони» – улуғ шоирнинг тафаккур тарзи таҳқиқ қилиши мумкин бўлган, анча-мунча ижодий хаёл, соҳир санъат, ғаройиб бадиият, шеърӣй мантиқ қонунларига итоат қилавермайдиган камёб мушоҳада меваси: ошиқ Навоийнинг ҳажр кўйи – маҳбубанинг муборак даргоҳи «йўлида»ги тўзимсиз жабру ситамлардан хасталанган жони ортиқ бардош беролмай жисми тарк этди, жонсиз қолган жисм бундай айрилиқ мотамсаролигида ўз шакл-шамойилидан мосуво – «туфроғ бўлди». Тирик чоғики маҳбуба васли муҳаббат қисматида ёзилмаган экан, зора унинг тупроғи, йўқ, тупроғининг зарралари ўша вафосиз

бўлса ҳам абадий севимли ва азиз даргоҳ остонасини гард – губор бўлиб тавоф этса! Албатта, бундай таърифга сифмас хоксор фидойилик ифодаси учун маълум мантиқий замин ҳозирлаш лозим бўладики, «кўй итлари» мажози ана шундай эҳтиёж тақозоси – мавзун ва матлуб ифодасидир. Аввалги байтлар шарҳида маҳбуба «оёғининг изи», «изининг туфроғи» ошиқнинг ўзлиги, боши, кўзи билан тенг қўйилган бўлса (яна бир ғазалда зоҳирий ва ботиний маъно қирраларига эга шундай мисра бор: «Бош қўяй дедим оёғи туфроғига, деди: қўй»), бу гал унинг ўзи «туфроқ бўлгани» кифоя эмас, қошқики ёр қўйининг «итлари оёғига» гард бўлиб «ёпишса»! Бундай мислсиз ҳақирона фидойилик, гўзал фожиа (ёки фожеъ гўзаллик) олдида ўлим ваҳшати чекинса не ажаб!..

ИНТИҲО СЎЗ

Мир Алишер Навоийнинг шоҳбайтлари. Азал ва абаднинг ўзидай ҳудудсиз Бутунлик, буюк Уйғунлик рамзи. Комилу солим ва хуштаъб одамлар англаб олишга, фаҳмлаб етишга қодир ҳақиқат – илоҳий ва сафоли Сўзнинг мужассам тимсоли. Байт:

Маъдани инсон гуҳари сўздурур,
Гулшани одам самари сўздурур.

Сўнгра, Навоий сўзи замиридаги Маъни – Рух ул-қудс «равон айлаган» қалам таҳқиқ ва рақам этган мислсиз нуктадонликлар, нозикхаёлликлар. Бундай «хос маъни»ларни фаҳмлаб етувчи заковат, шеърий дид-фаросат, мусиқий-тасвирий нафосат туйғуси. Билъакс, шеърий санъат, рубобий бадийят туйғусидан узоқ, таъби номавзун ва норасо кишилар Навоий байтлари моҳияти ва руҳиятини идрок қилишга қодир эмаслар. Байт:

Маъни ичинда кишилиқдан йироқ,
Билки орамизда минг йиллик фироқ...

Ва ниҳоят, Навоий шоҳбайтларига хос сўзонли, пурзиёд Дард. Ҳеч шубҳа йўқки, дини исломнинг аркону аҳкомларидан бўлмиш Низомиддин Мир Алишер Навоий «Сонию Марям» унвонига мушарраф бўлган биринчи валия – мутасаввиф аёл Робия қаламига мансуб мана бу оташин байтнинг асладан ҳам, таржимасидан ҳам воқиф бўлган:

Кўнгул ичра ғамлик асру ғамдур,
Алам йўқлик дағи қотиф аламдур...

Илло, хоҳ «етти иқлим» («Етти иқлим элин харидор эт»), «етти афлок» («Етти афлокни анга ёр эт») – самовотнинг сиру синоатлари тасвирида бўлсин, хоҳ руҳий дунёнинг башар авлоди силсиласидан иборат олису яқин ҳалқалари, қатламлари, қирралари хусусида бўлсин, шоирона, орифона, ошиқона ва қаландарона наволар, навосозликлар ўша ёлқинли, тугёнли Дарддан холи эмас. Бас, Навоий шеърий куллиётининг қайси бир жилдини варақламанг, гоҳ: «Дардини нажотим эт, илоҳий», гоҳ: «Меҳри йўқларга гирифтор айлама», гоҳ: «Дардима дармон иноят айлагил!» – дея нолаю муножот қилишининг боиси шунда.

Хулласи калом, беназир мураббий мутафаккир шоир – ҳазрат Навоийнинг биз дафъатан нигоҳ ташлаган ва баҳоли имкон шарҳлашга интилган терма байтларида бу меҳзан шеъриятга хос уч муҳим аломат: «Сўз гуҳари», «Маъни хазинаси» ва хусусан Тангри илоҳдан умид-илинж ифодаси – «Дард» каломлари бири – суврат, бири – сийрат, яна бири – руҳ сифатида бу ёруғ дунёнинг ўзидай бутунлик, таносуб («ваҳдати вужуд») тимсолига айланади.

НАВОИЙ ШОҲБАЙТЛАРИ

❦ «СЎЗУМ МАРТАБАСИ...» ❦

*(«Навоий ижодхонаси ҳақида суҳбатлар»
туркумидан)*

**Ҳар кимсаки сўз демак шиорида дурур,
Маъни гули нутқининг баҳорида дурур...**

Алишер НАВОИЙ

Алишер Навоий муножотлари – моҳият эътибори-ла муқаддас «ояти карима»лар билан муштарак маъно ва оҳангда бўлиб, унинг жанр (Навоийда «синф») хусусияти ҳам Каломи Мажид руҳини – хос пафосини эслатиб туради... («Навоий, сеҳр эмас, гўё «Каломуллоҳ» асосидур: Бу мўъжизаларки, зоҳир ўлди килки нуқтапошингда...»)

«Муножот»ларнинг илоҳий-фалсафий, ҳуқуқий-шаръий, ахлоқий-маънавий жиҳатлари – махсус тадқиқотларни тақозо этувчи катта ва жиддий мавзулардан. Биз «илми бадеъ», «илми балоға», «Илми саноеъ» – мумтоз бадиият қонунлари мажмуи – миллий шеърятимиз поэтикаси нуқтаи назаридан Навоийнинг Сўз даҳосини унинг «муножот»лари мезони – меъёри доирасида, қай тарзда, қайси тартибда зухур этиши, қандай жиҳатлари билан улуғ мутафаккир ва мураббий шоир ижодхонаси ҳақида муайян даражада тасаввур беради, деган умидда, шартли равишда етти банд (бўлим)дан иборат «суҳбат»лар шаклини танладик.

СУҲБАТИМИЗ ИБТИДОСИ

Мавзумиз унвони – сарлавҳаси хусусида. Мен шахсан буни Навоий дунёси учун энг мақбул ва матлуб истилоҳ деб ҳисоблайман. Бу давронинг мўътабар далолати, мантиқий асоси шуки, жаноби Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборақ ҳаёт ва фаолиятларида «асҳоб», «мусоҳиб», «саҳобий» каби муқаррам каломлар замирида илоҳий мазмун, фалсафий маъно – ўзгача ҳикмат зухур этиб туради: жамики «аҳли зоҳир» ва «аҳли ботин» – фазлу камол эгалари (ҳазрат Навоийда: «аҳли маъни»)... бир-бирларини ҳабибу анис – яқин суҳбатдош, матлаб-маслакдош деб билганлар: бу кўнгилнинг табиий ҳолати – руҳоний эҳтиёжига, умрнинг хайрли, ганимат дамлари мезонига, янада аниқроқ ва оддийроғи, кундалик ҳаёт тарзига, мулоқотлар меъёрига айланган. Бунинг мўътабар далолати, бевосита – жонли шаҳодатини Навоий тазкираларидан «Мажолис ун-нафоис»да (унинг сарлавҳаси беихтиёр ўзига тортади) ёки «Насойим ул-муҳаббат»да; сўнгра, «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» ёдно-маларида, деярли ҳар бир фасл-боб ва табаррук саҳифада кузатишимиз мумкин. Чунончи: «Фақир анинг бирла ҳамиша мусоҳиб эрдим»; «... ул асҳоби жовидоний била суҳбат тутубтур», «асҳобидин сўрдиларки»; «Дебтурларки, биров била суҳбат тутмангизки, сиз – Ҳақ дегайсиз, ул – ўзга нима дегай»; «кўнгил майли анинг суҳбатиға кўп бўлди...», «...анинг суҳбатида ғаройиб нималар мушоҳада бўлур эрди»... Ва хусусан, Баҳоуддин Нақшбандда: «Бизнинг тариқимиз суҳбатдур... Хайрият – жамиятда, жамият – суҳбатда... Бир-бири била суҳбат тутсалар, анда – кўп хайру баракот...» Шунинг-

дек, хоҳ «Насойим ул-муҳаббат» тазкирасида, хоҳ «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ёдномасида бўлсин: «деган эрмишлар...»; «сўрди...», «деди...», «дедим...», «дебтурки, бу сўрмоқ анинг фани (касби) дур – билур ва сўрар»..., «кўрди ва сўрди...», «суҳбат иттифоқи...» сингари савол-жавоб замини-га қурилган суҳбатлар, давомли қизгин мулоқоту унутилмас хотирот лавҳаларида зикр этилган орифона – ҳикматли ҳикоятлар гоҳо: «асҳоб ҳозир эрдилар...», гоҳо: «ҳар навъ сўз ўтадур эрди...» тарзидаги вобаста ибораларда ифодаланади...

Ниҳоят, бу улуг, чиндан-да маърифий ва бадий манбалари ҳадсиз-ҳисобсиз, ижодхонага бево-сита ё билвосита алоқадор шеърий (маснавий) сатр-лар, асосан терма байтлар ё рубоий бандлар ила музайян насрий лавҳалар, даставвал, лирик куллиёт «Дебоча»ларида, сўнгра, буюк маснавиёт – дoston-лар муқаддимотида, боблар таркибидаги лирик-че-кениш, лирик-ибтидо ва лирик-хотималарда; насрий асарлардан: «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Тарихи мулуки Ажам», «Мезон ул-авзон», «Муншаот» бобларида, айрим саҳифаларида, афсо-навий-тарихий ва ҳаётий тамсил-далиллар ё ҳикмат-ли байтлар тарзида ўрин олгандирки, уларни маълум тартиб-тизим, изчил-давомли робита асосида ўрга-ниш, ҳеч шак-шубҳасиз, илмий қимматга эгадир.

Шунчалар катта миқёс, кўпқиррали кўламдор-лик, айниқса, фалсафий моҳият теранлиги, бадий рангинлик, бетакрор тимсоллар эътибори-ла Навоий ижодхонасини – унинг Сўз даҳосини фақат бади-ият қонунлари доирасига сиғдириб бўлмаса керак. Зотан, бу сирли-мўъжиз, том маънода илоҳий Қа-лам – «килки Сунъ» қудрати-ла инкишоф этил-ган «сўз гуҳари»нинг бутун жозиба сирри, аввало, рухий-илоҳий таҳқиқ, фалсафий талқинни тақозо

этади. Шу маънода бу қутлуғ ва улуғ, поёнсизу бардавом мавзуни бирмунча чегаралаш, кузатилган аниқ мақсадга монанд ва матлуб тамсиллар эътибори-ла, масалан, улуғ устози Жомий вафотига битган мухтасар тарихида абадий мунаққаш этилган қуйидаги: «гуҳари кони Ҳақиқат, дурри баҳри Маърифат, қошифи сирри Илоҳ» қудсий тимсолларни, ҳеч муболағасиз, Навоийнинг ўзига, дунёда тенги йўқ Шахсиятига нисбат беришимиз мумкин ва вожибдур...

Шу мақсадда биз, биринчи навбатда, буюк маснавиёт – «Хамса»ни, хусусан, «Ҳайрат ул-аброр», «Сабъаи сайёра», «Садди Искандарий» дostonларини Навоий ижодхонаси учун асосий, «таянч нуқта» сифатида танладик. Бундайин комил эътиқод ва эътимодимизнинг энг муҳим икки омили бор: биринчидан, «дину иймон» – комил мусулмонлик бобида, аниқроғи: «низомул-миллати вад-дин Алишер» (Жомий баҳоси) мақомидаги шахсий сифатлари-покдомон хилқати; ҳиммат-саховат, «нафърасонлик» бобида – эл-улусга, миллати ва Ватанига (тили ва давлатига), кенг маънода, жаҳон маданиятига, башарият манфаатларига қилган беадад буюк хизматлари эътибори-ла, иккинчидан, «фалак кўрмаган нодир» сўзи, қудратда тенгсиз қалами билан – фасоҳат, бадиият, маърифат мактаби-ла Машриқу Мағрибнинг ўлмас сиймолари қаҳқашонида энг нурафшон юлдузларнинг бири ва балким, ягонаси эканлиги, аввалан, шу ижодхона лавҳаларида ўз акси – тажаллисини топганлиги аён «намудор» бўлиб (кўриниб) турадики, бу фақат анъанавий шавқу ҳайрат ифодаси – камоли васф сўзлари эмас...

Шу тариқа, юқорида қайд этиб ўтганимиздай, мушоҳада ва мулоҳазаларимизни гоҳ қутилмаган – ғаройиб, гоҳ ҳаётий-табиий, гоҳ ҳар икки

жиҳат муштарак бўлмиш «Алишерий» (Бобур) хос суҳбатлар тарзида, муайян тартибда баён этиб, шарҳлаб борамиз. Даставвал, улуғ шоиримизга мўъжизакор «хомаи тақдир» («килки Сунъ») эҳсон этган «алим ул-азим» Яратувчи Ҳақ ила мажозий қаҳрамон (ориф-мутафаккир, шоир-«қаламзан») ораларидаги ғойибона-сирли суҳбат гувоҳи бўламиз. Бунда сирли-сехрли парда ортидаги фасоҳат мулкининг илҳомчиси йўллаган «мунҳийи роз» – сирлар даракчиси, илк илоҳий мужда – сўз фариштасининг нур ила йўғрилган шарпаси, руҳоний суврати – тасвири... хаёл кўзгусида жилваланиб туради. Бу – ўз меъёр-мароми ва аниқ назаргоҳдан холий миқёс-худуди-ла ғаройиб бир ҳолатда воқеъ бўладиган, том маънода руҳий-илоҳий суҳбат, яна-да аниқроғи, бу – Навоий қаҳрамонининг ғайришуурий тарзда, бевосита Ҳақ таолога муножоти бўлиб («– Қодиро!..», «Раббанол!..», «... ё Раб!» калималари воситаси-ла), уни биз тасаввур қилган дунёвий меъёр-таомил доирасига сиғдириш имконсиз... Сониян (иккинчи суҳбат): ўша мажозий қаҳрамон – мутафаккир шоир тимсоли бу гал энди фазовий (самовий-руҳий) ҳолатнинг мужассам тимсоли бўлмиш «толеъи саъд» (ё «кавкаби иқбол» – бахт юлдузи) ила ўзаро мулоқот асносида содир этилган ғаройиб суҳбат шохидига айланамиз, яъни ҳамон ўша сирли парда ортидан илҳом элчиси – иқбол фариштаси шоир қаҳрамони билан макон-замон мезонларидан холи, ғойиб мулоқот ҳолатини кечиради... Ниҳоят, учинчи суҳбат жараёнида ижодхона жонли-вужудий муносабат – тўла-тўқис инсоний салоҳият касб этади: бу мутафаккир шогирд билан улуғ пир (биринчи навбатда, Махдуми Нуран – Жомий, сўнгра, бошқа увайс устозлар: Румий, Ҳофиз, Низомий, Деҳлавийлар, ҳатто Саййид

Ҳасан Ардашер, Баҳоуддин Нақшбанд каби валий зотлар) ораларида ўтган юзма-юз мулоқот тусига киради, бу суҳбат фаройиб туш фониди берилади. Тўртинчи-бешинчи суҳбатлар бевосита ижодхона доирасида ўтади: бу ҳудуд ҳажман кичик «Хужра» (моҳиятда «икки жаҳон»га очилган дарича-қўзғу) ё аксинча, поёнсиз кенгликлар, чунончи, сафобахш «тоғ этаклари», олис йўлнинг бошқа манзиллари бўлиши мумкин... Ва ниҳоят, бой ҳаётий тажриба, азалий ва ногаҳоний зиддиятларга тўла давр воқелиги ва саноғи номаълум китобий маърифат – тарихий ҳақиқат сабоқлари – олтинчи-еттинчи суҳбатлар учун бебаҳо манба – маърифий, маънавий-руҳий ва бадиий заминга айланиши мумкин...

❦ БИРИНЧИ СУҲБАТ ❦

Бу – юқорида қайд этиб ўтганимиздай, биз одатланган аниқ назаргоҳ – макон ва замон мезонларига сиғдириб бўлмас, ғайришуурий тарзда, руҳоний хилқатда содир этиладиган, том маънода илоҳиёна-фазовий мулоқотдир. Бундай фаройиб жарён, не ажабки, улуғ шоир-мутафаккир тимсоли мужассами (образи)нинг кутилмаган бир вазиятдаги, шунчалар «ҳақиру фақир», ғояти шикастаҳол аҳволи руҳияси – биринчи қутб бўлса, иккинчи қутб, аксинча, мислсиз ва ададсиз раббоний қудрат: «алим ул-азим» Зулжалол (улуғлик Эгаси), имкониятлари ниҳоясиз, дахлсиз – мутлақият оламини тасарруф этадики, бу ҳақда ўйлаганда «ақл боши айланади» (Навоий). Бу икки қутб мулоқотини зоҳиран, шартли равишда, фақат мавжвар уммону – нажотсиз қатра ёхуд сарҳадларсиз коиноту фоний-ўткинчи лаҳза-муҳлат ичида бор-йўқлиги но-

тайин-омонат зарра билан муқояса қилиш мумкин... Бундайин улуғ тафовутли суҳбат-мулоқот асносида «барчани йўқдан бор» қилгувчи Ҳолиқу қодир-бирламчи омил – «таянч нуқта» бўлса, унинг мажозий суҳбатдоши – шоир «мен»и (гарчанд бизнинг субъектив тасаввуримиз бўйича, бу зоти киромнинг руҳий хилқатида мислсиз даҳолик мўъжизаси, сўз сеҳргарига хос фавқуллодда салоҳият зимдан сезилиб турса-да, на чораки, ўз мусоҳиби қаршисида зоҳиран қиёслаб бўлмас даражада ожизу нотавондир... Шунга қарамай, ҳазрат Алишер ўзини фидо қилишга тайёр «улуғ муддао» олдида ўртадаги ўзаро нисбатлаб бўлмас тафовутни шундай муқобил тимсоллар орқали ифодалашга журъат топади:

– Қодиро!.. Ул заифи осиймен –
Ки, бошимдин оёқ маосиймен...
Улки, сендек – бошимда Холиқдур,
«Мен» демаклик... не беҳаёликдур!?

Беихтиёр савол туғилади: нега энди «шоирлар шоири, мутафаккирлар мутафаккири, валийлар валийси» қилган муножотда бу қадар мужриймона узрхоҳликлар («бошдин-оёқ маосиймен» – гуноҳлар мажмуидирман), ҳамин қадар тўзимсиз оҳу фарёд, руҳий изтироб бор?.. Зиддиятлар шиддатини кўринг: «Барчадин шариф» инсонни яратгувчи, алал-хусус, унинг азизу мукаррамлиги ҳаққи, мўъжизалар мўъжизаси – Сўзни кашф этгувчи («Сўз келиб аввал, жаҳон сўнгра...», «Хайрат ул-аброр»дан) ул Холиқул қудрат олдида ўзи бунёд этган мўъжизоту ажойибот олами – уммон қаъридан асл «дурри самин» – «маъни гуҳари», «сўз гуҳари»ни ахтариб топишга журъат этиш, шу хайрли ҳиммат – жасорат самари ўлароқ, дунёда тенги, нисбати топилмас

шеърий девонлар, улуф маснавиёт – дostonлар яра-тишдек комронлик муроди... – ҳаммаси «маломат булбули», ҳақиру бенаво Навоий кўнглида, унинг «замон ва аҳли замон» жабру андуҳи, вафосизлиги олдида... чиндан ҳам беҳуда – абас бир ҳолдир, балким?!.. Бундайин пурдard зиддиятли хаёллар замзамасини, иштибоҳ-изтироб туйғулари тугёни ва поёнини бир қадар умумий тарзда тасаввур қилиш ўзи осон эмас. Зотан, Ҳақ таоло билан ориф инсоннинг ғойибона-руҳоний мулоқоти... фақат наби-йуллоҳу валийуллоҳ зотларга мушарраф бўлган ноёб бир бахтдир. Не ажабки, ҳазрат Навоий кечирган бундайин ширин изтироб – азобли ўйлар бизга сирли, номаълум руҳий ришталар – илоҳий робиталар орқали боғланмаганмикин?!..

*... Нафси амморага ё бўлдум асир?!
Мен нетай, гар Сендин будур тақдир?..
Сен ёмон айласанг, мени, не ҳад,
Айламак Сендин ўлгон амрни рад?..*

Магар охир-оқибат, мудом ўша ададсиз нолавор муножотдан, зоҳиран нажотсиздай туюлган руҳий илтижодан, ҳар қалай, навмидлик туйғуси улуф зотларга шоён эмас...

*Яхшилик қилки, нотавонингмен,
Ямон ўлсам, Сенинг ёмонинг – мен.
Менга не ҳад демак Сенгаки: «Не қил»,
Неки бўлгай Санга ризо – они қил!..*

Бу янглиғ, моддий назаргоҳ – «олти жиҳат» чегараларини енгиб ўтган, ғайришуурий ҳолатдаги суҳбат-мулоқот тарзидан қатъи назар, аслида «ўз вужудига тафаккур айлаган» (яъни мустақил инсон қиёфаси – ўзлиги, шахсиятига эга бўлган) шоир қахрамони – ориф-мутафаккир дунёсига йўл

топиш, унинг ҳасрат-надомат сўзлари моҳияти ни-
мада эканини идрок этишга уриниб кўриш мумкин-
ку... Масалан, шайтони лаъин дағдағаси – «нафси
аммораға асир бўлган нажотсиз навмидлик рост-
микин?..» Бу – Навоий қаҳрамонининг покдомон
хилқатига, ўзлигига, улуғ шахсиятига мантиқан
зид эмасми?.. Унинг шунчалар парҳезкор-валиёна
ҳаётига, поклар ичра пок руҳий-ботиний дунёси-
га шайтон тажовуз қилиши мумкинлигига, унинг
шу қадар сарбаланд иймон-эътиқоди зиддига, шу
қадар сабр-қаноат, тийиқлилик қудрати зиддига,
«нотавону ёмон» отлиғ бўлиши мумкинми?.. Бунга
Навоийни бир қадар англаган одам ишонадими?!..
Навоий англаб етган мушкулдан мушкул зидди-
ят, тугуни, ечими имконсиздай туюлган, мураккаб-
дан мураккаб муаммо бу! Бу муаммо жаҳоннинг
не-не даҳоларини қийноқли ўйларга толдирмаган,
дейсиз?!.. Хусусан, Тангри билан, майли, Унинг
энг расо, комил бир бандаси – инсоннинг юзма-юз
мулоқоти, ҳар қандай, хаёл-тасаввурдан ташқари
суҳбати!.. Оврўпо – мағриб даҳолари таҳқиқ этиш-
га уринган фавқулудда жумбоқли савол: «парадокс»
шу эмасмикин?.. Асли қадимий Юнон заминида
дунё юзини кўрган ва жаҳон миқёсида муштарак
маъно касб этган бу пурдон истилоҳ ҳам Навоий
англаган ҳақиқат сиррини ифшо этишга ожизлик
қилар, балким?.. Не ажаб ва не ҳайратки, Амир
Низомиддин Навоий бундай қийин жумбоқ-саволга
энг мухтасар, мантиқан энг кучли жавоб – ечим
топади: «Мен нетай гар Сендин будур тақдир?!..»
Чиндан ҳам бу – ҳазрат ботиний идрок этган ко-
мил иймон, исломий эътиқод тасарруфидаги яна
бир хайрли неъмат – улуғ инояту мағфират инъи-
коси – тажаллиси эмасми? Ҳа, зоҳиран бир бандаи
ғофилнинг (аслида даҳо сиймолардан бирининг)

бутун гуноҳи азимини, бори саҳву хатоларини кечиргувчи ва эҳтимолки, Навоийдек беназир улуг зотлар мушарраф бўлган жаҳоний шухрат – «нангу ном» фахрия мутаассирлиги зўриданми – «мен» демаклик... не беҳаёликдур» (узрхоҳликнинг ортик даражада муболағали – ифрот усулидаги «Алишерий» ифодаси эмасми бу?..) шоҳ сатри руҳига сингдирилган «тавбаи комил» – тазарру туйғусини ҳам илоҳий меҳр-шафқат, карам ила қабул этгувчи Аллоҳнинг инсонга кўрсатган улуг илтифоти эмасми бу?!.. Зотан:

*Караминг ганжи – юз жаҳон чоғлиқ,
Баҳри фазлинг – минг осмон чоғлиқ...
Ё Раб! Ошуфтамен, фигонима ет.
Карам айлаб, хатоларим афв эт!..*

Биргина охири мисрада зухур этган: «Карам айлаб, хатоларим афв эт!» муножот сўзларининг ахлоқий ибратини, биринчи навбатда, аҳли таъбуфузалою зурафо, зиёли зотлар, жумладан, бугун эл-юрт ардоғидаги шоир-адиб, олиму мунаққидлар «ўз вужудларига тафаккур айлаб» кўрсалар эди! Қанийди?!.. Юқоридаги банд шарҳига қайтамиз: ҳа, пири комил Нуриддин Абдурахмон Жомий ифтихор ила таъриф қилганидай, ҳазрат Алишернинг исломий эътиқод-эътимоди шунчалар юксак мақомда эдики, Аллоҳнинг «карами ганжи», «баҳри фазли» баробарида, Унинг марҳамат ва мағфират нури ҳам ҳадсиз-ададсизлигини бор вужуди, қалби, руҳияти-ла англаб етган, идрок этган эди... Шунинг учун ҳам биз Сўз даҳосининг ифрок каби махсус муболаға усулидан самарали фойдаланганидан ҳеч ажабланмаймиз:

*Юз жаҳон журмум (гуноҳим) ўлса ҳам – не бок?
Баҳри афвинг қошиндадур – хошок.*

*Хаста кўнглим ишига сомон (чора) эт,
Талабинг дардини анга дармон эт!..*

Шу тариқа, Ҳақ марҳаматидан умид ва нажот тошган, сувратда шикастаҳол, нотавону бесомон, сийратда мислсиз ирода соҳиби – улуғ мутафаккир кўнглидаги, эҳтимолки, бизга зоҳиран иштибоҳли туюладиган маҳзуну ҳазин кайфият ўша руҳий-самовий мулоқот жараёнининг аввалги ҳолатидан аста-аста кўтарила, тарқала бориб, яна «Тангри эҳсони» бўлмиш яратиш дарди, рағбати самари – «буюк муддао» изланишлари уни батамом банд этади...

*Манга Тенгридин бўлди рўзи ком –
Ки, ҳар ишгаким айладим эҳтимом (киришмоқ).
Кўруб Тенгри лутфин фалак чоғлиқ,
Нечук қилмай ўтруда туфроғлиқ?!..*

Бунингдай қутлуғ ва улуғ бахт – «рўзи ком», «ҳар ишга» кушойиш бахш этувчи илоҳий Қудрат Ўзи ёр, малоикаю фаришталар, руҳлар – увайс (ўтган) ва мудом ҳамнафас пирлар мададкор бўлгани учун ҳам бамисли «кунда юз байти ҳалво» бўлган, шавку рағбат жўш урган ижодий жасорат кайфияти-ла ҳазрат Алишер (унинг мажозий қаҳрамони – мутафаккир-шоир тимсоли) энди ортиқ хоксорлик – «туфроғлиқ» ҳолатини кечирса не ажаб?..

*...Неча шукрига сажда қилсам нажанд (қуйи) –
Мени чунки (Ҳақ) айлар фалакдин баланд!..
Улуғ комлардин эдим бахтиёр –
Ки йўқ эрди анда манга ихтиёр!..*

Ва ниҳоят, ўша беҳад шукрона туйғулари мантиқан изҳори ифтихор – фахрия заминига айла-

нади, айна чоғда, бу яна зиёдроқ илҳомий ҳолатга бадал бўлади – янги ижодий изланишларга ундайди. Шу тарзда аста-аста «улуғ муддао» – шоҳ асарлар бунёд этиш истак-иштиёқи шоирнинг борлигини банд этади:

*Не майдон аро сурсам эрди саманд,
Ҳавосин кўнглум қилмас эрди писанд.
Бу андешадин эрди кўнглумда шайн (ғашлик) –
Ки бўлди кўнглум мойили – «Хамсатайн»...*

Илло, устоз салафларнинг улуғ «Хамса»лари («Хамсатайн») фақат мазмун-маъно ва қадр-баҳода нисбати йўқ дostonларгина эмас, балки ўзининг худудий миқёси-ла «икки жаҳон» моҳияти ва сабабиятидан баҳс қилувчи тақдир китоблари, беназир бадий солномалар эдики, улар кўтарилган улуғ мартаба мақомидан туриб, Навоийнинг «Алишерий» тахайюл ва тахайюр кўзгусида янги мўъжизоту фаройибот оламини, жумладан, дунёвий ажойибот мулкини кашф этди:

*Чу машгул ўлдум тамошосига,
Ўтуб води-ю тоғу дарёсига...
Жаҳоне кўрунди кўзумга ниҳон,
Ниҳон, балки, ҳар байти ичра – жаҳон.
Қаю гўшақим нозир ўлдум даме,
Назарга эди жилвагар оламе...*

На хуш ва не ҳайратки, Ҳақ насиб айлаган ўша «рўзи ком – улуғ муддао», эзгу мурод ҳосил бўлмоғи энди ортиқ шубҳага ўрин қолдирмайдиган – нафақат самарадор, айна равнақ босқичига кўтарилган, балки мавжвару пурвиқор пардага кирган фаройиб дамларда ҳам, табиийки, яратиш дарди-ю шавқи – фақат улуғ шоир ўзи биладиган нур-

ли азоблари, изтиробли сурури ҳазратни бир нафас тарк этмаган:

*Қилиб бу даъвою лофимни ҳам.
Соғиниб бурун дер газофим (беҳуда ўйлар)ни ҳам.
Уятга солиб бўйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон хижолат мени...
Гаҳе дебки: «Йўқ дахли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга».
Ўзимдин ишим яъси (навмидлик) жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доғи навмид ўлуб...*

Фақат даҳо санъаткорлар ўзларича кечириб ёхуд нуқтадон билимдонликда мураттабу ҳассос тадқиқотчилар ўзларича мушоҳада ва идрок эта оладиган бундоқ ғаройиб ҳол: дам ижодий юксакликлар сари кўтарилиш, дам гўёки унумсиз-тушқун кайфият; гоҳ улур зафарларга мушарраф бўлмоққа комил ишонч туйғуси, гоҳ, аксинча, ўзига ишончсизлик, иккиланиш – иштибоҳ зиддига, нафақат миллий тафаккур жавлонгоҳининг марди майдони, туркий «тил лашқарининг паҳлавони», балки «фасоҳат мулкининг соҳибқирони», тиниму ором нималигини билмаган буюк заҳматкашнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятлардан холий бўлмаган шахсий ҳаёти ва ижтимоий фаолиятида... ўзига ҳар дам, ҳар жойда ёлғиз Аллоҳни ёру нажоткор, Рухул-қудси ва барча пири комил зотларни руҳий мададкор билиб, мудом ижод, яратиш дарди, шавқи – рағбатига содиқ қолди...

Мана ҳамини таомил деб билгани – холисона ҳаққонийлик, халқона зиддиятли ҳикмат («яхши-ёмон») ила жозиб, андиша ва самимият жавҳари-ла йўғрилган бошқа бир банд:

*... Ҳам ёмоним лутф ила яхши қил,
Бўлди чу ул яхши – қабул айлагил.*

*Яхши гар ўлмаса, ёмон ҳам эмас,
Ёмонин ким яхши бўлса... демас?*

Истеъдод қудрати, ижодкор шахсининг улуғлиги шундаки, у ижодда ҳамиша ҳалолликни, холисона ҳукми дастуруламал деб билади, содир этиладиган хато-нуқсонларни кўриб-билиб тургувчи олий Ҳакам, энг улуғ мунаққид ҳам Аллоҳнинг ўзидир; бас, Навоийнинг ижодий эътиқоди ва эътимоди – Ҳақнинг иноят ва хидоят йўлидир:

*...«Ҳар не килким вараққа ёзди бу кун
– «Килки тақдир» ёзмиш эрди бурун»...
– Сен не ёздинг – ани рақам қилдим,
– Шак эмасдурки, саҳв ҳам қилдим...*

Айни шу холисанлилло муносабат – ҳақиқат ва самимият пардасида мусулмони комил («одамийлар одамийси»)нинг, майли, иштибоҳли иқрори – «сахв ҳам қилгани»... мантиқан ҳазрат Навоийнинг ҳали навқирон йигитлик йилларидаёқ кўнглига битган «улуғ муддао» йўлида янги музаффар манзиллар шукуҳи, том маънода юксак мукофот – шоир «сўзи»нинг «овоза»си янада баравж, «юз»нинг янада ёруғ бўлишига умидворлик, комил ишонч омилига айланади:

*Илоҳий!.. Боқмагил – мажнунлигимга,
Карамдин чора қил маҳзунлигимга...
Иноят айнидин хомам сари боқ,
Қизил айла – юзум, номамни ҳам оқ.
Юзум лутфинг суйидин тоза қилгил,
Сўзум кўсин баланд овоза қилгил...
Майи нутқум тарабхез айла, ё Раб,
Найи килким шакаррез айла, ё Раб!*

Бу – «муножот» шакли – андозасида зухур этган, аслида улуғ ижодхонага ўзгача файзу виқор, илоҳий моҳият, чинакам руҳий-руҳоний салоҳият,

пурмаъно фалсафий қиммат, Навоийнинг бадиият, санъат – Сўз хазинасига бирламчи жозиба – мантиқий қувват бахш этади...

❧ ИККИНЧИ СУҲБАТ ❧

Маълумки, жаҳон поэтикасида (чунончи, улур олмон шоирлари Гёте ва Шиллер замонидан эътиборан) русум бўлиб, қарор топган истилоҳ – шоирнинг умумлашма-универсал характердаги лирик қаҳрамони бир неча қиррага эга: шоир – сўз санъаткорининг ўзи; ориф-мутафаккир-файласуф; ошиқ-шайдон вола; сойир-қаландар, ринд, воиз-носих в.х. Аниқ таъриф – Гётега мансуб: «Шеърларим қаҳрамони... бу менинг субъектив оламим билан «коллектив даҳо»нинг синтези». («Шеърят ва ҳақиқат» рисоласи). Бизнинг суҳбат-мулоқотимизда асосий қаҳрамон: ориф-мутафаккир ё шоир-санъаткор қиёфасида намоён бўлади. Демак, ҳазрат Навойда лирик қаҳрамон тимсоли (образи) билан «толеъи саъд» ё «Кавкаби иқбол» – бахт юлдузи (аниқроғи, иқбол фариштаси)нинг ўзаро ғойиб-сирли мулоқоти орқали бевосита ё билвосита ижодхонага дохил аломатлар ҳар гал «янги навъ ашкол» (Навоий)да ўзгача бадиий усуллар, тамсил-ташбеҳлар тарзида инъикос этади.

Дастлаб (албатта, бу тартиб-сира шартлидир) шоир-мутафаккир санъатхонаси унинг хос «хужра»сида, Тангри илоҳий марҳамати-ла Қалам ва аҳли қалам илҳомчиси – Рухул қудс йўллаган элчи, ғойиб суврат, руҳий сийрат соҳибаси – фаришта... на хушки, ўша мўъжизакор илҳомий мулоқот асносида гўё атайлаб, йўқ, қалб амри-ла тун оромини тарк этган мислсиз заҳматкаш шоир ҳузурида «кулиб» пайдо бўлади:

*Дедиким: «Эй, улусда нодири фард,
Бўлмасун хотиринг алампарвард...
Ўзни меҳнатқа солгон эмишсан,
Буљажаб ғамга қолгон эмишсан...
Бу – не андешаи хато бўлмай?
Сену мундоғ хато-раво бўлмай?*

Бунингдай «фаррухсириш» – малоиксифат ҳамдарду ҳамрозлик сўровлари, айни яратиш дардига малҳам, шоён-дилхоҳ сўзлари шоир қаҳрамонининг баъзан иштибоҳли-навмид, «хотири алампарвард» кайфиятини кўтариб, умидбахшлик тухфа этиб, ҳатто шоир курбига ғойибдан яна қувват бериб, ўзига ишончини зиёда қилади:

*Толеғи сабд ёрлиқ қилди,
Қаламим – дурнисорлиқ қилди...*

Иқбол фариштасининг муборак илтифоти – ғойибона мадади билан улўф шоир руҳиятида шундай мўъжиза – илҳомий ҳолат пайдо бўладики, кутилмаган тарзда янгидан-янги «сўз гуҳари» намуналари яратилиши гўё азалий хилқатнинг ҳар субҳидам нисор этадиган инъомидай, оддий ҳодисалардай туюлади:

*Мен неча фикр айладим ўзума,
Ул жавоҳир (ноёб тимсоллар) кўрунмади кўзума;
Гуҳари обдори – жолача ҳам,
Лаълу ёқути – барги жолача ҳам...*

Асл шеър дурдоналарининг яратилиш жараёнига дахлдор бундай «тарҳи тоза ва беандоза» (Навоий) муқояса-нисбатлар – ҳаққоний, самимий иқроор сўзларини машриқу мағрибнинг барча даҳолари шеъриятида кузатиш мумкинки, буни қонуний ифтихор туйғуси ё ноҳақ маломатларга жавобан исёнкор қалб

нидоси – мағрур янграгувчи фахриядан кам бўлмаган шикаста дил изхори деб англамоқ лозим бўлади; мана даъвомиз далилининг насрий баёни: мен неча бор ўзимча фикрлаб қиёслаб кўрмайин, яратган сара, хўб-аъло байтларимнинг ҳар бир «гуҳари обдори» (тонг шабнамидай тиниқ, тоза дурдонаси) ... баҳор ҳавосининг офати – жола қадарли, ҳар бир «лаълу ёқути» (ноёб конларнинг асл ва камёб қизил тошларига бергувсиз маъни дурлари, пурмаъно, дақиқу нуктадон тимсоллари) қир-адирларда бир муддат очилиб, баҳорий елларга дош беролмай, сочилиб кетган қадрсиз лола баргича ҳам туюлмади... Мана даҳоларнинг баҳо мезони!!.. Навоий каби Сўз даҳолари аҳён-аҳёнда тин олган, нафас ростлаган кезларида ҳам, шоир қалби, шуури, тафаккури хаёлот, хотирот олами, унинг ўзгача мавжвар ҳиссиёти, ҳайратлари, чегара, муҳофаза, қарор, қўним билмас – бундайин дунёвий меъёрлари итоатсиз руҳий хилқати... қизгин фаолиятда, изланишда, ижодий жараённинг сирли-сеҳрли оғушида бўлади. Бундай ғойиб-ғаройиб, том маънода мўъжиз ҳолатни ҳассос сўз даҳоси шундай тавсифлайди:

*... Айладим ҳужра азми – тинмоқ учун,
Кўзларим уйқудин... исинмоқ учун.
Жилва қилди назар фазосинда,
Навм (уйқу)-у уйгоқлик орасинда!
Мутаҳаййирки: не мисол эркин?..
Мана бу – тушму ё хаёл эркин?..*

Ҳа, бизлар ҳам, лоақал бир неча дақиқа буюк заҳматкаш шоиримиз кечирган бундайин руҳоний-мўъжиз ҳолатларни шахсан (вужудан) кечиролмасак-да, фақат баҳоли имкон – ожизона тасаввур этиб кўрсак!.. Қалам ва бори аҳли қалам илҳомчи фариштаси илтифот ва шафкат кўрсатиб, фақат бир

неча дақиқа «тинмоқ учун... ҳужра азми айлаган», шунчалар улуглиги билан чунонам «ҳақиру фақир» Навоий кечирган ажабдан булжажаброқ ҳолатни аниқроқ шарҳлашга қаламимиз ожиз. Чунончи, биргина: «назар фазосинда... жилва қилган» мўъжизакор рухий ҳолатнинг ўзи... ўша шеър яратиш жараёнига дахлдор, яъниким «сўз гуҳари», «маъни гуҳари»дан ноёб намуналар даракчиси эмасмикин?.. Не ажабу не ҳайратки: «бу тушми ё хаёл» дея ўзи «мутаҳаййир» ҳолатини кечирган пурзавқу пурдard шоиримиз, эҳтимол, фақат закий таъб мунаққидлар, йўқ, мураттаб руҳшунос, мураббий устозлар бир қадар аниқроқ изоҳлаб, тушунтириб беришлари мумкин бўлган, ҳар қалай, раббоний «мўъжиз» ҳодиса (аниқроғи, бу – ҳолат) мақомига етмаса-да, маълум маънода «сеҳр... бор»:

*Тил анинг васфидин эрур ожиз,
Сеҳр худ бор, агар эмас мўъжиз...*

Биз айна шу байт орқали улуг ижодхонанинг икки муҳим жиҳатини: «сеҳр» – нима-ю, «мўъжиз» ҳолат – нима, ўртадаги бор сирру синоат, оддий назар, ўзимиз кўниккан, ишонган тафаккур илғамас, илғай олмас ажаб нозик тафовутни фақат ботиний кўз – басират («ҳавоси хамиса» – беш рухий сезгининг аввалгиси) нигоҳи ё ўткир-пурдон фаҳм-фаросат ажрата биладиган, фасохат ва балоғат илми зурафолари тасарруфидаги нозик нуқта, нозик хаёл маъносини англай оламиз...

Илҳом берувчи «Мунҳийи роз» (сирлар даракчиси) ё «кавқаби иқбол» (толеъ фариштаси) билан Навоийнинг мажозий қаҳрамони шоир-мутафаккир ораларида кечган гаройиб мулоқот-суҳбат давом этади:

... Мен қабул айлабон, дедим: «Де сўз!» —
Ки, оғиздин бурун очилди кўз...
Кўз очиб англадим: туш эмиш бу,
Кўз юмуб, истадим — яна уйқу...

Вожаб! Улуғ ижодхонанинг биз учун бениҳоя табаррук ва муборак «хужра»сида даҳо шоир шахсан кечирган ва баногоҳ: «кўз очиб англаган» янада сирли ҳолатда: «кўз юмуб истаган», фаройибдан-фаройиб ҳол — туш аралаш уйқу, бу — фақат даҳолар кечирадиган ва уларнинг ўзлари биладиган, ўзларигина шарҳлаб, таҳқиқ этиб беришлари мумкин бўлган мўъжиз бир ҳол!.. (бундай уйқу истагидан улуғ мутафаккир шоир нималарни кутган, унинг қандай муборак таманно-ю умид-армонлари бўлган экан, афсус-надоматлар бўлсинки, бу ҳақда умумий тарзда ҳам тасаввур қилолмаймиз...). Фақат ўзимиз билганча, қурбимиз етганча бу туш аралаш уйқу асносини тахминан шундай фараз қилиб, хаёл кўзгусида тиклашга ожизона уриниб кўрамиз: ҳа, Сўз даҳосида ўша мўъжизакор кеча қаърида ёлғиз ҳамнафас — шамчироқ неъмат ва раҳматидан файзиёб «хужра»нинг зоҳиран мўъжазгина дунёси (микромистри) ҳудудида, моҳиятда эса «икки жаҳон» хаёлот ва мўъжизотини мужассам эта олган, бунга салгина шубҳа-иштибоҳ бўлиши мумкин эмас, бунга Навоий дунёси асос бермайди! Бу муборак даргоҳ — ижодхонада ҳазратнинг кўнгил уммонида, қалб «Қаъбаси»да покзодлар ичра покдомон руҳий хилқатида нафақат исломий — илоҳий эътиқод-эътимод тақозоси бўлган муқаддас «маъни»лар ҳикмати, айни чоғда дунёвий масалалар, мавзулар: кадрдон, жафокаш, балокаш эл-улус, Ватан, давлат-салтанат гамида, қайғусида, замон ва аҳли замон ташвишида, башарият тинчлиги, омонлиги, авлодлар тақдири, маърифат, фасоҳат

равнақи йўлида чеккан хайрли азоб-изтироблари, нурли, «навобахш» риёзатлари... хайратомиз тарзда муносиб ўрин, кадр, эътибор топганига шубҳа қилиб бўлмайди. О, бу «умри азиз» яна бир неча муддатга вафо қилганидами, айтайлик: Саъдий, Лутфийлар, лоақал Жомийларнинг улуғ ёшлари... ул зоти шарифга ҳам рўзи насиб этганида борми... эҳ-хе, яна қанча янги дostonлар, рисоалар, ёдномалар, ғазаллару қасидалар, балки солномалар битилар эди («Вақфия»дан, «Муншаот»дан, «Хамса»дан ҳам бундай орзу-армон сатрларини кузатишимиз мумкин-ку!..)

Яна «кавкаби иқбол» (толеъ юлдузи)нинг шоир қаҳрамонига ғойибона йўллаган хитобига қайтамиз:

*«— Эй булбули зори илҳонсаро,
Вале сўз риёзида дostonсаро!
Наво ичра минг лаҳнсозинг қани?
Дасотини хотирнавозинг қани?..»*

(Банд шарҳи аввалида «лаҳнсозинг» — **наво-созлигинг** эканини, «дасотини хотирнавоз» изофали бирикма: **улуғ дostonларга монанд-муносиб кўнгил ва хаёлот мулкинг, руҳий-маънавий бисотинг** каби маъноларни англатишини изоҳлаб ўтиш эҳтиёжи бор...). Балким, айтиш жоиздир: Алишернинг Самарқанддан Ҳиротга, пири бузруквори Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган машҳур мактубида зухур этган улуғ армонлар яна шоир хаёлидан ўтган бўлиши мумкин. Ўша хатда, жумладан, «Шоҳнома» мақомидаги улуғ дostonлар яратиш истаги, умиди аён сезилиб, барқ уриб турарди...

Ўша сирли-сехрли фаришта — «фаррухсириш» элчи мутафаккир-шоир қаҳрамонини янада зиёдроқ муждалар билан сийлайди:

«... Санга онча Ҳақ лутфи воҳеъдурур —
 Ки то турк алфози (тили) шоеъ (шариф) дурур.
 Бу тил била то назм эрур халқ иши —
 Яқин қилмаиш халқ сендек — киши...
 Қаю ишқи бўлмиш муяссар сенга,
 Бўлурму бу андеша бовар сенга?..
 Кўнгулдин таваҳҳум (хавотир)ни айлаб адам,
 Илик ишга ур — йўлга қўйгил қадам!
 Сенга турк ақолимин айлаб рақам,
 Азалда насиб айлаиш якқалам!»

Навоийдек беназиру бенисбат Сўз даҳоси ижодхонасининг, аввало, ҳудудий-иқлимий («турк ақолими» доирасида) бепоён Туроннинг (Олтой —Сибир ерларидан Қрим хонлигигача, Шарқий Туркистондан Кавказ ортигача — бениҳоя улуғ миқёси, демографик кўламдорлик жиҳатидан халқаро-байналмилал мақом, мартабага, жаҳоний кадр-қиммат, олий баҳога мушарраф бўлмоғи учун («... Агар бир қавм, гар юз, йўкса, мингдур, Муайян турк улуси худ менингдур. Олибмен тахти фармонимга осон, Черик чекмай Хитодин то Хуросон...») лоақал, минтақавий тиллар, эл-элатлар сарҳадидан ўтиш, қанча солномалар, тазкираю рисоалар, баёзлар жилдини синчков назар билан мушоҳада қилиш, хулласи калом, Низомиддин Алишер Навоий кўтарилган тафаккур чўққисини забт этмоқ, теран заковат, фасоҳат — бадиият қонунларини ўрганмоқ тақозо этилади. Эҳ-ҳе!.. бас, Навоий англаб етган Ҳақиқат биз, ҳар қалай, умумий тарзда тасаввур этганимизга нисбатан анчайин мураккаб, моҳиятда эса азалий ва ногаҳоний зиддиятлардан фориг эмас. Шунинг учун улуғ мутафаккир реал ҳақиқат билан юзмаюз туриб, холисанлилло мулоҳаза-мубоҳаса юри-тиб, очиқ-ошкор ҳукм чиқарадики, бу, шубҳасиз, шоир ижодхонаси ҳақида ўзгача салоҳият, саъжия

(характер) фавқулодда тафовутли қиёфа-аломатли манзара яратади:

*«Ё Раб! Агар бўлди каломим узун,
Мундин ҳам журм (гуноҳ)им фузун...
Ҳиммат – учуб равзаи жаннат сори!
Нафс – чекиб чоҳи жаҳаннам сори...»*

Ва ҳолбуки, биз ҳазратнинг муборак ҳаёти, табаррук меросидан фақат зоҳиран боҳабар бўла туриб (шубҳасиз, моҳият бу зотнинг боқий руҳиятига ва ёлғиз Аллоҳга аён!..), Навоий англаган ўша... «жаннат боғи» томон учган «ҳиммат» қуши ўзи нима-ю покдомону парҳезкор ориф-шоир умри бўйи (маъсум болалик чоғидан то «Фаноия» хилватгоҳида кечган, ўй-хаёли «Ансория» зиёратгоҳини супуриб-сидириб ўтказмоқ ниятидан иборат, – фақат танҳоликни қўмсаган Хизрсифат кексаликкача) ўзини, ўзлигини олам ва муҳит ғавғоларидан имкон қадар маҳфуз этиб, ниҳоят, «нафс» (шайтони лаъин васвасаси) нинг бори кирдикори, оқибат асоратлари нималигини биз ҳам бир қадар тушуниб етган ё етмаганимиз ҳолда, башарият даҳолари орасида яктоси...

Навоий хаёлан кечирган сафобахш «таманно»лар, тортган алам-андуҳлар поёнини, барибир, билолмаймиз!..

*Ҳар не алар солса – таманно манга,
Турфа буқим, барча – муҳайё манга...*

Не ажабки, ҳазрат кечирган шунчалар тафовут-зиддиятли ўй-хаёллар шиддатини биз ҳам озми-кўпми тасаввур этганимиз ҳолда (майли, «ҳиммат» туфайли ҳосил бўлган бори савоб амаллар ва билъакс, бу валий зот доимий иштибоҳли-эҳтиёткор одатига биноан «нафс» отлиғ офатдан содир этилган ғайриихтиёрий гуноҳларнинг (қайси бир «гуноҳ»?!) – «барчаси муҳайё» эканига қарамай),

ҳамма-ҳаммасини билиб-кўриб тургувчи ул «алимул-азим» Ҳақ таолонинг муборак мағфирати – «бахри афви»дан нажот топган шоир қаҳрамони (ориф-мутафаккир)га Умид фариштаси яна ўша... ғойиб хилқатдан мададга келади:

*... Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,
Кўнглига қуту бағрига пайванд.
Чун ўғил айбини ато кўрмас,
Кўрса ҳам, қилғонин – хато кўрмас...*

Биз шарҳлашда давом этиб, шартли равишда тугалламоқчи бўлган ушбу «Иккинчи суҳбат»га оид шеърӣ тамсиллар – улуғ ижодхона лавҳаларида аввалги мулоқот таркибидаги ажаб зиддиятли ҳолатни такроран кузатишимиз мумкин: улуғ мутафаккир: «Тенгри эҳсонӣ», «Тенгри лутфи», «Ҳақ инояти», «тақдир хомасӣ», «килки Сунъ» шаънига, «улуғ комлардин... бахтиёр»лиги, бу борада «улусда нодири фард» эканлиги хусусида, хоҳ ғойиб суҳбатдошларнинг бири – шоир қаҳрамони (ориф-мутафаккир) номидан, хоҳ Қалам ва қаламзан аҳлининг илҳомчиси йўллаган малоика-фаришта – илоҳӣй даракчилар («мунҳӣйӣ роз», «толеъи саъд», «кавкаби иқбол») тилидан қанча фахрия – васф сўзлари айтмасин, ҳам улуғлардан улуғ, ҳам «ҳақиру фақир» шоиримизни доимо «дину иймон», «нангу ном» (номус, шаън), «ҳаё», «вафо», «андеша» ҳаками, комил инсон тимсолидаги посбон-соқчилар зимдан муҳофаза этиб, кузатиб туради...

*... Тенгри учун, эй кўнғил, инсоф бер!
Диндан агар нафс чиқармас, не дер?..
Менки, бу нафс илкида афғормен –
Мунча балоларга гирифтормен..
Зоҳирим авқоти (вақтлари) ёмондин ёмон,
Ботиним аҳволи ондин ёмон!..*

Ҳа, тенги, нисбати йўқ улуғ ижодхонанинг соҳиб-мутасаррифи кечирган, яқин мусоҳиб, муҳибу мухлис замондошлар учун гўё шахсий ҳаёт дамлари («зоҳирим авқоти»), ҳар қалай, аён («ёмондин-ёмон») эмиш-да, руҳий-ботиний маънода, сирли-мўъжиз жиҳатлари қанчалик сафобахш, айни чоғда (ҳатто шу қутлуғ ижодхона ҳам тафовутдан фориг эмаски, бу – «Алишерий» рўйростлик шаҳодати!) «нафс илкида афгор» валий зотнинг «ботиний аҳволи»... ондин ёмонроқ эмиш!.. (беихтиёр равишда: «наҳотки бу иқрор рост бўлса?!» деб хитоб қиламиз ва яна ўйланиб қоламиз: «эҳтимол, бу фақат Навоийдек валийсийрат сиймолар мушарраф бўладиган айбсиз айбдорлик – Аллоҳ олдида «асру осийлик, мужрим маосийлик» – журм-гуноҳлар мажмуи деб ҳисобланса, бундай «тавбаи комил» – улуғ тазарру туйғуси олдида лолу ҳайрон бўлмай иложимиз қанча... демак, биз Навоийни теран англашда мудом адашамиз...).

Бундай ўйчан-зиддиятли, сувратдан сийрат томон тобора кучайиб, чуқурлашиб борувчи ҳукмухулоса, бизнинг Навоий ижодхонаси ҳақидаги кузатишларимиз нисбий ҳақиқат ифодаси эканидан далолат бермайдими?.. Зотан, бу улуғ ижодхонага (ҳали жудаям кам, нисбий-мўъжаз тамсиллар заминига қурилган), умуман, даҳо шоир-мутафаккир дунёсига дахлдор ҳақиқатлар, тафовутли ҳолатлар, жараёнлар, сирли-сеҳрли жиҳатлар – «Алишерий» ҳақиқатлар сабоғини қуйидаги шохбайтдан ўтказиб ифодалаш осон бўлмаса керак:

*... Чу Ҳақдин эди ул саодат менга,
Бу душвор иш ичра жалодат (жасорат) менга...*

Менинг назаримда, бу пурҳикмат байт «Иккинчи суҳбат»ни яқунлаш учун, барибир, камлик

қилаётгандай туюлади. Илло: Алишер Навоий ҳазратлари учун ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам фақат умидбахш руҳ муносиб-шойистадир:

*... Надомат кўзини ашкнок айлабон,
Ҳам ул сув билан гусли пок айлабон...
Солиб кўнғлума Сўз демак ниятин,
Кийиб эғнима доғи сўз қисватин.
Суханварлиғ асбобини соз этиб,
Дурри назм сочмоғлиқ оғоз (киришмак) этиб.
Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳамул базм сари қилай ёна азм!..*

Алқисса: танлаб олинган мазкур банднинг, лоақал аввалги байтини мухтасар шарҳлаб ўтиш ўзи кифоя: муборак исломий тоат-ибодат русумини... фасоҳат оламининг қутлуғ даргоҳи – ижодхона жараёнига бунчалар мавзуну асосли тарзда нисбат бериш бобида қанчалик пурдону нуқтадон маъно-мантиқ, теран руҳий-ботиний эҳтиёж тажассуми – бетакрор ифодасини кузатиб, боз ҳайратланамиз.

Навбатдаги, «Учинчи суҳбат» – мулоқот икки ё уч буюк сиймо: мутафаккир шогирд (Навоий) билан пири комил Махдуми Нуран – Жомий (баъзан бошқа устозлар) орасида бўлиб ўтади...

ИЛОҲИЙ МИРЪОТ-ТАЖАЛЛИЁТНИНГ «АЛИШЕРИЙ» ТИМСОЛЛАРИ

1. «Зухурот» (тажаллиёт) фалсафасининг моҳияти ҳақида.
2. «Мажоз – ҳақиқат кўприги» ҳадиси ҳикмат очкичи сифатида.
3. Тажаллиёт олами – Ҳақ зоти ва моҳиятининг шаҳодат ойинаси.
4. «Мажоз» ва «ҳақиқат» тимсоллари заминида Навоий яратган шоҳбайтлар.

МУҚАДДИМА

«Тажаллиёт» истилоҳи ўзи нима? Унинг бидояси (*ибтидоси*) қай бир илоҳий нуқтада аниқ шакл-шамойилга эгалик мақомини олиб, қай бир сониядан-оний бир «нафас» мезони-мумкиноти ичра ҳаракат этади? Ҳазрати Низомиддин Алишер Навоий муқаддас китоблар сирасида энг мутабаррак эканлиги мусаллам деб эътироф этилган Каломи Мажидга «таянч нуқта» сифатида иймон келтириб, дейдиларки:

*Сўз келиб аввалу жаҳон – сўнгра,
Не жаҳон, кавн (замон) ила макон – сўнгра...*

Баайни шу шоҳбайтнинг ўзиёқ муқаддас мўъжиза – Сўздан кейин... поёнсиз Шаҳодат дунёси (*муборак Назаргоҳ*) – тажаллиётнинг илк аминбурҳон далолати тарзида Холиқ Қудрат – Аллоҳ «зоти»нинг биринчи «сифоти» (*зуҳурот аломатлари*) ё Аллоҳ мулкининг фалсафий талқини – «Мутлақ Ҳақиқат»нинг **мажозий кўзгуси** сифатида махсус талқину таҳлилга бирламчи замин ҳозирлайди...

Сониян: «низомул миллати-вад-дин Алишер» (*Жомий таърифи*) Навоий «барчадин шариф» мақомида улуғлаган инсонга ортиқ нисбат берилиб, хаёлан унинг боқий тимсоли мужассамини «Мутлақ руҳият» унвонида фалсафий-бадий талқин этиш анъанага айланганида, аста-аста «суврат» ва «сийрат» истилоҳлари, сўнгра, «зоҳир» ва «ботин» атамалари тобора кенг қўллана бошлади; мумтоз

шеъриятда бирламчи омиллар: «муддао», «маъни» (*мазмун*) билан уларнинг «шакли», «ифодаси» бора-бора уйғунлик, мутаносиблик касб этиб, муштарак маънодаги «ташбеҳ», «нисбат» ва айниқса, «тимсол» тарзида, бадий умумлашма мақомини олди. Шу тариқа, мажознинг – ҳақиқатга, зотнинг – сифотга, сийратнинг – сувратга нисбати турли-туман, турфа хил – рангин ҳолат ва кўринишларда товланиб, **тажаллиёт фалсафасининг** дастлабки ва кейинги жилва ва акс-жилвалари, ҳатто жилвалар-жилваси (*фалсафий талқинотда: ҳақиқатнинг инъикоси, инъикослар – инъикоси ва ҳ.*) пайдо бўла бошлади...

1. Ниҳоят, «Алишерий» ташбеҳларга, тўғрироғи, умумлашма тимсоллар шарҳи, таҳлилига ўтамиз. «Назири йўқ» (*Бобур*) сўз даҳоси, мутафаккир шоиримиз, чунончи: «ишқ», «кўнгил» тасвири чизилган ошиқона, орифона (*моҳиятда илоҳиёна*) шохбайтлар, нуктадону бетакрор назмий бандлар – фалсафий-лирик лавҳалар силсиласининг бири биридан жозиб-у дақиқ ҳалқалари шарҳи, таҳлили давомида тажаллиёт («*зухурот*») олами ҳақида, ҳаргал унинг турфа суврат ва сийратда намоён бўлиши ҳақида ўзгача-жозиб таассурот оламиз, беихтиёр, ҳайратга тушамиз. Чунончи, «Ишқ» хусусида:

Ишқ – Сенсен, доғи-ю ошиқ – Сен,
Яна маъшуклукқа лойиқ – Сен.
Айни маъшуклукда жилваи Зот –
Ўзини кўргали тилаб **миръот**...
Хуснунга ҳар дам **ўзга суврат** ўлуб,
Кўзгу такрори ҳам зарурат ўлуб...
Жилваи хуснунга чу йўқ эди ҳад –
Кўзгу керак бўлди анга беадад!
Мунча гаройибки – мисол айладинг,
Борчани **миръоти жамол** айладинг!..

Мазҳар (зоҳир) ўлуб ҳуснунга **миръоти ғайб**,
Жилва қилиб анда хаёлоту ғайб:
Нозир – Ўзингу манзур – Ўзинг.
Ишқинга – хуш, ҳуснунга мағрур – Ўзунг!..

Ажабдан булжажаб руҳий ҳолату «хаёлоту ғайб» намудору (*кўринишлари*) тасвири-ю тавсиф лавҳалари: «ишқ», «ошиқ», «маъшуқлуқ», «Сен», «Ўзи», «Ўзинг», «Зот» тимсоллари... айни вақтнинг ўзида ҳам моҳият, ҳам унинг зуҳурот маънолари муштараклиги тарзида – турлича товланиб, масалан, илми «Тавҳид»га хос зоҳирий ва ботиний маънолар мужассами сифатида келса, чунончи: «жилва», «кўзгу», «миръот», «миръоти ғайб», «хаёлоту ғайб» нисбатлари фақат зуҳурот, суврат ифодасига айланади...

Иккинчи тамсилимиз – **«кўнгул» ҳақида**. Бу «Ишқ»қа нисбатан сал бошқача: кўпроқ «сифот»га, «суврат»га мойилроқ (*туғри, у баъзан «зот» – ўзлик, «сийрат» чизигини ёриб ўтиши мумкин*). Зотан, бу шарифу эъозли каломга юксак нуфузли қиммат берилиши ажабланарли бир ҳол, яъни ҳаёт ва бадият мантикидан холий эмас: «Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоғки - кўнгул Каъбаси!». Нафақат бадият, фасоҳат оламида, айниқса, исломий фалсафа соҳасида бағоят теран тафаккур соҳиби, шунингдек, тарикатнинг назарий ва амалий асослари тасарруфида ўзига хос, мустақил мақомга мушарраф бўлгани эътироф этилган (*масалан, улуғ шарқшунос Е.Э. Бертельснинг мусаллам баҳосига молик бўлган*), жаҳонда мисоли кам шоир, «мутафаккирлар мутафаккири» Алишер Навоий беқиёсу бебаҳо **руҳий хилқат** – **кўнгул** таърифида ҳам ҳайратомиз юксак – сарбаланд мартабали «сўз гуҳари» тимсолларини яратган. Бу даъво далолати сифатида

қуйидаги пурхикмату пурвиқор бандни кўчириш кифоядирким, унинг батафсил шарҳи, тадқиқи хуштабъ ва зукко китобхон ҳукмига ҳавола:

*Шамъи бақо чун ёруғ айлаб кўзин,
Англабон ул салтанат ичра Ўзин:
Мулк – Ўзи-ю, тахт – Ўзи-ю, шоҳ – Ўзи,
Борча – Ўзи, борчадин огоҳ – Ўзи.*

Беихтиёр: «Вожабо, водариф-о!» – дея ҳайрат ва шавқу рағбат ўтида ёнмай, дарду изтироб, тугёну исён гирдобида тўлғонмай – умид, нажот соҳилига етиб бўладими?!.. **Кўнгул мулки «салтанати»** шунчалар эмин-эркин, хур-озод, айни чоғда онқадар собиру собит, пойдору барқарор эмиш, чексиз-дахлсиз мумкинот (*имконият ва имтиёзлар*) тасарруфотига эга эмишки, уни хоҳ ушшоқ аҳли, хоҳ «ҳол аҳли» – порсо (*парҳезкор*) валий зотлар, турли табақотга мансуб (*илоҳий, дунёвий маслак-матлаб гуруҳлари*) ориф, мутафаккирлар: покдомон, хулқи ҳамида гуруҳларнинг, обиду солиҳ зоти киромларнинг умид-армонлари... ҳайратомиз тарзда тажассумини топган мўъжиз руҳий хилқат – аввал қайд этилган бенисбат руҳий-илоҳий САЛТАНАТ эмишдирки, уни фақат «ҳақиру фақир» зот (*бу –ҳазрат Навоийнинг ўзи, унинг жафокаш ўзлиги – шахсиятига мансуб бўлиб, «фано дайри» – хилватгоҳи, тавобгоҳи – кўксида асраб-авайлаб, маҳфуз сақлаб юрган бўлса не ажаб?*) Мана кўнгул мулкида тажалли этган жилвалар, уларнинг неча-неча боринъикоси – акс-жилвалари, борингки, унсиз садолари ва акс-садолари; Ҳақ Таоло «Зоти» – моҳиятга дохил ибодат – дуолар, дардларга малҳам бўлувчи тилак-илтижолар, муножоту таваллолар, жонга оро, руҳга мадад бахш этувчи «сифот» аломатлари, кўн-

гул «сийрати»нинг руҳафзо-масрур «суврат»лари... Хулласи калом, тажаллиёт фалсафасининг шеърий жилвалари... улуг мутафаккир шоир, валийуллоҳ мураббий зоти киром талқинотида хоҳ Ҳақиқат ва Рухият ибтидосининг асли «зоти» бўлсин, хоҳ «сифот» сувратлари бўлсин, беҳадду бенисбатдурким, буни турфа шеърий тимсоллар, шоҳбайтлар шарҳи, бири биридан нуктадону дақиқ «сўз гуҳари», «маъни гуҳари» талқини, таҳлили давомида кузатишимиз мумкин.

2. Ниҳоят, ушбу фаслда том маънода илоҳий шеъриятдаги ажаб «зухурот» (*тажаллиёт*) ташбеҳ-нисбатлари мисолида, асосан «Сўзи мартабаси...»га юксак қиммат бериб, унинг қадрини чандон яхши билган ва баланд тутган шеърият даҳосининг сирли-мўъжиз «санъатхонаси» (*Шайхзода*)га, табиийки, ўзгача ҳайрат, фахр, муайян масъулият билан сайр этишга журъат қиламиз. Кузатишларимиз давомида «назири йўқ» санъаткор, бузруквор пири мураббий сиймонинг не-не мухлис-муҳиблар мушарраф бўлмаган илоҳий яратиш жараёни ҳақида; унинг маснуъ (*бири биридан нафису нуктадон санъатлар билан зийнатланган*) бадиий ўзгачаликлари, эҳтимолки, маълум маънода ижодий тараддуд ҳозирликларими ё бошқа сирли жиҳатларими – хулласи калом, фақат «Алишерий» бетакрор тимсоллар ҳақида имкон қадар аниқ ва ёрқинроқ шарҳлар беришга уриниб кўрамыз. Даставвал, анчайин бардавом изланишлар, хос ва махсус кузатишлар – ҳайратли мушоҳадалар, гоҳо иштибоҳли хаёллар тугёнида, баногоҳ: «топдим!» дея ўз қувончини яширолмаган, фаройибу ажойиб (*фақат изланишлар жараёнига дахлдор*) масъуд лаҳзалар лаззатини кечириш мумкин. Мана шундай ёниқ-оташли, дардли мисралару байтлардан шаклланган олти сатрдан иборат, хоҳ дунёвий,

хоҳ илоҳий деб билинг – ҳақиқий шеърят самари бўлмиш «Алишерий» битта табаррук банд мисоли, хусусан, ҳаётийлиги, самимийлиги, «одамий»лиги, дилхоҳу узрхоҳлиги билан тенги, нисбати топилмас «маъни»лару фасоҳаторо «ногузир» (*муқаррар малолсиз*) ҳамда мусаллам (*ҳеч бир эътирозга ўрин бермас*) аломатлари билан жазб этувчи шоҳбайтлар далолати ва шаҳодати:

*Киши ҳам эрмас эмиш Ишқ сиррига маҳрам:
Тахаййулига – кўнгул ҳам, ҳадисига – тил ҳам...
Ёшурди одам агар Тенгри сиррини, кўрунгииз –
Ки, халқ сиррини тутмас ниҳон бани одам!..
Агар гуноҳим эса дарди Ишқ изҳори –
Бу сўзда... яхши ёмоним қошида мен – мулзам!..*

Энди бу ўзига хос фалсафий-лирик бандни хос тафсиллари орқали шарҳлаб ўтиш зарурати бор: икки байтда «Ишқ сирри», «Тенгри сирри», «халқ сирри» бирикмали нисбатлари кузатилади. Не ажабки, «Ишқ сирри» – маҳрам бўлиб қолади («кўнгул»га ҳам, «тил»га ҳам). «Тенгри сиррини» одамзот «ёшура» туриб, «халқ сирри»га қолганда, «ниҳон тутиш»га ожизлик қилади... бас, волаи шайдо ошиқ Навоийнинг (*шоир хаёлидаги комил инсон – қаҳрамон тимсоли*), уни «мажозий ишқ Мажнун айлаган», демак, халқ назаридан қочиб кутулолмай, ўз дардини ноилож ошкора изҳор этиб кўйгани... маломати! Навоий чизган шеърый лавҳа замиридаги туйғулар, кечинмалар, хаёллар драматизмини, унинг баравж нуқтаси – шахсан ўзини, ўз-лигини «гуноҳкор» деб ҳисоблаш («*гуноҳим эса...*») ва айниқса, бундаин шафқатсиз қисматнинг оқибат ва асорати: «яхши-ёмоннинг қошида... мулзамлик» мазаллати!.. Навоий қалами – илоҳий «килки Сунъ» қудратини кўрингки, лафзан очиқ-аён айтил-

маса ҳам, «яхши-ёмоннинг қошида, «хосу ом» ила юзма-юз тўқнашувда «дарди ишқ изҳори» (*ҳали бу «Ишқ сирри» эмас эмиш!*), шубҳасиз, бу – «мажозий ишқ» аломати, аниқроғи: малолат ва маломати нималигини... фақат ушшоқ аҳли ўзи билади (*бежизмаски, Навоий машҳур қитъаларидан бирининг мухтасар унвони – сарлавҳасини: «Мажозий ишқ» кўнглин малолга солғони» деб номлайди*) ва билъакс, «ишқи илоҳий» ё «ишқи ҳақиқий» сиррини ҳеч ким ошкор қилолмас даражада дахлсиздирки, ҳазрат бутун «умри азиз»и мобайнида эътимод ва эътиқод қўйган «Ишқи илоҳий»нинг жозоба сири ҳам шунда. Хуллас, юқоридаги ажойиб шеърий банднинг шарҳидан аён бўладики, Навоий шоҳбайтлари ками билан уч жиҳатдан: ташбеҳ-нисбатларнинг шунчалар (*ҳам бадийи-мантиқий, ҳам фалсафий «маънилари» эътибори-ла ҳаққонийлиги, демак, даҳо санъаткор ижодхонасига монанд муносиб қиммати ва ниҳоят, биз қаламга олган мавзу: тажаллиёт – «зуҳурот» талаблари учун ҳам мақбул ва матлуб қирралари билан*) ажралиб туради...

Навбатдаги икки байтлик ажойиб банд шарҳини бевосита тажаллиёт фалсафасининг бадий талқинига ва ўрни, зарурати билан Навоий «санъатхонаси»га оид мушоҳада – мулоҳазаларга ажратамиз:

*Ўз кўзунг бирла ўзунгни гарчи кўрдунг кўзгуда –
Кўзгу аксидек валекин музтариб (изтироб.ш)*

мен кўзгудин.

Кўйингга борурда гоҳ ваҳм, гоҳ рашк ўттурур:

Соя тебранса – кейиндин, меҳр (офтоб)

чиқса-ўттурдин!..

Мумтоз «илми саноеъ»га мансуб тақрир санъати-ла музайян («кўзгу» ташбеҳи тўрт марта рангин қирраларда тақрорланиб келса, иккинчи байтда

«вахм» – «рашк», «соя» – «меҳр», «кейиндин» – «ўтрудин» нисбатлари ла жилваланган кўзгу сувратига айланади...) фаройиб бу ташбеҳ, биринчидан: ҳаётий-мантиқий ва бетакрор бадий қирралари билан, иккинчидан: инсоний жозибаси ила аввалги банддан кам эмас, зиёдроқ таассурот қолдирса ажаб эмас!.. Унда, аввало, ўша сирли «кўзгу» жилвалари – «зухурот» қирралари бир вақтнинг ўзида тенги йўқ улуғ «санъатхона» (*Шайхзода*)нинг шахсан менга ҳали номаълум ифода йўлида, бетакрор тимсоллар тилида берилиши чиндан-да ҳайратлидир. Яна-да аниқроғи: агар биринчи байтда «сўз лавҳи» тасвирида «ярқ» этиб кўринган кўзгу жилваларини тажаллиёт оламининг ҳеч муболағасиз, бу – «Алишерий» зухуроти деб атасак бўлади (*яхшиси, ўзингиз бир қиёсланг: «Ўз кўзунг бирла ўзунгни... кўрдунг кўзгуда!»* сатрида қанчалар аниқ, тиниқ, мусаввирона ёрқин, жонли манзара намоён бўлади! *Жудаям оддий, лекин гоятда ҳаётий-одатий, ҳеч бир малолсиз, эҳтимол, «қадиймона» дилхоҳ сўз: «ўзунгни кўрдунг...»* Навоийдек покдомон валий зот, йўқ, шоирнинг қаҳрамони – ошиқ хаёлини банд этган қай бир маҳлиқо: офтобжамолу гулрухсорни, ҳусн мулки маликасини, хос ҳарамиди, хос пардозхона кўзгулари «ўтру»сида жонлантирган малаксиймо бир суврат!.. «Фақат шу холосми?» дерсиз... шоҳбайтнинг иккинчи сатридан:

«Кўзгу аксидек... музтарибмен кўзгудин» сўзлари замирида нима сир бор, хусусан, «музтарибмен» ташбеҳи тағматни нимани англатади?!

Энди иккинчи шоҳбайт мундарижасини мушоҳада этиб кўрайлик-чи. Биринчи сатрда мухтасар шаклда чизиб берилган, том маънода лирик-драматик манзара: «Кўйингга борурда: гоҳ ваҳм, гоҳ рашк – ўлтурур». Бундайин ўз зид-

дияти билан ҳаққоний кечинма сувратиёқ ўзига жазб этади, лекин унинг сийрати – моҳият ва сабабиятини кейинги мисрасиз аниқ, тўлиқ тасаввур этиш ҳам, яхшироқ идрок қилиш ҳам имконсиз: «Соя тебранса – кейиндан, меҳр чиқса – ўтрудин!» Ана энди чуқурроқ разм солиб, заковатли боболар тилида, «тааммул» қилиб кўрганимизда, орқа ёқдан «соянинг тебранган» шарпаси «ваҳм» – қўрқув тугдирса, боз устига, олдиндан – рўбарўдан чиққан қуёш унинг рашкини келтирса, икки ўт ўртасида қолган бечора ошиқ тўсатдан жон таслим қилиши мумкин-ку!..)

Ҳа, Навоийнинг юксак бадияят, бир-биридин пурмаъно, пурвиқору жозибадор тимсолларга бой шеърият уммонидан мунтазам баҳравар бўлиб, «сўз гуҳари» сирларини қарор топган муайян меъёр-тартиб, ойин асосида изчил ўргана бориб, улуғ мутафаккир ва мураббий шоирнинг ўзи анъанавий фохрия йўлида, қонуний ғурур ила қайд этиб ўтганидек, («Агар «хоса маъни», гар «ийҳом» эрур, онинг кунда юз байти ҳалвом эрур», «Маснавий»дан), «назм аро нодир шоир» – Сўз даҳосининг асосан, «маснуъ» (санъатлар ила музайян), юқорида шарҳлаб ўтилган шеърий тамсилларга ҳамоҳанг бир-икки шоҳбайтга муносабат билдириш билан суҳбатимизнинг 3-фаслига ўтамыз...

*Эй Навоий, яхши эрмас эрди ул ён борганинг –
Чун бориб, ўтлуғ (офтобдай) юзин қилдинг тамошо:
эмди – ён!*

Мазкур «маснуъ» байт тағматнидан бир йўла уч мумтоз шеърий санъатни идрок этсак бўлади: «ул ён» (томон) ва «эмди – ён!» (қайтмоқ) маънолари нисбатидан «тажниси том» санъати; иккинчи мисрада такоран келган «ён»нинг ўзидан англашилган

«икки зидд» ташбеҳи (*йўналиш ва «ўртанмоқ» маънилари*) замирида эса... анчайин ноёб-тансиқ санъатнинг «тазоди ийҳом» намунаси, шунингдек: «борганинг» – «бориб», «ул ён» – «эмди ён» шеърий сўз бирикмаларидан «такрир» санъати яратилади.

Ниҳоят 2-фаслга хулоса хизматини ўташи мумкин бўлмиш, «маснуот» мақомидаги икки шоҳбайт шарҳи-тахлили:

*Телба кўнглум, ваҳки, ҳар соат биров (!) сори борур,
Манъ қилдим эрса, бағр (жигар) им оғриғудек
ёлборур...*

Ақл васвосини қўйсам авло улким, мен доғи:

«Бошим олиб кетга(й) мен» ҳар сорики...

ул бошқарур!..

Биринчи байт бир йўла уч бадий санъат ила зийнатланган: (1) «ҳар соат биров сори борур...» Бу халқона нақлда бир жабрдийданинг тирик фожиаси – савдойи бўлиб қолгани (*эҳтимолки, «телба»лик бежиз эмасдир – бахтсиз муҳаббат оқибат-асоратидир*). Мумтоз мувозана усулида ифодаланса, (2) «бағрим оғриғудек ёлборур» халқона нақл-жумласида «ташбеҳи том» санъати бор. (3) «Биров» ташбеҳи, эҳтимол, бир бевафони ёхуд бошқа бир шахсни англатиши ҳам мумкинки, бу – мавҳум нисбат замирида «ийҳом» санъати яширингандир. Ёки: «манъ қилдим эрса» – «... ёлборур» халқона иборалар заминида мумтоз «тазод» санъати мавжуд... Иккинчи байт зевари (*бадий зийнати*) ҳам аввалгисидан ортиқ бўлса-ортиқки, кам эмас: «Бошим олиб кетга(й)мен...». Бу, аввало, жафокашу балокаш аждодларимиздан мерос ғоятда дарднок-ҳасратсара нақллардан; улғу шоирларимиздан айниқса, Бобурнинг: «Бошим олиб, эй Бобур, аёқ етганча кетгаймен!..» шоҳ-сатрини эсла-

тувчи ҳазин ибора, шунингдек, «ақл васвоси» боис инсон қисматига битилмиш турфа савдолар ҳамласи – не-не алам-изтироблар оташида ҳам мудом уни «кўнгил... бошқаруви...» бу – «ирсоли масал» ва «тазод» санъатлари (*дарвоқе: «ул бошқарур...»*) «истиора»нинг нодир намунаси сифатида бизни боз ҳайратга солиб, хаёлга толдирмайдими?!

Бу шарҳларда... хоҳ «Мутлақ ҳақиқат», «Мутлақ руҳият» бўлсин, хоҳ «Фано», «Бақо», «Ваҳдат», «Тавҳид» фалсафасининг «Ишқи мажозий» ё «Ишқи ҳақиқат» тимсолларидаги илоҳий «зуҳуроти» (*тажаллиси*), яна аниқроғи: «кўзгу такрори ҳам зарурат ўлғон» акс-жилвалари сифатида, юқорида талқину таҳлили берилган Ҳақ «зоти» – «моҳияти»нинг орифона, ошиқона «сифот» аломатлари – «Навоийвор» нуктадону бетакрор сувратлари ила, чуқурроқ «идрок айласак», боқий сийрати, сирли-сеҳрли мўъжизоти билан такрор жазб этади «кўнгул лавҳи»га битилади – руҳиятимизга айланади...

3. Маърифий суҳбатимизнинг 1-фаслида Алишер Навоий маснавиёти (*достонлари*) муқаддимотининг «ҳамд», «муножот» ҳамда «ҳайрат» бобларидан олинган (*масалан, «Кўнгул» таърифининг мислсиз сирли-мўъжизий «сўз гуҳари» лавҳалари!*) шохбайтлар мисолида ўрганилаётган муборақ мавзуимиз: «Тажаллиёт фалсафаси» (*бу, шубҳасиз, жуда катта, бардавом муаммолар мавзуу!..*) ибтидоси сифатида «мажоз» – «ҳақиқат» ислоҳотлари мезонида мантиқий-бадиий тафаккур тақозоси-ла ўша «Мутлақ ҳақиқат» унвонли том маънода буюк маърифатнинг, асосан инсон дунёсига дахлдор «Мутлақ руҳият» бобидан «суврат» – «сийрат» ёхуд «зоҳир» – «ботин» атамалари меъёр-андозаси-ла қайта яратилган, ҳар гал ўзгача-рангин шакл, қутилмаганда теран

«маънилар» касб этган тимсолларни таҳлил жараёнида яна аниқлашга уриниб кўрамиз:

*Сано Ҳаққаки: қошифи ҳол эрур,
Хирад мушкилотига ҳаллол эрур.
Азимеки, йўқтур – бидоят Анга,
Азимеки, йўқтур – ниҳоят Анга...*

Биринчи байтда «Мутлақ ҳақиқат»нинг «зоти» (моҳияти), яъни Қодиру Холиқу Зулжалол Қудрати илоҳий... биргина «Ҳақ» тимсолида ўзининг мужассам ифодасини топса, унинг «сифоти» (*асосий аломатлари*) биринчи навбатда, фақат икки жиҳатила умумлаштирилади: «қошифи ҳол» ва «хирад мушкилотига ҳаллол»... Албатта, мутафаккир шоир Аллоҳнинг муҳим «сифоти» учун бу икки жиҳат кифоя қилмаслигини шу ондаёқ фаҳмлагани боис, кейинги байтда яна икки белгиловчи жиҳатга айрича урғу беради-да, шу заҳоти – уларнинг ҳар бирини изоҳлайди, йўқ, улар изоҳ-шарҳ эмас, балки фалсафий мезон-меъёр, ўзига хос «чегара», йўқ, бу асли моҳиятда чегара-ноён билмас, бардавом жараён, қисқаси, инсон ақли, тафаккури, хатто, хаёли – тахайюл қудрати етмас олий хилқат, сирли хилқат эканини... «алимеки», «азимеки», яъни на ибтидо («бидоят») ва на интиҳо («ниҳоят») қонунларига бўй бермас, замон ва макондан ҳолий ададсиз, тинимсиз чексизлик, юксаклик, боқийлик эканидан бизни огоҳ этадики, «Ҳақ»нинг «зоти» ҳам, «сифоти» (*аломатлари*) ҳам ақл-заковатни лол қолдиради, очиги, ўртадаги тафовутни билолмай қоламиз. Бу – ҳазрат Навоий англаган ва талқин этган Тажаллиёт фалсафасининг шунчалар жозиб сирру синоатидан **Шаҳодат** беради...

«Маснавий»дан бошқа бир тамсил – беш байтли пурдард бандни олиб, шарҳлаб боқамиз: подшоҳи

ситамкор Абусайид Мирзо замонида истеъдодли, «ҳақиру фақир», лекин ҳақпараст, ҳурфикр тоғалари мақтул (*қатл*) этилган Алишер (*Бобурнинг шаҳодат беришича, Самарқандга «ихрож» қилинган*) мотамзада хижрат кунлари, она шаҳри Хиротга – ўзини «шогирду фарзандмен» деб билгани – азизу анис зот Сайид Ҳасан Ардашер номига йўллаган машҳур мактубидан ортиқ ҳазин мисраларга разм солиб, улар замиридаги «маъни»ларни тааммул қилиб (*чуқурроқ идрок этиб*) кўрайлик-чи.

Сен эдингки, ҳар ишда ёрим эдинг.

Не ғамки – етар, ғамгусорим эдинг...

Сулук амрида урмайин бешу кам (ортиқ ё кам демай)

Анинг амридин айру – (бир) дам ё (бир) қадам...

Анга қолмағай ўзидин хабар,

Ўзидин неким, ўзлукидин асар...

Урармен қадам, токи боргунча гом –

Ки, бўлғай муяссар манга ушбу ком!..

Агар бўлса, бу йўлда умрум талаф (тамом) –

Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф!..

Бу – муқаддас Каломи Мажиднинг мисли касам оятларидай ўтли-сўзонли сатрларни минг тўрт юзу олтмишинчи йиллар шаҳодати деб билсак (*эҳтимолки, ҳақиқий ихлосманд муҳиб-мухлислар ўзлари тартиб берган «Илк девон»дан жой олган*), ҳали ёшу «мустақил даҳо» (*Лессинг*) қалами яратган том маънода мўъжиз байтларнинг «маъни» салмоғи, «маснуъ» (*зийнатли*) ифода қимматини аниқлаб билиб баҳолашга мезон, имкон қадар тўлароқ шарҳлашга таҳлил қилишга муносиб сўз топиш амримаҳо. Фақат шуниси аниқки, бундайин муборак «ҳасби ҳол» сатрлари... «ҳақиру фақир» (*Навоийнинг ўз ибораси*) инсон, «назири йўқ» сўз даҳоси умр йўлининг сурурли ва бўронли манзил-

лари давомида дастуруламал бўлиб хизмат қилгани, ҳеч шак-шубҳасиз. Бугина эмас. Юқорида кўчирилган мисралар Алишернинг ҳали «кичик эркони»дан эътиборан ақлу идрокини, хаёлот дунёсини, қалбини, алал-хусус, ҳад-ададсиз руҳиятини банд этган «улуғ муддао» (*Навоийнинг неча бор ифтихор ила тилга олган муборак калом!*) хоҳ бевосита, хоҳ, билвосита бўлсин, турфа рангу оҳангда, турли ҳолату «вазъи»ятларда акс-инъикос этгани шаҳодати, тимсолий далолатини аён кўриб, дилдан англаб ҳайратланамиз ва ҳар гал ифтихор ҳисларини кечирамиз... Хулласи калом, бу – шунчаки шарҳлар эмас, балки тажаллиёт («зуҳурот») фалсафасининг «Алишерий» талқиноти учун тансиқ-ноёб, бебадал-бенисбат лавҳалардирки, бунинг теран, мантиқий асоси, ўз сабабияти, хос қонунияти бор (*унинг таҳқиқи янги мушоҳадалар, янги изланишларни тақозо этади...*)

Яна-да бошқача шеърӣ тамсил. Бу гал шеърӣят оламидаги устоз-шогирд муносабати акс этган, махсус рамзӣй-истиоравӣй нисбатлар заминига қурилган умумлашма-лирик лавҳани кузатайлик. Чунончи, Навоӣй ижодхонаси учун шаклан ва мазмунан қанчалик мухтасару теран бўлса, бадий мантиқ эътибори-ла шунчалар ҳаққонӣй, аниқ, ёрқин далилий тимсоллар мисоли сифатида «Ғазалда уч киши... (*Хусрав Дехлавӣй, Хожа Ҳофиз, Абдурахмон Жомӣй*) тавридуру ул навъ» сатри-ла бошланадиган қитъанинг кейинги байтларидан «хоса маъни» лари – суврату сӣйрат жиҳатлари муштарак биринчи мисраларга эътибор беринг-а:

Бири – мўъжиз баёнлик соҳири Ҳинд...

Бири – Исо нафаслик ринди Шероз...

Бири – қудсий асарлик орифи Жом...

Мазкур китъанинг, не ажабки: «Мажоз – ҳақиқат кўприги» ҳадиси шарифини эслатиб турувчи бағоят мазмундор, айни пайтда нафису пурвиқор шоҳбайти:

*Ҳамону, кўзгудурким, акс солмиш –
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли! –*

таркибидаги: «кўзгудурким», «акс солмиш» нисбатлари зухурот («тажаллиёт») фалсафасининг «суврат»га, яъни «мажоз»га мансуб жиҳати – акс-жилва – «суврат»лар ифодасига хизмат қилса, «уч... маҳвашнинг жамоли» не ажабки, фасоҳат оламининг назмий-рубобий (*лирик*) сарчашмаси – битмас-туганмас манбаи, яъни «зот» ёхуд «сийрат» тажассумига айланади. Бугина эмас. Шеърӣ санъат, бадийят мактабларининг кейинги авлодларига (*салфлардан – халафларга*) турли даражада ижодий таъсири: акс-инъикоси (*бевосита – муҳиб-муридлик ё билвосита – назира пайрав йўлида*) қандай зухур этишини «назири йўк» Сўз даҳосининг ўзидан зиёдароқ ифода этиш мушкул иш:

*Навоий назмига боқсанг, эмастур –
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи...*

Аллоҳ «зоти»нинг мислсиз, ададсиз миръоти («кўзгуси») бўлмиш боқий хилқат – моддий назаргоҳ биз ҳайратланиб, хаёлга толиб, гоҳ қувониб, гоҳо изтироб чекиб умргузаронлик қилаётган бу сирли-сеҳрли, ажабдан булъажабу ғаройиб **шаҳодат дунёсида** қанчалар поён билмас ранглар, оҳанглар, шакллар, турфа «суврат»лар касб этса, **бизга кўринмас ботиний-руҳий дунёда**, ундан-да зиёдроқ «сийрат» мезонларида, ҳеч шубҳасизки, то абад боқий меъёрларда Ҳақ таоло тасарруфидаги **самовий, фазовий Ҳақиқатлар сирру синоатини** ўзида тажаллий этади... Ирфону маърифатнинг турфа

соҳаларига мансуб мантиқий тафаккурнинг чегарасиз-ададсиз мумкиноти-имконияту «ақл боши айланар» (*Навоий*) имтиёзлари – тахайюл ва фаразлари нималигини уларнинг ўз билимдонлари ҳукмига ҳавола қилайлик-да, фақат биз миллий, умумтуркий, умумисломий ва умумбашарий ифтихоримиз бўлмиш «Амири Кабир Низомиддин Алишери Навоий» (*Маҳмуд Музаҳҳиб*) ҳазратлари тимсолида, мужассам «намудор» мақомида сувратланмиш қалб тафаккури (*сўзонли туйғулар, ёруғ-сафоли хаёллар*) соҳиби, «зодаи табъи» (*фақат тугма истеъдоди*) ила тан олинган барча ижодкор қавмларда, биринчи навбатда, шоирларда ўша Боқий Ҳақиқатнинг бадиий, шеърий «суврат» ва «сийрат»лари қай тарзда – қандай тимсолларда **ТАЖАЛЛИЙ ЭТАДИ?!..** «Киши бу сирни мендек қилмади фош» (*Навоий*) янглиғ фахрия сўзлари ҳар бир солим ақл-ҳуш соҳиби кўнглидан ўтса майлидди, аниқроғи: лоақал, ўзи хуш кўрган, дилхоҳ мавзулари доирасида, шахсан ўзига ёққан, яқин дўстларининг холисона-самимий эътирофи ва эътиборига шоён бўлган асарлари, ҳеч йўқ, бир неча яхши шеъри, яхши китоби мисолида баралла айтолсайди! Менга қолса, Навоий руҳи мададкор бўлиб, унинг мўъжизакор шеърияти ва ўлмас сиймоси шавқу рағбат бериб, ушбу муборак мавзу кўлами тобора кенг қулоч ёзиб, Навоий Сўз даҳосининг сеҳри-жозибаси бор бўйбасти, фасоҳати: ҳикмат, маърифат нурлари, санъат жилвалари билан **ШЕЪРИЙ ТАЖАЛЛИЁТ** кўзгуси бўлиб, барча мухлису муҳиблар тасаввурига, тафаккурига, хаёлларига оро берса, «навосиз улуснинг навобахш» кўзгусига айлансал..

*Улки, Ваҳдат шарҳин айтар: сирридин огоҳ эмас,
Гар фано касб этмаган бўлса, бир огоҳ оллида!..*

Зоҳиран, тафовутли жиҳатлари баралла кўзга ташланиб турган бир ҳол (*эътибор беринг-а: «огоҳ эмас» – «бир огоҳ оллида!»*): бу – мумтоз «илми саноеъ»да таърифи берилган «тазод» шеърӣ санъатига яхшигина мисол бўла оладиган ажойиб шоҳбайт таҳлилидан аввал мўъжазгина муқаддимага эҳтиёж сезилади. Эндиликда ожизона иқрор ила шукрлар келтириб ўзимизни хушнуду масъуд этишимиз мумкинки, «Ваҳдат», «Тавҳид», «Ваҳдат ул-вужуд», «Фано» – бу – жамики моддий мавжудот: Арзу Само, «тўрт унсурот», «олти жиҳат», набототу ҳайвонот дунёси, етти иқлим аҳолиси: «барчадин шариф» – инсон ва унга аён кўриниб турган назаргоҳ – чексиз шаҳодат дунёси-ю, ҳатто кимгадир кўздан яширин, тасаввурга сифмас фаройибот, мўъжизот олами бир бутундирким, бу «икки жаҳон» Мулкини илоҳий қудрат Ўзи бошқаради – тасарруфига олади, муҳофаза этади; барча мушкулликларни ҳам Ўзи ҳал қилади. Тажаллиёт эса ўша боқий САЛТАНАТнинг зухуроти, улумирийот – кўзгудаги акс-инъикоси, ҳадсиз-ҳисобсиз суврат жилвалари, холос.

Не ажаб ҳақиқат, эҳтимол, шафқатсиз ҳақиқат шундаки, бизнинг назаримизда, зоҳиран боқий туюлган, шунчалар ўзига жазб этган Шаҳодат дунёси моҳиятда бу – «Мутлақ ҳақиқат» – Илоҳий Мулкнинг фақат ўткинчи тажаллиси, муваққат сувратлари, гўё бизга аёну ноаён... фоний жилваларидир.

Тажаллиёт фалсафий мўъжизасининг мумтоз шеърӣятимиздаги матний-ирфоний, юксак бадий, санъаткорона ифода кўринишлари (*Навоийда: «намудор», «жилва», «кўзгу», «мирийот», «акс» – «инъикос», «нигор» – «суврат», «зуҳур» – «зоҳир» ва ҳ.*) ҳақида сўз-бахс борар экан, биринчи навбат-

да, буюк шарқшунос Е.Э. Бертельс айрича эътибор ила асосли тавсифини, шарҳини берган «ойинаи жаҳон» батискаф, эскалатор каби ижодий хаёл парвозига, дадил илмий-фантастик фаразларга кучли тамойилни Навоий «Хамса»си заминида илк дафъа инкишоф этганини эсламай, таъкидлаб ўтмай бўлмас. Биз, устоз Навоийшунослар – махсус талқини ва таҳлилини берган илоҳий мўъжизот, дунёвий ва тахайюлий ғаройиботу ажойибот мисоллари сирасига, чунончи, ўтган XX асрнинг сўнгги чораги давомида давримиз мўъжизаси сифатида оммавий мулоқот воситаси – фазовий миқёсдаги, том маънода ҳайратбахш робиталарнинг тимсоли мужассамига айланган тизимларнинг «ибтидоси» бўлмиш фотосинтез, радио, кино, видео, теле, аудио ва бошқа янги техникавий-электрон кашфиётларнинг, не ажабки, ўша Темурийлар салтанати даври-ла, майли, «чиройли ёлғон», «гўзал хаёл» тамсиллари даражасида бўлсин, бадиий «зухуроти» – тажаллисини кузатиб, беихтиёр хаёлга толамиз. Даъвомиз далолати сифатида, даставвал битта «Алишерий» шоҳбайт келтирайлик:

*Нега таркинг этмай, эй чархки: шому ахтарингдин –
Қародур юзунг, валекин... оқ эрур юзунгда холинг!..*

Шак-шубҳасизки, ҳазрат Навоийнинг ғайришуурий хаёл қудрати-ла кечилмиш бундаин, зоҳиран «қўрққулик» (*Жомеъ ибораси*), «Мужибби» (*сабаби-оқибати*) ғояти ваҳмли – ваҳшатан-ғезруҳий ҳолат... жаҳоний фалокат (*қиёмат қойим*) олди мудҳиш хабари шоҳбайтнинг иккинчи сатрида акс этган: «**қародур юзунг...**» «**оқ эрур юзунгда холинг**». Мумтоз «ифрот» (*фавқуллодда кучли муболага*) санъати-ла зийнатланган бу байтда, не

ажабки, аввал XIX аср охирида, сўнгра, ўтган XX асрда кашф этилган фото тасвир, бора-бора кино, теле, видео, ҳозирги электрон компьютер, интернет каби илмий-техникавий мўъжизаларга хос биргина жараён: экрандаги ё фото-тасвир ибтидоси – негатив кўринишлар (*чиндан ҳам тасвир деса – аниқ бир тасвири берамайди!*)... ўша – олис XV асрда ҳазрат Амир Низомиддин Алишер Навоийни шунчалар навмидлик изтиробига солгани... бугун бизда чексиз гурур-ифтихор ҳисларини уйғотади... Ҳолбуки, бу – мутафаккирлар мутафаккири» тасавури – тахайюлида бадий инъикос этган мислсиз тажаллиёт мўъжизасининг бир байтдаги жилваси – «зуҳуроти» холос.

Энди – «Фарҳод ва Ширин» достонининг ғаройиб бобларидан бирига: отадай меҳрибон, ҳамиша авайлагувчи доно вазири аъзам Мулкоро раҳнамунлигида Ҳоқон хазинасини минг эҳтиёту андиша ва маҳфуз хаёллар изтиробида сайр-томошо этган, йўқ, «тафаккур била билмиш-одамзод» деган солим таомилу комил эътиқод билан ҳар бир мўъжиза олдида (*бугунги экспонат*) ҳайрат хаёлига чўмган Фарҳоднинг ғаройиб мулоқоти шарҳига ўтамыз:

*Кетурдилар ҳақими нуқтадон,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳонел..
Қилиб тунни – ёруғ, кунни – қоронгу,
Сувдин –ўт ёндуруб, ўтдин – сениб сув,
Ғаройиб кўп ҳувайдо бўлгусидур,
Бас, анда Шакл пайдо бўлгусидур...
Кўрунуб ҳар замоне – кўзга бир шакл.
Кўз олғоч – бўлгусидур... ўзга бир шакл!
Чу бўлди жилвагар ошкор юз навъ,
Анга ҳам бўлгуси – тимсол юз навъ!..*

Бизнинг энг мухтасар шарҳимиз: «шакл», бу – ҳозирги турли экранлардаги кадрлар десак,

кейинги байтдаги: «Кўрунуб ҳар замоне... кўзга бир шакл, Кўз олғоч... ўзга бир шакл» – турли-туман тасвирлар, жонли сувратлар, рангин қиёфалар, яъни экран («ойинаи жаҳон») кадрлари силсиласи эмасми?!.. Кўчирилган банднинг сўнги байтидаги: «жилвагар ашкол (шакллар) юз навъ» «...тим-сол юз навъ» бугунги экранда кўринган турли суврату феъл-атвор (*саъжия*) соҳиби бўлмиш характерлар, образларни, ёхуд манзара, воқеа-ҳодиса лавҳаларини акс эттирса, не ажаб?.. Навоий идрок қилган фаройиб хаёлнинг ҳозирги мўъжизалар замонида қанчалар турланиб, товланиб, равнақ топмасин, ўзининг қадимий моҳияти – сир-синоатини сақлаб қолгани шаҳодати, яъниким «Навоийвор» (*шоирнинг ўз ибораси*) тажаллиётнинг боқийлиги далолати ҳам шунда...

Ва ниҳоят, яна ўша мўъжиз ҳикматлар ватани (*боқий, муқаддас мусҳаф – Каломи Мажидни асос қилиб олган Ҳадисга ишонмай бўладими?..*) Чин мамлақати, фақат бошқа Хоқон, бошқа қаҳрамон – Искандар мулоқотидан яна бир лавҳа кўчирамиз:

*Ҳакимеки... ани «тилсиз» айлабон,
Намойиш анга ики қисм айлабон.
Бу даввода эмас гувоҳ эҳтиёж,
Эрур кўзгу сари нигоҳ эҳтиёж!
Агар сўзи чиндур – кўринур юзи,
Кўрунмас юзи, бўлса ёлгон (хато) сўзи!*

«Садди Искандарий» достонидан олинган уч байтли бу ажойибдан булжажаб бандни лозим даражада, муносиб-шоён мақомда шарҳлаш, бугина эмас, имкон қадар чуқурроқ тааммул (*теран тафаккур*) ила таҳлил ва талқин масъулияти бизни ўйга толдиради, очиги, ҳам ширину зиддиятли изти-

робга солади, уни том маънода таҳқиқ этиш фақат даҳолар ҳукмига ҳавола деб биламиз. Биз фақат – устоз Навоийшунос олимлар, увайс (*оламдан ўтган*) том маънода солим, комил эътиқодли мутафаккир шоир-адиблар руҳидан мадад олиб, бақадри имкон айтиб ўтишга журъат этамизки, юқоридаги уч байт... Ҳаттоки бугунги компьютер мўъжизасини эслатадиган муборак «Навоийвор» хаёл «зуҳуроти» (*тажалшиёти*) жилва кўрсатгандай «навобахш» (*ҳазратнинг ўз ибораси*) ва сафобахш-ёруғ таассурот қолдиради! Бундай дадил фаразимизга юқоридаги банднинг: «икки қисм», «тилисм», «сўзи чиндур – кўринур юзи», «кўрунмас юзи – бўлса ёлғон (*хато*) сўзи»... ташбеҳ-иборалари шаҳодат беради; айниқса, «икки қисм»ли «тилисм»нинг биринчиси: бугунги клавиатура (.....) бўлса, иккинчиси: экран («*кўзгу*»)дир. Шарҳ давоми... энди – Сизга ҳавола.

❧ ИЛОҲИЙ КАЛИМОТ ТИМСОЛЛАРИ ❧

*Эл кўнглига чун даво
Каломуллоҳ эрур...*

НАВОИЙ

Абдурахмон Жомийдек пири муршид (муҳиблар ҳазратни «нури хирад», «Маҳдуми Нуран» деб атаганлар) нафаслари-ла «низомул миллати вад-дин» муборак унвонига молик бўлган Навоийнинг шеърий куллиётини қудсий оятлар, ҳадислар билан мунаввар шоҳбайтларсиз аниқ ва тўлиқ тасаввур этиш, унинг фикрий теранликларини, фасоҳат сирларини таҳқиқ қилиш имконсиз, албатта.

Не надоматлар бўлсинки, неча ўн йилликлар мобайнида илоҳий муқаддимот (ҳамду наът, саною

муножот) матни каби уларнинг талқини, таҳлили хукмфармо даҳрий мафкура таъқиби ва тазйқиға учраган, таҳқирланган эди. Шунинг учун ҳам муқаддас оят, ҳадис калималари бевосита – айният-да ё билвосита – ҳарфи ўзгарган, руҳи сақланган ҳолда «сўз лавҳи» – шеърий сатрлар қатига жойланган, бири-бирдан зарифу дақиқ байтлар ҳақида лом-мим дейилмай (гўёки руҳоний нуктадонликлар, илоҳий оҳанглар Навоий дунёсига хос, аҳамиятли эмасдай), худписандларча совуқ-тунд муносабат ҳукм сурди... Тангрига ҳазор шукрким, турли табақот-тариқатга мансуб шоирларнинг исломий фалсафа, ахлоқ, фасоҳат тажаллиси бўлмиш боқий сатрлари сингари, Навоий шеъриятининг самовий буржлари ҳам бугунги истиқлолият ва амният ҳавосидан эрк ва сафо топди. Бас, уларни баҳоли имкон шарҳлаб бериш, қай даражада бўлмасин, таҳқиқ ва таҳлил қилиш ишини ортиқ пайсалга солиш ҳам гуноҳ...

Шарҳ аввалида, мантиқан, Навоийнинг насрий-илмий мушоҳадаларидан намуналар келтириш жоиз. Чунончи, улуғ мураббий «Мезон ул-авзон» муқаддимасида ёзадилар: «андоқки, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг «Каломи мажид»ида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавоиди (қоидалари) била ростдур. Ул жумладин бири оятдурким: «Лан таналул-бирра хатта тунфиқуу мимма туҳиббун» (хуш кўрган нарсаларингиздан сарф этмагунингизча яхшиликка эриша олмайсиз)дур (Оли Имрон, 92), рамали мусаддаси маҳзуб (баҳрида) воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: «Вал-мурсалати урфан, фал-аасифаати асфан» (эзгу амаллар буюрилган (фаришта-лар номига қасам, кучли эсанг шамолларга қасам) дур (Вал-мурсалот, 1-2), вазни мафъулу фобилотун фобилотундур, ахраб (баҳрида) воқеъ бўлубтур... Ва «Каломуллоҳ»да кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва

Расул соллаллоҳу алайҳи васаллам аҳодиси (ҳадис-лари)да ҳам дағи бу тариқ тушубтур».

Бу табаррук кўчирмадан, фикри ожизимча, икки жиҳатни ажратиб кўрсатиш эҳтиёжи бор. Биринчидан, «Каломуллоҳ» оятлари, ҳадис сўзларидан «кўп ерда назм воқеъ» бўлган, хусусан, улар «аруз қаводи била рост» экан, демак, чиндан-да исломиятнинг Навоийдек аркону аҳкомларидан бири шаҳодат беришича, бунда ғаройиб ҳол яшириндир. Илло, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафога нозил бўлган оятларда, у зоти шарифнинг ҳадисларида аруздек махсус ва мураккаб шеърий илм қоидаларига тўғри келадиган мисраларнинг мавжудлиги шундан далолат берадики, асли араб заминда кашф этилган аруз вази ҳам шеърий истеъдод каби Тангри илоҳийнинг инъом-эҳсонидир (не ажабки, ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.) на умумий илмий таҳсил, на махсус шеърий-адабий маърифат кўрганлар!). Зотан, улуғ жафокаш олим Дмитрий Лихачевнинг фикрича, гўзаллик қонунлари илоҳий моҳиятга эга...

Иккинчидан, туркийзабон шеърият «мулкининг соҳибқирони» Навоий ўз асарларини, шакшубҳасиз, муқаддас оят ва ҳадислардек каломи фасиҳнинг теран мантиқий фикр, бадиий ифода (хусусан, мусиқий уйғунлик, таносуб) меъёрларида, баравж пардаларда яратишга қодир даҳосини жумлаи оламга аён этди: «Сўзунг бир авж уза чекти алам (байроқ)ни, Ки – сурдунг арш лавҳиға қаламни. Агарчи ахтаре (юлдуз)дур ҳар Сўзунг пок. Ки – эврлур онинг бошиға афлок». Улуғ шоирнинг маънавий жиҳатдан тўла ҳақдор фахрия-байтларидан яна бири: «Навоий сеҳр эмас, гўё Каломуллоҳ асосидур. Бу мўъжизларки зоҳир ўлди қилки нуктапошингда». Биз Навоий шеърий даҳосининг

руҳий илдиэлари ни бир қадар таҳқиқ этишга, аниқроғи, ислоний фалсафа, ахлоқ ва фасохатга дохил шоҳбайтлар шарҳига уриниб кўрамиз. Даставвал, муқаддас калималар-ла музайян байтларни кузатайлик. Бежизмаски, Навоийнинг асосий рубобий куллиёти «Хазойин ул-маоний»нинг биринчи девони, биринчи ғазалининг матлаби – аввалги байти Ҳақни танимоқнинг тўғри йўли – «хидоят нурлари» билан мунаввар этилган:

*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.*

Шоҳбайт шарҳидан аввал, биринчи мисранинг маъносини билиб олайлик: қуёш косасининг аксинъикосидан хидоят нурлари («анворул-ҳудо») таралди. Бу бошариф тамсил-лавҳанинг фазовий миқёси қанчалар кенг, сарбаланд! Иккинчи мисрадаги «жом», «май» рамзлари-ла боғлиқ бадий мантик тақозосига кўра, субҳидам уфқидан аста кўрина бошлаган қуёшнинг шакл-шамойили гулгун май тўла косага муқояса этилиши ўзиёқ (кун уфқдан юксала борганда на унинг аниқ доира-чизигини илғаб бўлади, на гулфом рангини) мазкур байт мансуб бўлган ғазал шоирнинг бошқа ошиқона, риндона шеърларидан ўзгача эканлигига ишорадур. Демак, шоҳбайт (ғазал ҳам) моҳиятан орифона, тўғрироғи, илоҳиёна тимсоллар силсиласини ташкил қилади: зоҳиран (мажозан) риндтабиат ошиқ қўлидаги жом ва май мўъжиз-кўзгуга айланади, кўзгу бўлганда ҳам, бамисоли доир – айланувчи дунё – муаззам миръот сифатида ўзида Тангри илоҳийни тажалли этади. Бас, Навоий талқинида мўъжизакор жом – ваҳдат жоми, яъни мавжуд оламнинг Тангри илоҳий билан бирлиги, воҳидлиги рамзи, май – бу фоний дунёнинг барча аччиқ ва ширин маъноларини, ибра-

томиз синов-сабоқларини озми-кўпми идрок қилиш, чуқурроқ таҳқиқ этганда, бу – Навоий англаб етган ҳақиқий (илоҳий) ишқ махмурлиги, бунинг хос руҳоний, бокира кайфияти-ла ўзлик кишанларидан халос бўлмоқлик («Менда қўйма, ё Раб, менликдин нишон...»), шу тариқа, ҳақиқат моҳиятини идрок этиш йўли Ҳақ васлига етишмоқ тадоригининг ўзгача тажассуми... Ана энди байтнинг хос маъносини – кузатилган мақсадга яқин иборалар-ла шарҳлаб бериш мумкин: «ёр (моҳиятда Яратгувчи) аксин майда кўр»моқдек ғаройиб бир ҳол ишқ йўлининг мажоз кўпригидан ҳақиқат («ал-мажозу қатратул ҳақиқат» – «Хамсат ул-мутаҳаййирин») манзилига ўтиш жараёнида, ҳажрнинг турфа ситамлари сўзонида жисму нафсу ҳавонинг шайтоний худкомликларини ўлдириб, руҳни поклантирган, фазлу камол мақомини эгаллаган зот – Ҳақнинг чин ошиғигагина мушарраф бўлиши мумкин... Хуллас, Навоий талқинича, жом, шубҳасиз, ваҳдат жоми (моддий ва руҳий оламнинг бирлиги рамзи), май – «васли мумкуни йўқ» ишқ фидойиси учун боқий ҳидоят ва иноят майидир. Зотан, бундай майнинг мўъжиз аломати қуёшнинг ҳар субҳ оламга таратган, Ҳақ йўлини ёритувчи пурхайр иши – аъмолига тенг... Бу анъанавий мажознинг фазовий талқини, маҳбуб тимсолида илоҳий гўзаллик тажаллисини кўриш, «ёр аксини» ўзгача сувратлаш санъатидир.

Мана, «Каломуллоҳ асоси»ла тартиб ва сайқал берилган бошқа бир байт:

*Ҳар ён, Навоий, сунма қўл, не келса Ҳақдин
рози бўл.
Мен ожизу – ҳокимдур Ул, «ал фажру лак,
ал ҳукму лаҳ».*

«Ал фажру лак»: ёришувчи тонг – сенинг уйғонмоғинг, янги кундан воқифлигинг, унинг насиба-неъматидан бахравар бўлмоғинг учун; «ал ҳукму лаҳ»: сўнг нимаики воқеъ бўлса – илоҳнинг ҳукмида. Шохбайтнинг тўлиқ маъноси: одамзод умрнинг ҳар бир кунига Аллоҳ етказганига шукр келтириши – боридан ҳаволаниб, нафс кўйига кирмаслиги («Қачон нафс ўз комин этти ҳаво, Қилур элни кўп нафъдин бенаво») ва аксинча, йўғига ё камига ношукр бўлмаслиги, мушкул соатларда ҳам ғамгинлик ва умидсизликка тушмаслиги керак («Ўзунгизни меҳнат кунни овутинг, не ғам келса даврондин – осон тутинг»), кенг маънода мусулмони комилнинг босган қадами, боринги, эзгу ният йўлида кўрсатган жасорати, топган эътибору мартабаси Яратгувчининг хоҳиш иноятига – ҳидоят ва ҳимоятга муҳтождир.

Навоийнинг соҳир қалами – хомаси-ла «зоҳир ўлғон мўъжизлар» ҳақида яна-да ёркинроқ тасаввур туғилиши учун «кўнгул лавҳи»га чизилган дунё – шеърий тимсоллардан айрим намуналарни кузатамиз. Табиийки, бу гал ҳам ўзига хос муқаддимотга зарурат сезилади: Аллоҳ «...инсоннинг сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуъ офариниш (яратилиш)қа сарвар ва сарафроз қилдиким, оят: «Ва лақад каррамно бани одама» (одам авлодини азизу мукаррам қилиб яратдик) калимаси андин мухбир (хабарчи)дир... «Ва лақад халақна ал-инсана фи аҳсани тақвим» (ҳамда инсонни маҳбубу марғуб суврат-ла яратдик) анга мушъир (огоҳ этувчи) дир...» Чин инсонликни фақат кўнгил гавҳари мезони билан баҳолаш мумкин. «Ҳадиси шариф»дан: «Инсон жисмида бир парча эт бор, агар у тузалса, аъзоларнинг барчаси тузалгай, агар у бузулса, аъзоларнинг барчаси бузулғайки, бу – унинг қалби, юраги». Навоий шарҳи: «Кўнгул бадан мулкининг

подшоҳидур, анга сихҳат мунга ҳам сихҳат, анга табоҳи (шикаст) мунга ҳам табоҳи. Бас, улким кўнгил мулкининг соҳиб жоҳи бўлғай – шоҳлар шоҳи бўлғай». Байт: Мулк учун солим керактур хислати кишвар паноҳ, Тан учун ул узв (аъзо) ким, бўлди бадан мулкида шоҳ. Ва ниҳоят, улуғ валийуллоҳ шоир кўнгил ва кўз васфида «бир неча паришон байт» (ҳақирона камтарлик мисоли) тартиб бергани ҳақида шундай дейди: «Аммо «ал-маъмуру маъзурун» (буюрилган иш маъзур тутилмоғи лозим) ҳукми била ўтлук оҳи дудидин ашкбор кўз суви бирла мураккаб қилиб, кўнгул оташангезлиги била кўз ашкрезлиги шарҳида бир неча паришон байт мурааттаб қилинди» («Муншаот»дан). «Маҳбуб ул-қулуб»да тил ва кўнгил таърифи узвий берилади: «Масихоким, нафас била ўлукка жон берди, гўё бу жиҳатдин эрди. Аҳли саодатлар руҳбахш зулолиға манба ҳам – тил. Тилиға иқтидорлиғ – ҳақими хирадманд. Тилки фасих ва дилпазир бўлғай – хўброқ бўлғай, агар кўнгул била бир бўлғай...» «Дардлиғ кўнгул – шуълалиғ чароғ... Тили ариф ва кўнгли ариф (бокира)ни мусулмон деса бўлур», дейилади ўша китобда.

Мана, кўнгил тимсоли муқаддас оят-ла йўғрилган шоҳбайтлардан бири:

*Халқдин навмидлик – еткурди роҳат кўнглума,
Эй Навоий, билдим: «Иҳдар роҳатайн» эрканин яъс.*

«Иҳдар роҳатайн»: икки роҳатнинг бири. Яъс – навмидлик дегани; энди байт шарҳига ўтсак бўлади. Ҳаёт отлиғ азалий хилқат шунчалар мураккабдирки, ёлғиз киши – айрим шахснинг бутун бир халқ жамоаси билан муносабати ҳар доим ҳам одилона меъёрда бўлиши қийин. Халқ деганда табиий,

ижтимоий, руҳий-маънавий бир қудратнинг тимсоли мужассаами намоён бўладики («Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир. Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...», Чўлпон) унинг шаънига баъзан ранжу аламлар сўзонида марғуб-номарғуб мулоҳазалар билдириш, алал-оқибат беҳуда, ҳатто мантиқсиз бўлиб чиқиши мумкин.

Начора, ҳазрати Навоийнинг ўзлари бежиз айтмаганлар: «Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, Ҳақға деса бўлмас: «Менинг учун яна бир халқ ярот». Бас, муқаддас оят билан далилланган юқоридаги байт моҳиятида ҳаёт ва қисматнинг турли озору шафқатсизликларига қарамай, инсон сабри билан улуғдир, деган пурмаъно, боумид («навмидлик»ка зид) ақида зухур этади. Айниқса, сабр-қаноат, сабот, андиша, кечириш, тийиқлилик туйғулари билан кучли чин мусулмон учун тан бермаслик, кўникмаслик имконсиздай туюлган бир ҳол гўё осонлик билан («Ишга неча саъблиқ имкон эрур, Ким ани осон тутар – осон эрур») – камоли кўнгил равшанлиги, таъб равонлиги, руҳ енгиллиги билан ифодаланади: «Халқдин навмидлик – еткурди роҳат кўнглума». Тўғри, халқимизда энг чорасиз-нажотсиз дақиқаларда ҳам «ноумид шайтон» дейилгувчи доно нақл бор. Лекин халқона таскин сўзи билан Навоий сатри замиридаги сўнгсиз дарду фидойилик ўртасида каттагина масофа ётади. Бу, эҳтимол, валийсийрат зотларгагина мушарраф бўладиган хос руҳий қудрат тимсолидир: навмидлик азоби тугёнга келган, ақл чироғи сўниб, кўнгил пораланган кезларда ҳам бундайин фожеъ ҳолни... роҳат ўрнида қабул қилиш ҳар қандоқ иродали кишига муяссар бўлавермаса керак...

Навоий қаламининг мўъжизавий кучи шундаки, муқаддас калималарга эҳтиёж туғилганда, улар бе-

ихтиёр дунёвий мазмун касб этиши – инсонпарварлик, улуспарварлик ғоялари учун хизмат қилиши мумкин:

*Ҳаққим, йўқ нафъ ичинда поёни Анинг,
Бўлгуси қиёматқача жавлони Анинг!..*

Шубҳасиз, «нафъ ичинда» иборати жамики жонли-жонсиз махлуқоту мавжудотга тааллуқли. Лекин моҳиятда уларни яратиш ва паноҳида асрашдан мурод – инсон, унинг эҳтиёжи, манфаати. Бундай саховат, иноят манбаи асло камайиш билмайди. Илло, Ҳақнинг лутфу карами кенг, «ҳидоят нурлари» офтобдай барчага баробардир. Бежиз эмаски, улуғ шоир ҳатто болалик даври машқлари – илк шеърларидаёқ саҳий табиатдан лола уруғию пилла қўртини муқояса учун олиб, инсон меҳнатига нисбат берган эди: «Тухум ерга кириб – чечак бўлди, Қўрт жондин кечиб – ипак бўлди. Лола тухумича ғайратинг йўқму? Пилла қўртича ҳимматинг йўқму?» Бошқа бир байтда «ипак» ташбеҳи «бол» тимсоли билан уйғун берилади: «Ҳар кимсаки, айламас ошукмоғни хаёл. Яфроғни ипак қилур, чечак баргини бол». Ҳадисмонанд «Арбаин»да: «Яхшироқ билони улус ароким, Етса кўпрак улусқа нафъ андин» дейди раиятпарвар шоир. Эл-улус қайғуси бошқа бир шеърда анчайин кескин-беаёв оҳангда ифодаланади: «Ҳар кишиким улусқа раҳм этмас, Анга раҳм айламас Раҳиму Карим». Илоҳий калом ила дунёвий сўз уйғунлиги қанчалик табиий ва самимий руҳда, ҳаққоний ва одилона талқин этилган!..

Навоий илоҳий қудратга хоҳ бевосита – муқаддас оят сўзлари орқали, хоҳ билвосита – бадий тимсоллар, рамзу мажозлар тилида муносабат билдирганда, баъзан исломий ақоид сарҳадидан ўта-

ди – қадимий фалсафа, умумбашарий тафаккур меъёрларида мубоҳаса юритади:

*Азал ҳам – Сен, абад ҳам – Сен, не аввал бирла
охириким,
Анга йўқ – ибтидо пайдо, мунга йўқ – интиҳо пайдо.*

Бу мисралар қатида қанча оламлару турфа мезонларни, робита-ю усулларни ўзида жобажо этган моддий ва рухий хилқат ҳайратомиз мухтасар шаклда ифодаланган. Чиндан ҳам шеърий нисбатлар миқёскўлами – самовот буржлари қадарли, теранлиги – уммонларга тенг, не ажабки: на «азал – аввал»нинг ибтидоси, на «абад – охир»нинг интиҳоси бор! Янада чуқурроқ ўйлаб, яхшироқ идрок этиб кўрганда, бу оламнинг «ҳайъати» – қиёфаси, «ваъзи» – тузилиши («Назар айла бу – коргаҳ ваъзиға-ки, ортар тамошасида ҳайратим») ақл «боши айланар» даражада сирли-сеҳрли эмасми?! Надоматлар бўлсинки, биз неча ўн йилликлар мобайнида даҳриёна моддию фалсафаси исканжаси-ла гумроҳликда, ғофилликда, куфрона-шаккок «ёлғон-даъво» (Яссавий) алдовларига қойим-маҳлиё бўлиб, ўзимиз англаб-англамай айюҳаннос солиб, жаҳонга кулгу – шармисор бўлган эдик...

Беназир сўз даҳоси «ирсол ул-масал» бадий санъати (халқнинг доно удумларини, пурҳикмат мақолу маталларини бадий ўзлаштириш усули) орқали уларни хоҳ аслиятда, хоҳ ўзгарган шаклда келтириб, байтга бошқача зийнат беради. Мана шулардан бири:

*Кўнгул жон бирла бўлди, ҳамраҳингмен,
дард ила юрдум,
Сенга жон бирла кўнглумни, сени Тангрига
топшурдум.*

Одатда ҳаётнинг иссиқ-совуғини кечириб, аччиқ-чучугини тотиб кўрган, дўст-душман, яхши ва ёмон билан синашиб маълум даражада сабоқ олган кўзи очик, эҳтиёткор, айнаи чоғда боумид одамлар аксарият яқинларидан кимнидир сафарга кузатаркан ё ўзлари йўлга чиқиш олдидан яхши истак-тилакларини ўзгача меҳр билан, дил-дилдан тавалло қилиб: «Худога омонат, Ўз паноҳига топширдим» қабилида самимий муножот сўзлари-ла изҳор этадилар. Иймон нури билан йўғрилган, Яратгувчига ҳамду саною илтижо мақомидаги бундай халқона оқ фотиҳа калималари, аввало, ўша хайрбод тилаклар тилагувчи мўътабар зот (ота-она ё устоз, меҳрибон дўст ё ғамгусор жигарбанд)нинг шахсияти – ҳар қандай тамаъю миннатдан холи, пок хилқатидан далолат беради. Қолаверса, бундай қутлуғ иборатлар ҳар икки тараф (сафарга отланувчи ё кузатиб қолувчи)нинг кўнглида, фикру хаёлида ажаб бир ёруғлик – умид, ишонч-эътиқод, шукрона, миннатдорлик, меҳру вафо, ғурур-ифтихор, фидойилик, эҳтимол, ўкинч-армон, тазарру каби эзгу ҳислар уйғотади, руҳни поклантиради... Навоий халқимизнинг ана шу олийжаноб удуми тажассуми – «топширдим» сўзининг бениҳоя гўзал, зариф истиоравий қирраларидан фойдаланиб (бир яқин одам тақдирини бошқа бир яхши одамга мутлақ ишониб, дахлсиз омонат ўрнида «топшириш», ўша омонат тимсоли ва унга жавобгар – соҳиби хонадон ё раҳнамо йўлдошни ҳам Тангри ҳимоясига «топшириш» замирида қанчалар инсонийлик зухур этади!), муҳаббат оламининг зоҳиран фожеъ қисмати («жонни топширмоқ») – «ишқи мажоз»га кутилмаган ҳолда боқий – ўлмас маъно бахш этади, «ишқи ҳақиқат» мақомини беради... Не ажаб, маҳбуба дардида ошиқ кўнги

шайдолиги шу даражага етиб бордики, ҳатто кимга мансублигини – ўзлигини унутди, оқибатда фақат «кўнгул жон бирла бўлди», ошиқ эса бамисоли сояга – жонсиз, кўнгилсиз вужуд – сувратга айланди. Лекин (водариғ!) бундай фожеъ қисмат учун ҳасрат-шикоят эмас, розилик, илтижо, тавалло сўзлари изҳор этилади! Илло, ошиқнинг бу алдамчи дунёдаги сўнги тилаги ҳам шу: муҳаббат қисматида «жон бирла кўнгилни» яккаю ягона умидвори, халоскори – маҳбубага, маҳбубани – «Тангрига топшириш». Не чоғлик андуҳли бўлмасин бу – чин мурод – абадий ишқ бахтига эришмоқнинг пурмаъно ва зарифона ифодаси эмасми?! Зотан, бундай талқин Навоийнинг васлсиз – илоҳий ишқ идеали билан уйғун-ҳамоҳанг: «Ошиқки, муроди ком ўлғай – ошиқлик анга ҳаром ўлғай»...

МУНДАРИЖА

Дебоча	5
Биринчи мақолат. Рухул-қудс «равон айлаган» қалам	9
Иккинчи мақолат. Илоҳийга муножоту тазаррулар	24
Учинчи мақолат. Табиат ва самовот тимсоллари	36
Тўртинчи мақолат. «Зарранинг моҳияти...»	53
Бешинчи мақолат. «Инсон – барчанинг сарвари»	70
Олтинчи мақолат. «Дардимга хаёлини табиб эт»	85
Еттинчи мақолат. «Айни ҳақиқатдур мажоз...»	94
Саккизинчи мақолат. «Субҳи висол» армонлари	112
Тўққизинчи мақолат. «Замон аҳли»дан нолалар	123
Ўнинчи мақолат. Зиддиятларнинг шеърӣ нисбати	137
Ўн биринчи мақолат. Турмуш тафсиллари	150
Ўн иккинчи мақолат. Халқона нукталар	162
Ўн учинчи мақолат. Мутрибона оҳанглар	175
Ўн тўртинчи мақолат. Мусаввирона ранглар	190
Ўн бешинчи мақолат. Афсонавий-тарихий тимсоллар	202
Ўн олтинчи мақолат. «Кўнгул дуржи»даги инжулар	215
Ўн еттинчи мақолат. «Гавҳари жон»дан – «сўз гуҳари»га	235
Ўн саккизинчи мақолат. «Кўз лавҳи»да акс этган олам	249
Ўн тўққизинчи мақолат. «Ораз узра» чизилган лавҳалар	267
Йигирманчи мақолат. «Ўзгача ҳол» баёни	280
Йигирма биринчи мақолат. «Изининг туфроғидек...»	290
Интиҳо сўз	308
Навий шохбайтлари. «Сўзум мартабаси...» («Навий ижодхонаси ҳақида суҳбатлар» туркумидан)	310
Илоҳий миръот-тажаллиётнинг «Алишерӣ» тимсоллари	334
Илоҳий калимот тимсоллари	355

Адабий-бадiiй нашр

БОТИРХОН АКРАМОВ

ФАСОХАТ МУЛКИНИНГ СОХИБҚИРОНИ

Мухаррир *Абдул Рауф Субҳон*

Рассом *Б. Зуфаров*

Техник муҳаррир *Т. Харитонова*

Кичик муҳаррирлар: *Д. Холматова, Г. Ералиева*

Мусахҳих *Ш. Шоабдурахимова*

Компьютерда тайёрловчи *А. Сулаймонов*

Нашриёт лицензияси АІ №158. 14.08.2009.

Босишга 2016 йил 29 февралда рухсат этилди.

Бичими 84x108^{1/32}. Офсет қоғози. «Virtec Peterburg Uz»
гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 19,32. Нашр табоғи 16,27.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 16-117.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

180000

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-541-5

9 789943 285415